

บทที่ 4

พัฒนาการของ เนื้อหาและการนำเสนอ เนื้อหาในหนังสือ เรียนวิชาสังคมศึกษา
ระดับมัธยมศึกษาในประเทศไทย

จากการศึกษาความเป็นมาของหลักสูตรและหนังสือ เรียนวิชาสังคมศึกษาของไ
นับตั้งแต่มีการกำหนดหลักสูตรชั้นใช้ เป็นครั้งแรกจนถึงหลักสูตรที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน จะพบว่าหนังสือ
เรียนวิชาสังคมศึกษาระดับมัธยมศึกษามีการพัฒนาจากแบบ เรียนรายวิชามาสู่แบบ เรียนสำหรับหน่วย
การสอนและแบบ เรียนแบบบูรณาการตามลำดับ ซึ่งแบ่งออกได้ตามลักษณะของหลักสูตรและหนังสือ
เรียนดังนี้

1. หนังสือ เรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2438-2498
2. หนังสือ เรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2503-2520
3. หนังสือ เรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2521-2524

หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2438-2498

ลักษณะของ เนื้อหาและการนำเสนอ เนื้อหา

ตามมาตรฐานหนังสือซึ่งนักเรียนจะต้องมีไว้สำหรับตัว เมื่ออยู่ในชั้นต่าง ๆ พ.ศ. 2455
กำหนดให้มีหนังสือเรียนตามรายวิชาต่าง ๆ ได้แก่ วิชาจรรยา ภาษาไทย ภูมิศาสตร์ และ
พงศาวดารซึ่งมี เนื้อหาและแนวการ เขียนที่สัมพันธ์กับความมุ่งหมายของหลักสูตร ดังจะเห็นได้จาก
เนื้อหาที่ปรากฏในหนังสือ เรียนดังต่อไปนี้

1. หนังสือพระราชพงศาวดาร

เป็นหนังสือที่มี เนื้อหาเกี่ยวกับพระราชประวัติ พระราชกรณียกิจของพระ-
มหากษัตริย์ในแต่ละรัชกาล กล่าวคือ

ตั้งแต่พระเจ้ารามาธิบดีอยู่ทองสร้างกรุงทวารวดี ลำดับวงศ์พระมหากษัตริย์มาจน
กรุงเก่าพิณาศ แลเหตุการณ์ที่เป็นสิ่งสำคัญในรัชกาลต่างๆ เป็นลำดับมา แลพระ
บรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้มีทางพระราชไมตรีการค้าขายต่างประเทศ แลอาการสรรพ
ประโยชน์การศึกษาธรรมเนียมกริยาอาการความเปลี่ยนแปลง และความดีของ
บรรพบุรุษที่มักช้านักเมือง ทำราชการมีชื่อเสียง เป็นลำดับมาจนรัชกาลปัจจุบัน
(หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ร.5 ศ.313)

ซึ่งในหลักสูตรกำหนดให้สอนตามแบบหลวง หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับหลวงที่มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าให้แต่งขึ้นได้แก่ พระราชพงศาวดาร เล่ม 1 มีเนื้อหาตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ถึงแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 7 (พระศรีสุธรรมราชา) พระราชพงศาวดาร เล่ม 2 มีเนื้อหาตั้งแต่รัชกาลพระมหาธรรมราชาถึงสิ้นยุคกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 และพระราชพงศาวดาร เล่ม 3 มีเนื้อหาตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าตากสินถึงสิ้นรัชกาลที่ 1 แห่งราชวงศ์จักรี ตอนท้ายเล่ม เป็นเทศนาพระราชประวัติรัชกาลที่ 1-4

นอกจากนี้ยังมีหนังสือแบบ เรียนหลวงพระราชพงศาวดารสยามปริเฉทที่ 1, 2 และ 3 สำหรับนักเรียนประโยค 1 ชั้น 3 ซึ่งในบานแพนก (คำนำ) ของ ม.ร.ว. เบี้ย มาลากุล ได้กล่าวไว้ว่า

มีรับสั่งพระเจ้านั่งยา เสด็จกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ อธิบดีกรมศึกษาธิการโปรดเกล้าให้เรียบเรียงใหม่ หนังสือฉบับนี้แต่งเป็นความย่อ และใช้ถ้อยคำอันง่ายพอสมควรแก่กุลบุตรจะเล่าเรียนได้ เก็บใจความตามในหนังสือพระราชพงศาวดารซึ่งพระเจ้าไอยกา เสด็จสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนิโนรสทรงเรียบเรียง และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียงไว้เป็นสำเนา แล้วสอบสวนกับหนังสือพงศาวดารฉบับอื่นอีกหลายฉบับ ตัดใจความในหนังสือฉบับเดิม ๆ ที่กล่าวเป็นปฏิกิริยา และเป็นเรื่องการเบ็ดเตล็ดมีหลายแห่งออกเสียบ้าง เพื่อมิให้เนื้อหาขยายเกินกว่าที่จะต้องใช้ในฉบับสำหรับเริ่มเล่าเรียน ได้จัดเป็นคำถามไว้ในท้ายบทหนึ่ง ๆ ตามอย่างพงศาวดารฉบับสอนนักเรียนของชาติอื่น ๆ ที่ทำเป็นแบบไว้สำหรับอาจารย์จะได้สอบถามศิษย์ให้จำความได้แม่นยำ แบ่งเป็น 2 ปริเฉทคือ ปริเฉทที่ 1 จับความตั้งแต่ จ.ศ. 712 สร้างกรุงทวารวดีเป็นต้นมาถึง จ.ศ. 1129 เสียแก่พม่าซีก ปริเฉทที่ 2 ตั้งแต่ จ.ศ. 1129 ในระหว่างเมื่อแผ่นดินสยามยังเป็นสมัยจรรยาจนปราบพม่าซีก ศัครุเรียบร้อย ตั้งพระนครราชธานีขึ้นใหม่ในประเทศบางกอกตลอดมาจน จ.ศ. 1230 นี้

ดังนั้นจากคำนำข้างต้นจะเห็นว่าพงศาวดารฉบับนี้เป็นการรวบรวมและเรียบเรียงขึ้นใหม่ วิธีเขียนจึงเปลี่ยนไปจากเดิม มีใจความกระชับรัดและสม เหตุสมผลมากกว่า เก่าซึ่งกล่าวถึงปฏิกิริยาและเรื่องเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ หนังสือ เล่มนี้แต่งขึ้น เมื่อ ร.ศ. 118 ภายในเล่มมีตารางลำดับที่ พระนามของกษัตริย์ มีเสวยราชสมบัติ อยู่ในราชสมบัติ พระชนม์มาอายุ สักราชสิ้นสุทธรัชกาล มาจนถึงรัชกาลที่ 5 การดำเนิน เรื่อง เมื่อจบแผ่นดินองค์หนึ่งถือ เป็นจบบทหนึ่ง จะมีคำถามท้ายบท เช่น คำถามท้ายเรื่องแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 มีดังนี้

เนื้อเรื่อง

ขุนหลวงพะงั่วก็ขึ้นครองราชสมบัติเมื่อจบ 732 ปีเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ในแผ่นดินนั้นได้เสด็จยกทัพหลวงไปตีหัว เมืองฝ่ายเหนือ และเมืองลาว เป็นหลายคราว มีไชยชนะได้เมืองขึ้น เป็นอันมาก สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 อยู่ในราชสมบัติ 13 ปีก็สวรรคตใน จ.ศ. 744 ปี

คำถาม

1. ถามว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อจุลศักราช เท่าใด
2. ถามว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 นั้นคือผู้ใด
3. ถามว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 สวรรคตจุลศักราช เท่าใด

(กรมศึกษาธิการ ร.ศ.119 : 5)

ส่วนหนังสือแบบเรียนหลวง พงษาวดารสยามปริเฉทที่ 2 ร.ศ.116 นั้น ในฉบับพิมพ์ครั้งที่ 6 ร.ศ.120 มีข้อความในวงเล็บที่หน้าปกคือตากปริเฉทที่ 2 ว่าพระราชวงศ์ปัดยุบัน เป็นหนังสืออ่านสำหรับนักเรียนประโยค 2 ชั้นที่ 1 ดังนั้นวิธีเขียนจึงเป็นส่วนพรรณนาโวหาร มีใจความติดต่อกันไปตลอด จับความตั้งแต่จราชลสมัยเป็นตอน ๆ ไป เมื่อจบตอนจะมีคำถาม คำตอบในรูปของ ถามว่า...ตอบว่า... โดยมีคำตอบให้เสร็จ เนื้อหาได้แก่ จราชลสมัย พระนครธนบุรี พระบรมราชวงศ์ตาก แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 4 (ขุนหลวงตาก) ตอนที่ 2 กรุงรัตนโกสินทร์ พระบรมราชวงศ์จักริมหากษัตริย์ศึก แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 4 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ตอนที่ 1 ตอนที่ 2 และตอนที่ 3

ตามคำแนะนำของหลวงประเสริฐอักษรนิคในหนังสือพระราชพงษาวดาร เล่ม 3 สำหรับชั้น 7 (ประโยค 3 ชั้น 3) กล่าวว่

ร.ศ.114 พระเจ้าอุกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ อธิบดีกรมศึกษาธิการได้ทรงตั้งหลักสูตรสำหรับการสอนไล่วิชาภาษาไทยตามพระพระราชนัดผู้ศึกษา ร.ศ.109 แบ่งประโยคออกเป็นประโยคละ 3 ชั้น มาเมื่อร.ศ.118 ประโยค 3 แบ่งออกเป็น 4 ชั้น ในประโยค 2 ชั้น 2 ชั้น 3 ใช้พระราชพงษาวดารพิสดาร เล่ม 1 เล่ม 2 เป็นหนังสืออ่าน แต่ประโยค 3 ชั้น 1 นั้นยังไม่มีหนังสือสำหรับอ่าน จึงโปรดเกล้าให้แบ่งพระราชพงษาวดารพิสดารออกเป็น 3 ภาค ภาคละเล่ม เล่มละชั้น เล่ม 3 ใช้ในประโยค 3 ชั้น 1 แต่หนังสือพระราชพงษาวดารพิสดารนั้นเป็นหนังสือเก่ายังไม่ได้ชำระฉบับ ซึ่งใช้อักษรเคลื่อนคลาดขาดคบกพร่องมากหาให้ทันเพื่อนแก่นักเรียนจะเขียนอ่าน กรมศึกษาธิการจึงได้ชำระตรวจแก้อักษรที่ผิดและขาดคบกพร่องนั้นให้ตรงตามวิธีเขียนของกรมศึกษาธิการ และศัพท์ที่ยากก็แปลกำกับไว้ข้างท้ายพอเป็นทางเข้าใจนัก เรียน ก็ได้เทียบเคียงบาง เรื่องที่ เคลื่อนคลาดให้ตรงตามพระราชพงษาวดารสังเขปที่กรมศึกษาธิการได้ชำระแล้วนั้น

ด้วยเหตุนี้หนังสือพระราชพงษาวดารที่ใช้สำหรับชั้นสูงขึ้น ไปจึงมีคำแปลศัพท์ที่ยากกับหมาย เหตุต่าง ๆ และตัวอย่างจดหมาย รายงาน ใบบอกอยู่ท้ายเล่ม นอกจากนี้ยังมีประมวลเหตุการณ์สำคัญแบ่ง เป็นข้อ ๆ เรียงตามศักราชซึ่ง เรียกว่าหมาย เหตุ เบ็ดเตล็ดไว้ท้าย เล่มด้วย ตัวอย่าง เช่น

- หมายเหตุ เบ็ด เดล็ด
- สก 1. เกิดแผ่นดินไหวอีกครั้งหนึ่งแต่ไม่สู้มาก
1131 2. แยก เมืองลาวหล่มสักดีมาสู่พระโหราสมภาร นำช้าง 1 ม้า 5 มา เป็นข้าขอบ
ชั้นตสีมา
3. ในปลายปีฉลูนั้น เข้าแหง เกเรียนละ 2 ชั่ง
4. ในปีนั้นบัง เกิดหุบซุมขึ้นกิน เข้าตามยุงคามฉางต้อง เกณฑ์จับ
5. ฝรั่งเศสเล็ก 2 คนคบหากับหม่อมห้ามช้างใน ชำระ เป็นสัดย์ ให้ทนายเลือก
ชำเราประจานแล้วตัดแขน ตัดศีรษะฆ่าออก

ในหนังสือพระราชพงศาวดาร เล่ม 1, 2 และ 3 นี้ได้มีคำแนะนำสำหรับครูและ
นักเรียนไว้ด้วย เช่นในคำนำของเล่ม 1 ที่พิมพ์ขึ้นเมื่อ ร.ศ.120 ได้กล่าวไว้ว่า

1. การที่จะเรียนหนังสือพระราชพงศาวดารนี้มีความรู้ที่จะชี้ไว้ให้ครูฝึกหัดนักเรียน
ใช้แต่อย่าง เดียว ใช้เขียนตามคำบอกก็ได้
2. ครูจะหัดให้นักเรียน เรียงความก็ได้ ถ้าอ่านถึง เรื่องตรงใจ ซึ่งมีลักษณะ เป็น
ใบอกครูจงให้นัก เรียนแต่ง เป็นใบอกราชการชั้นม้าง ตามตัวอย่างที่วางไว้ข้างท้าย เล่ม
2 เล่ม 3 นั้น
3. ถ้า เรื่องที่จะทำนั้น เป็นวิธีรายงาน ก็ให้ทำ เป็นรายงานระยะทางหรือวิธีชมก
ชมไม้แลชมสัตว์ หรือมีจภาษาดีโดยล่าน่าต่าง ๆ ก็ได้ ซึ่งใช้เที่ยวไปในสยาม เวชยากรณ์
ฉันทลักษณะนั้น
4. ถ้าถึงที่เข้าศึกษาชั้นชั้น เข้ากิติ หรือมีพระราชสาส์นศุภอักษรมา กิติ ครูควรตั้งคำถาม
ให้ศิษย์ตอบคำหาหรือแก้กระบวนศึก แลแต่งตอบราชสาส์นศุภอักษรด้วยก็ได้
อนึ่ง เป็นนิมยอย่างหนึ่งที่นักเรียนทุกคนจะถือไว้ในใจด้วย จะ เป็นนัก เลงอ่านหนังสือคือ
ว่า ถ้าพบหนังสือหรือจะอ่าน เมื่อใดกิติ ต้องดูหนังสือหรือ เรื่องแลคำนำบานแพนสารบาน
เรื่องหมาย เหตุของหนังสือให้จงได้ หนังสือพระราชพงศาวดารนี้เราอยมนับถือว่าเป็น
หนังสือสำหรับชาติของเรา เราจะไม่วู้กัน เลยนั้น เท่ากับ เราไม่วู้จักตัวของเราเอง ก็ตัว
ของเราเองไม่วู้จักแล้ว เราจะรู้จักคนอื่นอย่างไรได้

สำหรับคำถามตัวอย่างที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร เล่ม 3 นั้นกล่าวไว้

ดังนี้

เช่นตัวอย่างว่าเป็นใหญ่บอหนึ่งหนักมาก เหลือกกำลังที่จะชกรอกขึ้นกว่าวันขึ้นซึ่งให้รู้ว่า
หนักเท่าไรนั้น นักเรียนจะคิดอย่างจึงจะรู้ว่าหนักขึ้นได้ หรือในคำปฤกษาหาหรือพระราช
โองการดำรัสถามกิติ แม่ทัพหาหรือกิติ ควรถามสำหรับให้ เด็กตอบได้ จำ เรื่องให้แม่น เป็น
คอง ๆ แล้วก็จะต่อ เรื่องกันได้ง่าย ให้ดูหมายเหตุ เบ็ด เดล็ดข้างท้ายแล้ว เล่า เรื่องหรือแต่ง
เรื่องบางตามแต่ครูดิ เห็นว่าข้อใดควร

คำแนะนำดังกล่าวจึง เป็นความมุ่งหมายของการใช้หนังสือ เรียนให้เกิดประโยชน์

สำหรับการอ่าน เอา เรื่องนั้น เอง ประกอบกับหนังสือพระราชพงศาวดาร เดิบไปด้วยถ้อยคำและ
ศัพท์สูง ๆ มีราชาศัพท์ภาษาขอมคอสันสกฤ. มากมาย จึงต้องมีกรออธิบายแปลศัพท์ต่าง ๆ ไว้ใน
หมายเหตุ ข้อความสำนวนโวหารที่ เป็นการพรรณนาความก็อาจทำให้นัก เรียนจับใจความที่
สำคัญไม่ได้จึงมีหมายเหตุ เบ็ด เดล็ด เพิ่ม เติมให้แก่ักเรียน พร้อมทั้งตัวอย่างใบอกหนังสือได้คอบ
จดหมายราชการสั่งงาน เรื่องการ เดินทัพ ฯลฯ เป็นต้น จึงนับได้ว่า เป็นอุปกรณ์ช่วยการ เรียน

การสอนที่สำคัญในสมัยนั้น

แต่อย่างไรก็ตามลักษณะของคำถามคำตอบที่ปรากฏในหนังสือเรียนส่วนใหญ่ เป็นคำถามที่มีคำตอบอยู่แล้วในหนังสือเล่มนั้น ซึ่งในบางเล่มก็มีคำตอบไว้ให้เสร็จ นอกจากนี้ก็มีข้อแนะนำให้ถามสำหรับเด็กตอบได้ ให้จำเรื่องให้แม่น เป็นคอน ๆ ยิ่งทำให้ส่งเสริมการท่องจำ เป็นสำคัญ โดยเฉพาะหนังสือพระราชพงสาวดารที่พิมพ์ขึ้นครั้งแรก ๆ นั้นมีลักษณะ เป็นการพรรณนาความคิดต่อกันไปจึงเหมาะสำหรับ เป็นหนังสือให้อ่าน ซึ่งจะเพิ่มประสบการณ์และทักษะในการอ่านในภาษาไทยมากกว่าจะฝึกให้มีความเข้าใจในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ดังจะเห็นได้จากคำนำในหนังสือพระราชประวัติ เล่ม 1 (คือพระราชพงสาวดารพิเศษ สำหรับประโยค 3 ชั้น 2-3) ตั้งแต่แผ่นดินรัชกาลที่ 1 เป็นลำดับมาจนถึงรัชกาลที่ 4 มีกล่าวไว้ในคำนำว่า

มีรับสั่งให้พิมพ์หนังสือนี้คือท้ายพระราชพงสาวดาร เล่ม 3 ด้วยว่า เพื่อความนียบ เนื่องลำดับพระมหากษัตริย์ที่ครองพระราชอาณาจักรสยามมา แลหนังสือนี้มีถ้อยคำอันไพเราะและลุ่มลึก ด้วยเนื้อความที่บรรจुरาชาศึกหัทกับมรดกสันสกฤต เข้าไว้เป็นอันมาก ซึ่ง เปนหนังสืออย่างไ้ ถ้อยคำอันสูงกว่หนังสือสำหรับชั้นอื่นที่ต้องการของนัก เรียนชั้นสูง ๆ (ประโยค 2-3) ทุกชั้น จะต้องศึกษา แลทั้ง เปนทางราชการด้วย เมื่อพิมพ์เสร็จลงแล้วโปรดเกล้าฯ มาเขียน เล่มอีก แหนกหนึ่ง เพื่อว่านัก เรียนที่ต้องการ เฉพาะแต่ เรื่องนี้จะได้อรรถาบายอม เขากว่ชื่อทั้ง เล่มใหญ่

ลักษณะของ เนื้อหาและการนำ เสนอ เนื้อหาจึง เป็นการลำดับ เรื่องราวในแต่ละรัชกาล ตามลำดับ เวลา มิได้แบ่งใจความสำคัญเป็นหัวข้อ ๆ นักเรียนต้องอ่านแล้วจับใจความให้ได้ ทั้งนี้ เพราะมีใจความต่อเนื่องกันไป เช่น ในหนังสือพระราชพงสาวดาร ภาค 1 และ 2 ที่พิมพ์ขึ้นใหม่ใน ร.ศ. 131 ได้แยก เนื้อเรื่องออกพิมพ์เป็นคอน ๆ คือ พระราชพงสาวดารกรุงเก่า ภาค 1 เริ่มตั้งแต่พระเจ้าอู่ทองทรงสร้างกรุงศรีอยุธยา เมื่อ จ.ศ. 712 จน เลิกกรุงเก่ามาจัดเป็นคอนหนึ่งมี 2 ภาค ๆ ละ เล่ม และพระราชพงสาวดารกรุงธนบุรีอีกคอนหนึ่งมี เล่ม เดียวจบสำหรับพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ภาค 1 ใช้เป็นหนังสืออ่านในประโยค 1 ชั้น 3 ภาคที่ 2 สำหรับประโยค 2 ชั้น 1 ส่วนพระราชพงสาวดารกรุงธนบุรีมิได้กำหนดว่าให้อ่านในชั้นใด ตัวอย่างสำนวนโวหารในพระราชพงสาวดารภาค 2

ครั้งนั้นพระบาทบรมนารมบดีครพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปยัง เมืองลพบุรี เมือง ๆ แลเสด็จไปประพาสค่ายลสระแก้ว แลให้กระทำพระราชวัง ณ เมืองลพบุรี แลเสด็จสำราญพระทัยอยู่ในที่นั้น แลก็เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสชมพนัสสนาวันพิศาลศิขรเขตรวิเศษด้วยพระพรุภษชาติ ร่มรื่นระหงโรทรานถาว เกื้อนทรุภษาศรพด้วยสฤณภษา นานาสัตว์จตุบาทบัน เทิงละ เลิงลานพระทัย แลทรงพระกรุณาตรัสให้ทำคลองปากจั่นออก จากสระแก้ว ทรุภษายาปูน เป็นอันดีแล้วให้บุตร เบนคลองไขน้ำมาแต่ทะเล ทรุภษศรคราบ เท้ากับ คลองปากจั่นสระแก้วนั้น แลให้ตั้งพระราชนิเวศน์ไว้ในที่นั้น (กระทรวงศึกษาธิการ กรม ตำรา 2465 : 502)

หนังสือชุดพระราชพงสาวดารนี้ต่อมาในปี พ.ศ. 2456 กรมราชบัณฑิตได้จัดพิมพ์
หนังสือ เทศนาพระราชประวัติและพงสาวดารกรุงเทพฯ ขึ้นอีก ฉบับหนึ่ง ตามคำนำกล่าวไว้ว่า

ใช้หนังสือ เทศนาซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงพิมพ์
แจก เมื่อครั้งเลื่อนกรมในปีกาลปีตศก จ.ศ.1247 เป็นต้นฉบับ เห็นว่ามีเทศนาดี ๆ ที่
ควรพิมพ์รวบรวม เข้า เป็น เรื่องเดียวกันได้อีก คือ พระรัฐประศาสน์นัยปัจฉิมภาค เทศนา
พิเศษของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งถวายในการพระราช
พิธีรัชมังคลาภิเษกในศก 127 กล่าวด้วยพงสาวดารตอนกรุงเทพฯ โดยสังเขปมาลงไว้ด้วย
และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตคัดจากราชกิจจานุเบกษา

หนังสือเล่มนี้ใช้ เป็นแบบเรียนมา เป็น เวลายาวนานมาก ดังจะ เห็นได้จากฉบับที่พิมพ์
ครั้งหลัง เป็นครั้งที่ 9 เมื่อพ.ศ. 2483 สำหรับ เนื้อหาใน เล่มนี้มีพระราชประวัติของรัชกาลที่
1 - รัชกาล ที่ 4 และ เทศนาพิเศษ เรื่องพระรัฐประศาสน์นัยปัจฉิมภาค และ เรื่องพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

ส่วนงานการแต่งมีลักษณะแบบเดียวกับหนังสือพระราชพงสาวดารทั่ว ๆ ไปคือ เล่าเรื่อง
เรื่องต่าง ๆ โดยละเอียด มิได้แยก เนื้อหาหรือจับใจความแบ่ง เป็นหัว เรื่องสำคัญ ๆ และมีได้
อธิบายความสำคัญของเรื่องราวนั้น ๆ โดยเฉพาะ ภาษาที่ใช้มีศัพท์สูง ๆ แทรกคำบาลีสันสกฤต
ไว้ด้วย

ดังนั้นจึงได้มีหนังสือแปลศัพท์พระราชพงสาวดารแลหมายเหตุต่าง ๆ เป็นหนังสือแจ้ง
ความพระราชพงสาวดารขึ้น อีกเล่มหนึ่งเมื่อ ร.ศ.120 ซึ่งเป็นหนังสือพระราชพงสาวดาร
สังเขป การดำเนินเรื่องใช้วิธีหมาย เหตุลำดับรัชกาล โดยตั้งเป็นข้อ ๆ มีเรื่องราวของแต่ละ
รัชกาลอย่างสั้น ๆ จนถึงสิ้นวงศ์พระเจ้าอยู่หัว เชียงราย 16 พระองค์ มีหมายเหตุสุภมาตร์รัชกาล
ดังนี้

1. ลุศักราช 712 ปีชาลโทศก, พระเจ้าอยู่หัวทรงพระนามสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1
เป็นปฐมราชวงศ์สร้างกรุงศรีอยุธยา เสวยราชสมบัติได้ 20 ปี, สวรรคตในปีกาลเอกศก
2. ลุศักราช 731 ปีระกานัน, สมเด็จพระราเมศวรราชบุตร เสวยราชสมบัติได้ 1 ปี
3. ลุศักราช 732 ปีจอโทศก, พุนหลวงพะงั่วทรงพระนามพระบรมราชาธิราช เข้ามา
แต่เมืองสุพรรณบุรี, พระราเมศวรถวายราชสมบัติ, เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติได้ 13 ปี, เสด็จ
ขึ้นเสวยราชสมบัติได้ 13 ปี, เสด็จสวรรคตในปีจอ จัตวาศก... นัยลำดับพระเจ้าแผ่นดิน
ซึ่งได้ครองสมบัติกรุงเก่าได้ 5 พระวงศ์ เป็นกษัตริย์ 33 พระองค์, คัด เป็นปีได้ 417 ปี
พระราชพงสาวดารสังเขปที่ 2 จบบริบูรณ์

จากนั้นขึ้นหมายเหตุ เบ็ดเตล็ด สุภมาตร์ราชสาส์นแลสารตราต่าง ๆ สำเนากระแสม
พระราชดำรัสแลพระราชอัยการ สำเนาอ่านบอก แลแปลศัพท์พระราชพงสาวดาร เล่ม 1
พระราชพงสาวดาร เล่ม 2

ต่อมาในปี พ.ศ.2476 รองอำมาตย์ตรี ไสกา ปาลบุตร ได้รวบรวมหนังสือเรื่อง พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีขึ้น เป็นคู่มือประกอบการอ่านพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี เนื้อหาในหนังสือ เล่มนี้แยกใจความออกเป็นตอน ๆ คือ ตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาจนพระเจ้าตากได้สร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานีเป็นตอนที่ 1 และการจัดบ้าน เมืองภายในและเกี่ยวข้องกับภายนอกเป็นตอนที่ 2 สำหรับตอนที่ 3 คือ พระราชกรณียกิจอื่น ๆ และ เหตุการณ์บางอย่างในรัชกาลนั้น ตอนที่ 4 เป็นภาคผนวก เพื่อไขความบางอย่างในเนื้อเรื่อง ทั้งนี้ผู้แต่งได้กล่าวไว้ว่า การที่จัด เช่นนี้ เพื่อสะดวกแก่การดูและจดจำ มีข้อแนะนำไว้ว่า "การดูหนังสือนี้คือ เมื่ออ่านตอนใดใจความนั้นจะพบข้อความบางแห่งซึ่งขัดแย้งประกาศไว้และมี เลขกำกับ ให้ไปดูคำอธิบายในภาคผนวกตามลำดับ เลขที่ ซึ่งปรากฏอยู่ในบัญชี เรื่องนั้นแล้ว (ไสกา ปาลบุตร 2476 : คำนำ ข ค) หนังสือ เล่มนี้มีหมายเหตุชื่อหนังสือที่ใช้ เป็นหลักสำหรับรวบรวมไว้ด้วย

ในคำนำหนังสือแสดงบรรยายพงศาวดารสยามของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้กล่าวถึงข้อความที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงบรรยายไว้ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. 2467 มีความตอนหนึ่งกล่าวถึงพงศาวดารไว้ว่า

ความรู้พงศาวดารนั้นไม่มีผู้ใดจะรู้ได้จบหรือรู้จริงได้ทั้งหมด ความข้อนี้จะพึงเห็นได้จากหนังสือพงศาวดารนานประเทศ แม้พงศาวดารประเทศอันหนึ่งได้แต่งและพิมพ์มาแล้วแทบนับครึ่งไม่ถ้วน ก็ยังมีฉบับที่แต่งขึ้นใหม่เนื่อง ๆ เพราะการศึกษาพงศาวดารมิใช่แต่เพียงต้องการรู้ว่า เรื่องราว เป็นมาอย่างไร เท่านั้น ถ้าจะให้ได้ประโยชน์ของการศึกษาพงศาวดารเต็มที่ยังต้องรู้ต่อไปว่า เพราะเหตุใด เรื่องพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้น และเมื่อเป็นเช่นนั้นแล้วมีผลต่อมา เป็นอย่างไร ว่าโดย เฉพาะพงศาวดารประเทศของเรา คำรับ คำร่ำอัน เป็นทุนสำหรับศึกษายังบกพร่อง แม้ในขั้นที่จะรู้ว่า เรื่องที่จริง เป็นมาอย่างไร ไม่ต้องป่วยกล่าวถึง เรื่องที่จะวินิจฉัยว่า เพราะเหตุใด เรื่องพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้น ๆ

ข้อวินิจฉัยข้างต้นจึงนับว่า เป็นการสรุปลักษณะของหนังสือพงศาวดารได้ว่ามิได้ส่งเสริมให้ผู้เรียนใช้ เหตุผลตามหลักของการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยใหม่ จนภายหลัง เมื่อมีการ เปลี่ยนแปลงหลักสูตรมัธยมตอนปลาย พ.ศ.2471 ที่กำหนดให้เรียนวิชาประวัติศาสตร์เพิ่มจากวิชาภูมิศาสตร์ โดยมี เนื้อหาเกี่ยวกับพงศาวดารสยามตั้งแต่อยู่ในลุ่มแม่น้ำเอียงจ็องถึงปรัคยูนัน ซึ่ง เสนอ เรื่องราวเกี่ยวกับประวัติการต่อสู้ของชนชาติไทยตั้งแต่สมัยก่อตั้งอาณาจักรในชั้นมัธยมตอนปลายตามหลักสูตร พ.ศ. 2471 และมี เนื้อหาเกี่ยวกับประวัติของบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย เพิ่มขึ้นมาอีกตามหลักสูตร พ.ศ.2480 ขอบ เขตของ เนื้อหาวิชาพงศาวดารจึงกว้างขวางขึ้น เพราะมิได้ เสนอ เรื่องราว เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ เป็นหลัก เหมือนดังแต่ก่อน

จึงสรุปได้ว่าหนังสือพระราชพงศาวดารซึ่งเป็นหนังสืออ่านในภาษาไทยนั้นได้เสนอเนื้อหาเกี่ยวกับความเป็นมาของเหตุการณ์ในอดีตในประวัติศาสตร์ของไทยโดยเน้นหนังสือเรื่องราวของพระมหากษัตริย์ไทย ด้วยการจัดลำดับเนื้อหาเรียงตามลำดับเหตุการณ์ในแต่ละรัชกาล ต้อยคำสำนวนโวหารที่ใช้มีทั้งพรรณาคความและใจความย่อ มีการเน้นเหตุการณ์สำคัญ ๆ ไว้อย่างชัดเจน

2. หนังสือเรียนวิชาภูมิศาสตร์

วิชาภูมิศาสตร์เป็นวิชาแรกของสังคมศึกษาที่ปรากฏในหลักสูตร พ.ศ. 2438 โดยกำหนดให้สอนในชั้นสูงคือ ประโยค 3 มีเนื้อหาเกี่ยวกับภูมิศาสตร์กายภาพ แผนที่ ภูมิศาสตร์ภูมิภาค เกี่ยวกับภูมิศาสตร์สยามและเมืองใกล้เคียง โดยเน้นทวีปเอเชียกับทวีปยุโรป และภูมิศาสตร์ของโลก เช่น อากาศของโลกอย่างสูง ลม มหาสมุทร สายน้ำ เหตุของฤดู น้ำขึ้นน้ำลง ฯลฯ โดยในชั้นต้นเน้นภูมิศาสตร์สยามและเมืองใกล้เคียง ให้หัดเขียนแผนที่ประเทศสยาม เมื่อเรียนสูงขึ้นจะเป็นภูมิศาสตร์ของโลกซึ่งเน้นด้านกายภาพและแผนที่เป็นสำคัญ และให้ความสำคัญต่อเศรษฐกิจการค้า ดังที่กำหนดไว้ในหลักสูตร พ.ศ. 2438 ดังนี้

วิชา	ชั้น	รายการสอน
ภูมิศาสตร์	ประโยค 3 ชั้น 1	1. ภูมิศาสตร์ทิสแลล แผนที่
	ประโยค 3 ชั้น 2	2. ภูมิศาสตร์สยามและเมืองใกล้เคียง
		ภูมิศาสตร์ทวีปเอเชียและทวีปยุโรป เขียนแผนที่
	ประโยค 3 ชั้น 3	1. ของโลก
ประโยค 3 ชั้น 4	2. เขียนแผนที่จากสมอง	
	1. ภูมิศาสตร์ทางค้าขาย	
	2. อากาศโลกอย่างสูง เช่น ลม มหาสมุทร สายน้ำ เหตุของฤดู น้ำขึ้นน้ำลง ฯลฯ	
		3. เขียนแผนที่จากสมอง

ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรใน พ.ศ. 2448 ได้บรรจุวิชานี้ลงในชั้นต้น ๆ และได้รวมพงศาวดารเข้ากับภูมิศาสตร์ เป็นวิชาภูมิศาสตร์และพงศาวดาร ดังมีรายการสอน ดังนี้

วิชา	มัธยมปีที่ 1	มัธยมปีที่ 2	มัธยมปีที่ 3
ภูมิศาสตร์และ พงศาวดาร	ภูมิศาสตร์สยามโดย ละเอียด และให้หัด เขียนรูปประเทศสยาม ทั้งให้อธิบายพงศาวดาร ประกอบ ให้รู้เหตุผล ของที่ถิ่นที่สำคัญ	1. ให้เขียนรูปประเทศ สยามไม่ต้องดูแบบ 2. ประเทศที่อยู่ใกล้เคียง อาณาเขตสยามโดย ละเอียด 3. ประเทศและ เมือง สำคัญในโลกโดย สังเขป ต้องรู้ เมือง หลวงด้วยการ และ การปกครอง	1. ให้ฝึกหัด ในการที่ได้ เรียนมาแล้วในปีที่ 1 และ 2 2. ให้รู้ทางสำคัญในการ ค้าขายในระหว่าง ประเทศสยามกับประเทศ อื่น 3. ให้ฝึกหัด เขียนแผนที่ ประเทศต่างๆในโลก จากสมุดแผนที่ 4. ให้เรียนวิชาวัดทางใน แผนที่

ดังนั้นหนังสือเรียนวิชาภูมิศาสตร์ที่ปรากฏในระยะแรกนี้จึงได้แก่แบบเรียนคู่มือที่
ของกระทรวงธรรมการ (ร.ศ. 119) วิชาการทำแผนที่ ของหลวงวิเทศวชิยานุศาสตร์ เป็นค้น
สำหรับเนื้อหาในแบบเรียนคู่มือที่แบ่งออกเป็น 3 ภาค คือ ภาคที่ 1 ดูให้รู้ว่าไหน เป็นอะไร
ภาคที่ 2 ดูให้รู้ว่าสิ่งนั้น ๆ อยู่ที่ไหน และภาคที่ 3 ดูให้รู้ว่าที่นั้นกว้างยาว เล็กโตแคไหน คอน
ท้ายเล่มมีแผนที่สยาม 1 แผ่น ไว้ให้ฝึกหัดคู่มือที่บ้านเมืองของตน การเสนอเนื้อหาในแต่ละ
ภาคแบ่งเป็น เรื่อง ๆ เช่น บกและน้ำ เขตแดน แม่น้ำ ภูเขา เมือง ทาง แผนที่ธรรมคา
และแผนที่ภาพ ในภาค 1 ในแต่ละเรื่องมีใจความสั้น ๆ เข้าใจง่าย มีหมายเลขกำกับ ภาค
ที่ 2 มีเนื้อหาและรูปภาพเป็นลายเส้นโครงแผนที่โลกซึ่งกล่าวถึง เส้นรุ้ง เส้นแวง องศา ทิศ
และภาคที่ 3 เป็น เรื่องมาตราส่วน

ส่วนเนื้อหาในวิชาการทำแผนที่แบ่งออกเป็น 8 บท ซึ่งเป็นการอธิบายการใช้เครื่องมือ
ต่าง ๆ ในการทำแผนที่ โดยมีคำถามท้ายบท มีคำอธิบายแผนที่ในค่อจากคำนำจากนั้นจึงแบ่ง
เนื้อหาเป็นวิธีการทำแผนที่ด้วยเครื่องมือต่าง ๆ คือ เซอร์เวด้วยโซ่ เซอร์เวด้วยกัมบัส
เซอร์เวด้วยโต๊ะ และเซอร์เวด้วยกล้อง ในคำนำของผู้แต่งได้แนะนำไว้ว่า การ เซอร์เวนั้น

นอกจากที่จะได้ไปฝึกหัด เซอร์เว เห็นที่ดินและการกระทำด้วยตนเองแล้วจะหาวิธีสอนให้เข้าใจหรือในคำอธิบาย เล่มนี้ก็จะ เป็นไปไม่ได้ ซึ่งชี้ให้เห็นความสำคัญของการลงมือปฏิบัติจริงนั่นเอง ทั้งนี้การทำแผนที่หรือแปลนนั้น คือการวัดแล้ววาด เขียนสิ่งทั้งปวงที่เกิดขึ้นบนพื้นลาด ย่อตามส่วน สเกลลงในกระดาษ ดังนั้นจึงต้องไปสัมผัสกับของจริงนั่นเอง จึงจะวัดและย่อส่วนลงมาได้ถูกต้อง

นอกจากนี้ยังมีหนังสือภูมิศาสตร์สยาม สำหรับนักเรียนไทยของนายดับบลิว ยี ยอนสัน (ร.ศ.119) ในคำนำได้กล่าวไว้ว่า

ภูมิศาสตร์ของประเทศเรา นี้ เป็นวิชาที่เราท่านทั้งหลายควรเล่าเรียนให้รู้ไว้ทุกคน ถึง ส่วนของประเทศอื่น ๆ ก็เหมือนกัน ควรศึกษาให้มากตามแต่จะได้ เรียนรู้ให้รู้ว่านานาประเทศ ผิดเพี้ยนกับเราในประการใดบ้าง แลเรียนหลบลหลักจากสิ่งซึ่งได้นำผลอันชั่ว เข้าสู่ประเทศ นั้น ๆ เพื่อจะได้เป็น เครื่องแนะนำให้เห็นว่าสิ่งใดที่ควรแลไม่ควรจะ เอาอย่างมากระทำใน บ้าน เมืองของเรา

ข้อแนะนำดังกล่าวจึงน่าจะ เป็นจุดมุ่งหมายของวิชานี้ได้ด้วย หนังสือเล่มนี้ผู้แต่ง เป็น ชาวต่างประเทศที่ เข้ามารับราชการใน เมืองไทย จึงน่าจะได้นำหลักการของวิชาภูมิศาสตร์ตาม แนวตะวันตก เข้ามาใช้ ดังจะ เห็นได้จากการนำ เสนอ เนื้อหาในหนังสือ เรียนที่ให้อรรถาธิบายทาง ภูมิศาสตร์โดยอาศัยหลักของ เหตุผลและสภาพความเป็นจริงที่ปรากฏให้เห็น เช่น การอธิบายเรื่อง สันดอนที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา ดังนี้

สันดอน หรือ "หลังเต่า" ว่าที่จริงแม่น้ำทั้งหลายในประเทศเรา นี้ ย่อมมีสันดอน เกิดขึ้นที่ปาก ทั้งสิ้น ต่อไปจะพรรณนาถึง เหตุผลซึ่งทำให้สันดอน เกิดขึ้นโดยละเอียด "ดินน้ำทั้งหลายย่อม เกิดที่แผ่นดินสูง แลพัดดินทรายไหลลงมาตามแม่น้ำ ปะทะชนเข้ากับน้ำทะเลดินทราย เหล่านี้จึงม ลงหมด เป็นอย่างนี้อยู่ตั้งหลายร้อยปี จนเกิด เป็นสันดอนขึ้น ณ ที่นั้น" เขาพากันคิดว่าควรจะ ขุดสันดอนที่ปากน้ำ เจ้าพระยาให้ เป็นร่องลึก เพื่อเรือบรรทุกสินค้าใหญ่ ๆ จะได้เข้ามากรุงเทพฯ ได้โดยสะดวก แต่ถึงกระนั้นก็ยังมิคน เป็นอันมากที่ไม่เห็นชอบด้วยในความคิดอันนี้ เพราะ เขา แสดงว่าถ้าขุดแล้วน้ำทะเลคงจะไหล เข้ามา ทำให้แม่น้ำในแม่น้ำกร่อย ใช้น้ำประทานไม่ได้แน่ เราก็ยอมทรามกันอยู่แล้วว่า เมื่อก่อนจะถึงฤดูฝน น้ำในแม่น้ำน้อย น้ำทะเลไหลหนุนขึ้นมาในแม่น้ำ ลำคลองจนเห็นกรุงเทพฯ ขึ้นไปไกล ๆ แล้วทำให้ผู้ที่รับประทานน้ำกร่อยนั้นได้ความ เจ็บไข้ต่าง ๆ ทั้งนี้ เป็นด้วยฝนปีที่แล่วมานั้นคณน้อย

วิธีการ เขียนดังกล่าวข้างต้นนอกจากจะอธิบายได้ชัดเจนแล้วยังแทรกความคิด เห็นที่ เป็นปัจจุบัน เกี่ยวกับ เรื่องนั้นด้วย สำหรับ เนื้อหาในหนังสือ เล่มนี้แบ่งออก เป็น 2 ภาค ภาคที่ 1 เป็นเรื่องโลก ส่วนต่าง ๆ ของโลก อากาศหมุนของโลก แผ่นดิน เมฆ แม่น้ำ ลำธาร ทะเลสาบ ส่วนของพื้นดิน มหาสมุทร ทะเล ภาคที่ 2 ว่าด้วยประเทศสยาม มีภูเขา ที่ราบ แม่น้ำ อ่าวสยาม ฝั่งทะเล เมืองท่า เกาะ อากาศ แร่ สัตว์ สิ้นค้า การค้าไทย มณฑล หัวเมืองสำคัญ รัฐบาลหรือการปกครอง ความเจริญในอนาคตกาล ในตอน

ท้ายเล่มมีตัวอย่างคำถามสำหรับสอบไล่รวมไว้ในแต่ละบทแต่ละภาค ซึ่งลักษณะของคำถามส่ง เสริมให้รู้จักใช้เหตุผล รู้จัก เปรียบเทียบ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. จง เปรียบ เทียบอาณา เขตประเทศสยามกับอาณา เขตประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส ญี่ปุ่น และจีน
2. กรุงสยามมีหัว เมืองท่าที่ส่งสินค้าที่สำคัญก็ เมือง นับว่ามากหรือน้อย ถ้าน้อย เพราะเหตุใดจึงน้อย
3. ถ้ามีโค่น้อย บ้านเมืองจะได้รับผลอย่างไร ชี้เหตุให้เห็นตามสมควร
4. การบำรุงการทอผ้าหูกินในทางทอผ้าและทอผ้าไม้อ่อนสักที่จัดขึ้นใหม่ ๆ มีอะไรบ้าง
5. จง เรียงความการค้าขายกับนานาประเทศ

ทั้งนี้ เนื้อหาส่วนใหญ่ก็ให้ข้อมูลที่ทันสมัย มีการใช้ตัวเลข ตารางสถิติสินค้า เข้าสินค้า ออก แสดงรายจ่ายของประเทศตั้งแต่ 5 ปีก่อนจนถึงสมัยที่เขียนในเวลานั้น ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญทาง เศรษฐกิจของประเทศซึ่งขึ้นอยู่กับ การประกอบอาชีพของพล เมือง

เนื่องจากวิชาภูมิศาสตร์ เป็นวิชาใหม่จึงมีหนังสือวิธีสอนภูมิศาสตร์เกิดขึ้น เพื่อช่วย เหลือครูผู้สอน ในหนังสือวิธีสอนภูมิศาสตร์ของหลวงจรูญ เซาวะพันธ์ (2448: 6-7) ได้อธิบายถึงวิธีสอนภูมิศาสตร์กายภาพได้แก่ รูปโครงของแผนที่ เส้นรุ้ง เส้นแวง กลางวันกลางคืน อากาศ ลมสินค้า เป็นต้น ทั้งนี้ได้มีข้อเสนอแนะให้ใช้อุปกรณ์การสอนและการ เปรียบ เทียบ กับของจริงไว้ดังนี้

ถ้าจะสอนให้เด็กรู้จักส่วนยาวที่สุดของประเทศสยามด้วย เขียนตัวเลขล้วน ๆ ลงไปว่า 1000 ไมล์กว่า ๆ เด็กจะนึก เห็นอย่างไรได้ว่าพัน ไมล์หรือร้อย โยชน์นั้นไกลและใกล้ เท่าใด วิธีที่ควรควรจะหาหมู่บ้านค้าบลโคค้าลหนึ่งที่นึก เรียนรู้จักขนาดแน่นอนอยู่แล้วมาตั้ง เป็นประธานแล้วยก เมืองหรือประเทศที่ต้องการขึ้น เปรียบว่าโตกว่า เท่านั้น เท่านั้น ฟังทะ เล็ก เหมือนกันควรจะสอนด้วยวิธี เล่า เป็นรายงาน ใช้แผนที่และ เขียนรูปภาพบนกระดานดำ ประกอบให้เห็นชัด ราวกระว่านักเรียนได้ไป เที่ยวตามที่นั้น ๆ และเห็นสิ่งต่าง ๆ ด้วยตนเอง ส่วนภูเขา เมื่อจะสอนให้เด็กรู้ว่าสูงค่าเท่าใด ก็ให้ครูยกขึ้น เปรียบ เทียบกับ เขาดำ ๆ ที่นักเรียนรู้ เป็นแน่นอนอยู่แล้ว นักเรียนจึงจะ เข้าใจได้ดี ในการสอนสิ่งเหล่านี้ครูจะต้องหา รูปภาพมาให้เด็ก เรียนดูให้มาก ๆ ความแค่นี้ได้ ถ้าแต่ละครูใครสอนได้ก็แนะนำมานัก เรียน คงจะไม่ เบื่อง่ายดังที่ได้เคยเห็นมา กลับจะทำให้เด็กสงสัยในใจนั้นต่าง ๆ นานา เป็น เหตุให้เกิดความคิดพิเคราะห์ที่คิดขึ้น เสียอีก หรือกลับพูด เสียอีกอย่างหนึ่งว่าถ้าครูสอนดี หัวข้อต่าง ๆ ที่สอนก็จะกลับ เป็นหัวข้อ เจื่อนซึ่งผู้ร้อยสิ่งต่าง ๆ ไว้เป็นอันมาก

ต่อมา เนื้อหาความรู้ทาง ภูมิศาสตร์ที่กำหนดให้เรียนในระดับต่าง ๆ ได้เพิ่มสูงขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ในหลักสูตร พ.ศ.2452 นอกจากจะกำหนดความมุ่งหมายของวิชาไว้อย่างชัดเจน แล้วในรายการสอนยังมีข้อเสนอแนะวิธีสอน โดยย้าให้เกิดความปรารถนาที่จะบำรุงบ้าน เมือง โดยเฉพาะ เรื่องสินค้า การค้าขาย ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้ (วิชาการ, กรม 2514: 148-154)

ความมุ่งหมายของวิชาภูมิศาสตร์และพงศาวดาร

ชั้นประโยคมูลศึกษา

"เพื่อให้รู้จักบ้านเมืองของตัวเองว่า เป็นอย่างไร ไฉนจึงได้ตั้งหลักฐาน เป็นปึกแผ่นแน่นหนา ขึ้นได้ เพื่อจะได้เกิดความรักชาติบ้านเมืองและคิดบำรุงบ้านเมืองโดยตั้งตัวไว้ให้เป็นพลเมืองดี"

ชั้นประโยคประถมศึกษา

"เพื่อให้มีความรู้เรื่องบ้านเมืองของตัวเอง เรื่องโลกและมนุษย์ต่าง ๆ ชาติพอเป็นเลา ๆ เพื่อประกอบความคิดและความรู้ให้กว้างขวางขึ้น กับให้รู้ว่ประเทศสยาม เกี่ยวข้องด้วยประเทศอื่น ๆ อย่างไร เพื่อให้เกิดความรักชาติและปรารถนาที่จะบำรุงบ้านเมืองของคน"

ชั้นประโยคมัธยม

"เพื่อให้รู้การในโลกกว้างขวางออกไป ความคิดจะได้ขยายออกไปด้วย ไม่หดหู่อยู่เฉพาะที่เห็นได้ด้วยตาหรืออินได้ด้วยหู เพียงใกล้ ๆ สั้น ๆ กับให้ เป็น เครื่องอุทิศให้ เกิดความรักชาติและความปรารถนาที่จะบำรุงบ้านเมือง"

ชั้นมัธยมสูง

"ความรู้ที่ต้องการนั้น เพียงอย่างรวบยอดกว้าง ๆ และวัน เดือนปีที่ต้องจดจำก็ เฉพาะแต่ที่สำคัญ ๆ เท่านั้น สิ่งที่ทำให้สนใจมากก็คือความเจริญของบ้านเมืองและ เหตุที่ให้ความเจริญนั้น ๆ มา วิชานี้จะสอนในภาษาอังกฤษก็ได้"

ทั้งนี้ในรายการสอนประกอบด้วยภูมิศาสตร์สยามโดยละเอียด โดยเฉพาะการเกี่ยวข้องกับทางการค้าขายระหว่างประเทศ ความเจริญของชาติใหม่ ในตะวันตกสมัยปัจจุบันและที่ส่งผลมายังแถบตะวันออก รวมทั้งสาเหตุที่ทำให้ชาติเหล่านั้น เจริญขึ้นมาได้ ซึ่งในชั้นมัธยมสูงได้ย้อนไปไกลถึงความเจริญตั้งแต่สมัยโบราณ จึงนับว่ามี เนื้อหาที่ละเอียดพิสดารอย่างยิ่ง แต่อย่างไรก็ตามหัวข้อที่กำหนดไว้ในรายการสอนนั้นในหลักสูตรระบุว่า "หัวข้อพงศาวดารต่อไปนี้ยกมาให้ เป็นตัวอย่างพอ เป็น เค้าทาง ไม่ใช่กำหนดให้สอนตามนี้ "นอกจากนี้การสอนพงศาวดารโลกจะต้อง" ให้ได้ประโยชน์ในทางประกอบ เหตุผล เทียบ เปรียบความ เป็น ไปของบ้านเมืองในอดีต ปัจจุบันและอนาคต" จึงนับว่า เป็นการจำกัดขอบข่ายที่กว้างขวางของ เนื้อหาวิชาลงได้บ้าง

ถ้าจะพิจารณาถึง เนื้อหาที่ เพิ่ม เข้ามาใหม่ จะพบว่า เป็นการหยิบยกเอาความรู้เกี่ยวกับบ้านเมืองของชาติอื่น เข้ามาใช้ก็ว่าได้ โดยเฉพาะ เรื่องราวความ เป็นมาในอดีตของชนชาติอื่นซึ่ง เป็น เรื่องที่ไกลตัวผู้เรียนอย่างมาก อีกทั้งในหลักสูตรไม่ได้กำหนด เนื้อหาของ แต่ละชั้นตายตัวลงไป ดังที่กำหนดไว้ว่า "พงศาวดารโลกนั้นกะหัวข้อที่จะสอนให้พอเหมาะแก่เวลา 3 ปี และเมื่อได้รับอนุญาตจากเจ้าพนักงานศึกษาแล้วก็ให้เป็นใช้ได้ การสอบไล่ประโยคนั้น เป็นอัน เข้าใจว่าสอบไล่ตลอดวิชาที่เรียนทั้ง 3 ปี" ดังนั้นน่าจะเป็น เหตุให้มาตรฐานของวิชาความรู้แตกต่างกันโดยขึ้นอยู่กับครูผู้สอน ทั้งนี้ตามบางข้อหนังสือที่นักเรียนจะต้องมีไว้สำหรับตัวในวิชาภูมิศาสตร์

และพงศาวดารก็ไม่ได้รับซื้อหนังสือเรียนสำหรับชั้นมัธยมสูง ซึ่งหมายถึงชั้นม.7 และม.8 ในหลักสูตรพ.ศ. 2456 ต่อมาที่กำหนดให้สอนพงศาวดารโลกโดย "ตั้งโครงให้เหมาะแก่การที่จะให้นักเรียนได้ความรู้เรื่องความเจริญและอริยาศัยของมนุษย์พอที่จะอ่านพงศาวดารของประเทศตนและประเทศอื่น ๆ เข้าใจ" ส่วนวิชาภูมิศาสตร์ก็เช่นเดียวกันหลักสูตรนี้ไม่ให้รายละเอียดเขียนว่า "สอนภูมิศาสตร์โลกที่เกี่ยวข้องแก่การค้าขาย ให้นักทางทวีปยุโรปและอเมริกา" จึงกล่าวได้ว่า เนื้อหาวิชาภูมิศาสตร์และพงศาวดารในชั้นมัธยมสูงนี้ต่อมาแม้ว่าจะเปลี่ยนชื่อเป็นชั้นมัธยมตอนปลาย เนื้อหาก็คงคล้ายของเดิม มีแต่จะเพิ่มความหนักใจให้แก่ครูผู้สอนเสียด้วยซ้ำ ทั้งนี้ เพราะครูผู้สอนจะต้องคัดลिनใจเองว่า เนื้อหาเรื่องใดสมควรสอนชั้นไหน

แต่อย่างไรก็ตามระหว่างนี้ได้มีหนังสือวิธีสอนพงศาวดารเกิดขึ้น ซึ่งขอแนะนำส่วนใหญ่นั้น เกี่ยวข้องกับหนังสือพระราชพงศาวดารโดยตรง แต่ก็สามารถนำมาใช้กับการสอนพงศาวดารโลกได้เช่นเดียวกัน ดังคำแนะนำต่อไปนี้

1. พงศาวดาร เป็นบทเรียนที่ยาก เพราะเหตุว่าครูจะต้องอ่านและใช้ความคิดมากที่สุด
2. ถ้าจะสอนให้ดีจะต้องเลือกสอนแต่หัวข้อที่สำคัญ ๆ เท่านั้น
3. ครูที่จะสอนได้ดีต้องเป็นผู้มีความสามารถจริง ๆ ในการเล่าเรื่อง
4. การสอนมักให้โทษแก่ความจำยิ่งกว่าจะทำให้เด็กมีความจำดีขึ้น ควรสอนด้วยวิธีเล่าหรืออธิบายเรื่องให้ฟังและซักถาม เราให้เด็กศึกษาค้นเสียก่อน แล้วจึงให้อ่านข้อความในหนังสือต่อภายหลัง
5. ครูมักจะสอนในครั้งหนึ่ง ๆ มากเกินไป
6. การจะเลือกข้อความขึ้นสอนให้สมควรแก่ชั้น จึงเป็นการลำบากแก่ครูมากที่สุด ข้อใหญ่ใจความของการสอนนั้นมีอยู่ 2 ประการกล่าวคือ ต้องตั้งใจหมายให้รู้ถึงความประพฤติดีที่ดีและมุ่งให้เกิดความรักใคร่ในบ้าน เมืองของตนด้วย

สำหรับแบบเรียนที่จะใช้ประกอบวิชาพงศาวดารในชั้นมัธยมสูง ในหลักสูตรได้แนะนำว่าควรใช้หนังสือ Beganot Politics and Physics

ส่วนแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ที่กำหนดให้ใช้เป็นหลักคือภูมิศาสตร์สยามและเล่มอื่น ๆ ที่ได้รับอนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนได้ ซึ่งเนื้อหาส่วนใหญ่จะ เน้นหนัก เกี่ยวกับภูมิศาสตร์กายภาพ เช่น หนังสือสอนอ่านภูมิศาสตร์ เล่ม 1 และเล่ม 2 ของพระยาเทพศาสตร์สภิตย์ (ร.ศ.121 และ ร.ศ.123) แบบเรียนภูมิศาสตร์และพงศาวดาร เล่ม 1 ว่าด้วยความรู้ทั่วไปในพิภพของอำมาตย์ตรี หลวงอนุภาณลิขยานุสรณ์ (2456) แบบเรียนภูมิศาสตร์ เล่ม 1 ว่าด้วยทวีปเอเชียของขุนอินทรปราสาท (ร.ศ.127) ภูมิศาสตร์ประเทศสยามของกรมตำรวจ (2468) ภูมิศาสตร์สากลอย่างย่อของนายอร์แมน ชัดตัน (2468) เป็นต้น

หนังสือ เรียบเรียงศาสตร์ เหล่านี้ในคำนำของผู้แต่งมักจะให้แนวทางการสอน สำหรับ
ครูและนัก เรียนรวมทั้งชี้แจง เกี่ยวกับประโยชน์ของวิชา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

การที่จะสอนภูมิศาสตร์จึงควรสอนพื้น เสียให้ติก่อน แล้วจึงสอนพิสดาร หรือจะสอนพื้นด้วย
สอนพิสดารด้วยให้กลม กลืนพร้อมกันไปก็ได้ แต่ในตำรา เล่มนี้เป็นตำราภูมิศาสตร์แท้
สำหรับสอนพื้นตรง ๆ... จะให้เป็นประโยชน์แก่บ้าน เมืองและและกุลบุตรนัก เรียนทั้งหลาย
และบรรดาชาวสยามทั่วไปจะได้ เรียนได้รู้จักภูมิประ เทศและขนบธรรมเนียมประ เພີ การ
ปกครอง การทำมาหากิน และสรรพคำหับตำราต่าง ๆ ของนานาประเทศ เขา เป็นอย่างไร
เราจะได้เห็น เป็นตัวอย่างเอามา เปรียบ เทียบกับประ เทศบ้าน เมืองของเราให้เจริญขึ้นบ้าง
...ถึงแม้ว่าจะมีการ เกี่ยวข้องกับนานาประเทศก็ดี หรือ เขาจะพูดถึงประ เทศอิตาลี อังกฤษ
ฝรั่งเศส และประ เทศยูโน เดคสะ เดคคอเมริกา เป็นต้น เราก็อาจ เข้าใจและคุยไปกับ เขา
ได้ เพราะฉะนั้นจึง เห็นว่าตำราภูมิศาสตร์ เป็นตำรา อันจะชักนำให้เกิดความฉลาดและความ
รู้สึกรักชาติบ้าน เมืองขึ้น เป็นการสำคัญอย่างหนึ่ง (ขุนอินทปราสาท 2452 : คำนำ)

ประโยชน์ อันสำคัญของวิชานี้ก็คือ ให้รู้จักประ เภทและอาการความ เป็นไปของบ้าน เมือง
ที่เป็นแบบให้ เราจดจำ เป็นคดี เพื่อจะใคร่ประ พหุติถูก รู้จักนึกคิดความดีของคนโบราณ และ
มีความเมตตาในสิ่งที่ท่านกระทำไว้ ไม่ลบหลูหรือ เยอหยิ่ง มีความคิด เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้น
ไม่ดูหมิ่นสบประมาทชาติอื่น ๆ มีความรักชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ของตนโดยถอง
แท้ มีความกล้าหาญ และอดทนมากขึ้น เป็นพลเมืองดี รู้จักว่าอะไรควรกระทำและอะไร
ไม่ควรถือเอา เป็นแบบอย่างคือ แปลว่ารู้จักหน้าที่ของคนจึงควรกระทำให้แก่บ้าน เกิด เมือง
นอน (หลวงอนุภาณ ลิสยานุสรณ์ 2456 : ก,ข)

แบบ เรียน เล่มนี้ เหมาะสำหรับชั้นมัธยมศึกษาตอนกลาง และสำหรับใช้ช่วยในการ เรียน
ภูมิศาสตร์แผนกรัฐประศาสน์และพาณิชย์ ตามหลักสูตรที่กระทรวงศึกษาธิการ ได้กำหนดไว้แล้ว

การศึกษาหลักการภูมิศาสตร์นี้ มิใช่แต่จะทำให้เด็กมีความพอใจ และเป็นความรู้ถ้าครูรู้จัก
วิธีสอน จะทำให้เด็กรู้จักใช้ความคิด ในแบบเรียนนี้ข้าพ เจ้าได้มีรูปแสดงกำกับไว้ด้วย
เพื่อจะให้นัก เรียน เข้าใจเนื้อ เรื่องได้ดี (เอน ชัดตัน 2468 : คำนำ)

ในการสอนประ เทศต่าง ๆ เหล่านี้ต้องการแต่ เพียงให้เด็กทราบพอ เป็น ค่าที่จะได้ เป็นทุน
ไป เรียนชั้นสูงต่อไป เท่านั้น จึงได้กล่าวไว้ย่อ ๆ ไม่ขยายออกให้กว้างขวาง แต่ข้อสำคัญ
นั้นถ้าประ เทศใดที่เกี่ยวข้องกับประ เทศสยามมาก ให้ครูสอนให้ละเอียดหน่อยและ เวลาสอน
ต้องอาศัยแผนที่ประกอบจึงจะได้ผลดี (โสภา ปาลมุต 2475 : คำนำ)

แบบ เรียนภูมิศาสตร์ประ เภทนี้ ได้มีผู้รวบรวมขึ้นบ้างแล้ว แต่ส่วนมากใช้สำหรับชั้นสูง แม้
ครูผู้สอนจะนำมาสอนก็ต้องเลือก เห็นหยิบมา เฉพาะที่ต้องการ แต่ก็ไม่ เป็นการสะดวก เสมอ
ไปนัก บางทีก็เอามากเกินไป ทำให้สอนไม่จบตามหลักสูตรบ้าง บางที เอมาน้อยเกินไป
ไม่ สอนก่อนจบหลักสูตรบ้าง บางครั้งก็สอนตามประมวลการสอนที่กำหนดให้โดยตรง
ไม่ได้พิถีพิถัน เพราะหว่าที่กำหนดไว้อย่างนี้ต้องการสอนอะไรบ้างที่ไม่ได้กล่าวถึง

ตามสมัยที่กล่าวมานี้ เห็นว่าถ้าได้มีแบบ เรียนภูมิศาสตร์ประ เภทนี้สำหรับชั้น โดย เฉพาะแล้ว
ก็จะให้ความสะดวกแก่ครูและนัก เรียนบ้าง แม้อย่างน้อยก็พอ เป็นแนวคิดให้ครู เดินตามหรือนำ
สอนไม่จบโดย เหตุใด ๆ ก็ดี นักเรียนจะได้ดูประกอบจดไป การมีแบบเรียนขึ้นมาก ๆ
ย่อม เป็นประโยชน์แก่ผู้ เรียน เสมอ แต่ก็ได้รวบรวม เฉพาะที่หลักสูตรชั้นนี้บังคับ เท่านั้น
(เลื่อน อาสนานนท์ 2477 : คำนำ)

จากคำนำต่าง ๆ ที่ยกมา เป็นตัวอย่างข้างต้นนับว่า เพียงพอที่จะสรุปได้ว่าความรู้ในเรื่องราวของต่างบ้านต่าง เมืองนี้ จะช่วยให้เกิดความคิด เปรียบ เทียบกับบ้านเกิด เมืองนอนของตนและเกิดความรักชาติบ้านเมืองในที่สุด ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับวิธีการสอนของครูอีกด้วย กล่าวคือ ถ้าครูรู้จักวิธีสอนให้เด็กพอใจก็ย่อมจะเป็นไปตามเป้าหมายได้โดยง่าย นอกจากนี้หนังสือเรียนจะต้องช่วยให้ความสะดวกแก่ครูและนักเรียนประกอบกัน เช่น มีรูปภาพช่วย เสริมความ เข้าใจได้ดียิ่งขึ้น มีแผนที่ มีหัวข้อเรื่องต่าง ๆ ที่ชวนอ่าน เป็นต้น

ดังนั้นการนำเสนอเนื้อหาในหนังสือเรียนวิชาภูมิศาสตร์จึงต้องเสนอ เรื่องราวที่น่าสนใจสำหรับผู้เรียนให้มากที่สุดเป็นพิเศษ โดยอาจจะตั้งชื่อเรื่องที่เราความสนใจ หรือในแนวคำถาม หรือการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตาม เป็นต้น ดังเช่นหนังสือเรียนต่อไปนี้

แบบสอนอ่านภูมิศาสตร์ เล่ม 2 มีหัวข้อเรื่องที่สำคัญ แปรแลน แปรแลนต่างกับรูปภาพอย่างไร สเกล แปรแลนของห้องเรียนและโต๊ะ...ประเทศต่าง ๆ ตั้งอยู่ได้อย่างไร หนทางและการไปมา ธาตุและแร่ธาตุ ความศิวิไลซ์คืออะไร อย่างไรประเทศจึงจะมีอำนาจมาก เป็นต้น ในฉบับที่ปรับปรุงใหม่ต่อมามีหัวข้อ เช่น พระอาทิตย์คือลูกไฟดวงใหญ่ พระอาทิตย์ เดินหรือโลก เดิน นาฬิกา เป็นของนำขึ้น เป็นต้น หนังสือเล่มนี้มีวิธีดำเนินเรื่องโดยวิธีเขียนรวบรวมข้อความ เป็นข้อ ๆ บางทีก็สมมติเป็นตัวละครมีบทสนทนา มีการสรุปข้อความสำคัญไว้ท้ายบทเป็นข้อความสั้น ๆ ว่าเป็น "สิ่งควรจำ" นอกจากนี้มีภาพวาดสเก็ทและแผนภูมิต่าง ๆ ประกอบภายในเล่ม

แบบเรียนภูมิศาสตร์และพงศาวดาร เล่ม 1 ว่าด้วยความรู้ทั่วไปในพื้นพิภพ ก็มีรูปภาพประกอบ แผนที่ มีเชิงอรรถ ศัพท์ภูมิศาสตร์คำใดที่ต้องอธิบายเพิ่มเติมก็จะขีดเส้นใต้ไว้

หนังสือภูมิศาสตร์สยามมีการจัดรวบรวมเนื้อหาเป็นหมวดหมู่ขึ้นและมีรายละเอียดของเนื้อหาวิชาอยู่ในขั้นสูง ภาพประกอบมีเพิ่มมากขึ้นกว่า เดิมอย่างเห็นได้ชัด ตามบัญชี เรื่องมีดังต่อไปนี้

- ภาค 1. เรื่องโลก อากาศหมุนของโลก โคจรของโลก ข้อพิสูจน์ให้เห็นว่าโลกกลม ดาวฤกษ์ พระอาทิตย์ พระจันทร์และบริวาร กลางวันและกลางคืน พระจันทร์ อากาศหมุน ข้างขึ้นและข้างแรม สุริยจักรวาล ฤดู น้ำขึ้นน้ำลง
- ภาค 2. เรื่องเส้นรุ้งขนาน เส้นรุ้ง เขตร้อนหนาว เส้นศูนย์เที่ยง อัตราค่าแห่ง เวลา เข็มทิศ
- ภาค 3. อากาศ มีเรื่องลม ลมสินค้า ลมบรสุม ลมบกลมทะเล อากาศในที่ต่าง ๆ เหตุที่ทำให้อากาศเปลี่ยนแปลง

ภาค 4. เรื่องแผนที่ เช่น วิธีแสดงพื้นที่ของโลก ไปร เจคซันอย่างออร์โตกราฟ ไปร เจคซันอย่างส เครีโอกราฟ และการทำแผนที่

หนังสือภูมิศาสตร์ประเทศสยามตามบัญญัติ เรื่องนอกจากจะมี เนื้อหาเกี่ยวกับที่ตั้ง อาณาเขต ขนาด พื้นที่ ผังทะเล เกาะ แม่น้ำ ลำคลอง ทะเลสาบ หนองบึง น้ำตก ภูเขา อากาศพืช สัตว์ โลหธาติ พลเมือง ซึ่งเป็น เรื่องทางกายภาพแล้ว ยังมี เรื่องมณฑล จังหวัดรัฐบาลหรือการปกครอง เงินรายได้รายจ่ายของรัฐบาล คมนาคม การหา เลี้ยงชีพ พาณิชยกรรมซึ่ง เกี่ยวกับต่างประเทศ หนังสือสัญญาทางไมตรีระหว่างประเทศสยามกับประเทศต่าง ๆ การศึกษา ศาสนา มนุษยชาติในประเทศสยาม ภาษาและหนังสือไทย ศิลปะโบราณคดี สถาปัตยกรรม คนครไทย นาฏศิลป์ และประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็น เรื่องราวทั้งที่เป็นอดีตและปัจจุบันอยู่ใน เล่ม เดียวกัน นอกจากนี้ ยังมีบัญญัติแผนที่ บัญชีรูปซึ่งแต่ละรูปจะบอกที่มาไว้ด้วยมีแผนที่สยามขนาดใหญ่อยู่ท้าย เล่ม

การ เปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้จะสังเกตเห็นว่า รูปภาพและแผนที่มีความจำเป็นสำหรับ วิชาภูมิศาสตร์อย่างมากและจะพบว่า มี เนื้อหาทั้งภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์อยู่ใน เล่ม เดียวกันอีก ด้วย ซึ่งลักษณะ เช่นนี้จะปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในแบบ เรียนภูมิศาสตร์ในสมัยหลังคือ ๆ มา เช่น หนังสืออ่านภูมิศาสตร์ เบื้องต้น ว่าด้วยประเทศสยามและประเทศต่าง ๆ ในทวีปเอเชียอย่าง ลัง เชน สำหรับชั้นประถมศึกษาที่ 2 ประถมปีที่ 3 ของนายโสภา ปาลบุตร (2475) ซึ่งหัวข้อ เรื่องสำหรับชั้นประถมศึกษาที่ 2 มีเรื่อง โลก ทวีป มหาสมุทร ที่ตั้งประเทศสยาม การแบ่งมณฑล แม่น้ำสำคัญ อาชีพสำคัญ ประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา การแบ่งเป็นก๊ก ตั้งกรุงธนบุรี สร้าง กรุง เทพฯ และชั้นประถมศึกษาที่ 3 มีเรื่องมาตราส่วน เครื่องหมายในแผนที่ แม่น้ำ ภูเขา ประวัติศาสตร์ภายในโลก นาฬิกา เงินที่ใช้ในสยาม การปกครองหัว เมือง กระทรวงต่าง ๆ วัตถุเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา สถานที่โบราณสถานและโบราณวัตถุที่สำคัญ ประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย

วิธีการนำเสนอเนื้อหาใช้วิธีแบ่งข้อความ เป็นข้อ ๆ เพื่อสะดวกในการอ่าน ท้ายบท ขางบทจะมีวงเล็บแนะนำวิธีสอนให้ครู เช่นท้ายบทที่ 12 วงเล็บไว้ว่า (ถ้าสอนสถานที่หรือโบราณ วัตถุในคำบาลที่เด็กอยู่ ควรจะอธิบายให้ละเอียดหรือหาไปดูให้เห็นจริงด้วยก็ยิ่งดี)

ทั้งนี้ เนื้อหาเกี่ยวกับการปกครอง เศรษฐกิจและสังคมของประเทศได้ เปลี่ยนแปลง ค่อมมา เช่น ขุด เลิกมณฑลต่าง ๆ มีจังหวัด เป็นคัน เรื่องราวที่สำคัญของบ้าน เมืองก็ เพิ่มมากขึ้น ความลำดับ การ เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยในภายหลังก็ยิ่งทำให้ความรู้ เรื่องระบอบการปกครองใหม่มีความสำคัญมากขึ้นอย่าง เห็นได้ชัดเจนจนกลายเป็น เพิ่มรายวิชาใหม่

ออกไปอีก

แต่อย่างไรก็ตาม เนื้อหาวิชาภูมิศาสตร์ที่ยังคง เป็นหลักอยู่ตลอดมาได้แก่ภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจและภูมิศาสตร์กายภาพ เมื่อ เรียน เกี่ยวกับประเทศใดภูมิภาคใด โดยเฉพาะประเทศที่มีความสัมพันธ์กับไทย หัวข้อที่จะต้องสนใจให้มากที่สุดคือ เรื่องความ เจริญของบ้าน เมืองที่ เกี่ยวข้องกับการค้าขาย เป็นสำคัญ ดังจะ เห็นได้จากรายการสอนดังต่อไปนี้

หลักสูตร พ.ศ. 2452

ประโยคมูลศึกษา

-ให้รู้ว่าอาณา เขตประเทศสยามใด เล็ก เท่าใด ตั้งอยู่ที่ไหน คิดต่อกับประเทศใดบ้าง ประกอบด้วยลักษณะคือสูงต่ำ เป็นที่สูงที่ราบ เพียงใด ไกลใกล้ทะเล เลซึ่ง เป็นทางผ่านไปมาของนานาประเทศอย่างไร มีสินค้าแลกเปลี่ยนกับนานาประเทศอย่างไรบ้าง

ประโยคประถมศึกษา

-ให้รู้ เรื่องโลกตามแนวในสอนอ่านภูมิศาสตร์ เล่ม 1 เล่ม 2 กับรู้ภูมิศาสตร์โลก เพียงดูแผนที่ เข้าใจ ซึ่งประเทศสำคัญ ๆ กับทะเลและมหาสมุทรต่าง ๆ ในแผนที่โลกได้ถูกและทราบว่าประเทศไหน เป็นชาติภูมิของคนชาติใด มีสำคัญอย่างไร เลือกสอนแต่ละประเทศที่สำคัญ ๆ ทั่วโลก

ประโยคมัธยม

-1. ประเทศสยามโดยละเอียด เกี่ยวกับการเกี่ยวข้องกับทางการค้าขายระหว่างประเทศอื่น ๆ อย่างละเอียด
2. ทวีปต่อไปนี้ให้รู้ละเอียดมากและน้อยตามลำดับที่ออกชื่อก่อนหลัง (ก) ทวีปเอเชีย ทวีปยุโรป (ค) ทวีปอื่น ๆ ข้อที่ต้องเอาใจใส่เป็นพิเศษนั้นคือการอ่านแผนที่คลอง จำแนกที่ได้ ลักษณะของภูมิประเทศ มั่งทะเล ลม สายน้ำในทะเล ผืนดินมากและน้อย อากาศร้อนหนาว การเพาะปลูก การทำมาหากินของชาว เมือง และเรื่องราวสำคัญ ๆ อันเกี่ยวกับคนชาตินั้น เมืองนั้น

มัธยมสูง

-สอนหัวข้อต่อไปนี้ให้ละเอียดมากและน้อยตามลำดับความสำคัญดังที่ เรียงไว้คือ
ก. ประเทศสยามกับดินแดนใกล้เคียง
ข. ทวีปเอเชีย
ค. ทวีปยุโรป ทะเล เมดิเตอร์เรเนียน มหาสมุทรแอตแลนติกฝ่ายเหนือ อเมริกาเหนือ
ง. ทวีปต่าง ๆ นอกจากที่ระบุชื่อแล้ว ส่วนข้อที่ควรจะสนใจให้มากที่สุดคือ แผ่นดินสูงต่ำ มั่งทะเล ผืน ดิน และการเพาะปลูก เปรียบกันในที่ต่าง ๆ สำมะโนครัว การทำสินค้า (วิชาการ, กรม 2504 : 147-154)

หลักสูตรพ.ศ. 2456

-ได้ เปลี่ยนชั้นมูลศึกษา เป็นประถมศึกษา ประถม มัธยมและมัธยมสูงกลายเป็นมัธยมตอนต้น ตอนกลางและตอนปลายตามลำดับ
-ความรู้ เรื่อง เมืองไทยที่ เดิม เขียนไว้ละเอียดหลักสูตรนี้ได้อธิบายความลง พงสาวดารของชาติไทยและ เรื่องวิธีปกครองบ้าน เมืองยังคง เดิมแต่หมาย เหตุไว้ตอนท้ายว่าอย่าให้นัก เรียนเมื่อหน่าย เพราะต้องใช้ความจำมากนัก สำหรับพงสาวดารโลกให้ตั้งโครงให้ เหมาะแก่การที่จะให้นัก เรียนมีความรู้ เรื่องความ เจริญและอิทธิพลของมนุษย์ มนุษย์ พอดีที่จะอ่านพงสาวดารของ ประเทศตนและประเทศอื่น ๆ เข้าใจ สอนภูมิศาสตร์โลกที่เกี่ยวข้องแก่การค้าขายให้นัก ทางทวีปยุโรปและอเมริกา (วิชาการ, กรม 2504: 154-155)

หลักสูตรพ.ศ. 2464

-ยังคงใช้ตามหลักสูตร เดิม

หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. 2471

- กลายเป็นวิชาประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ แผนกกลางและภาษาต้องเรียนเท่ากัน แต่แผนกวิทยาศาสตร์ไม่เรียนเลย

- สอนประวัติศาสตร์ประเทศไทย ตั้งแต่ชนชาติไทยอยู่ในลุ่มแม่น้ำ เอียงจิวจนถึงปัจจุบัน และพระพุทธศาสนา เข้ามาในประเทศไทย

- ประเทศต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน เช่น พม่า มอญ เขมร ญวนและดั่งเกีย เหตุผลที่ทำให้เสียอิสรภาพแกมหาอำนาจต่างประเทศ เหตุการณ์ทางการเมืองและโลกสมัยคิโนในปรัศยุบัน ประเทศจีน เริ่มตั้งแต่เกี่ยวข้องกับฝรั่ง ค.ศ. 1834 เหตุที่เกิดสงครามและผลที่ได้รับจากการสงครามกับฝรั่งและญี่ปุ่น การเปลี่ยนแปลงการปกครอง ค.ศ. 1911 การจราชลและศึกกลางเมือง ลัทธิของซุนยัตเซ็น เหตุการณ์ปรัศยุบัน ประเทศญี่ปุ่นในเรื่องการค้าอำนาจไซกุน ดั่งรัฐบาลอย่างฝรั่ง เหตุผลแห่งการสงครามกับจีน รัสเซียและเกาหลี เหตุผลแห่งมหาสงคราม การก้าวหน้าแห่งญี่ปุ่นในปรัศยุบันโลกภายหลังมหาสงคราม ได้แก่ เรื่องผลของมหาสงคราม สันนิบาตชาติ ลัทธิคอมมิวนิสต์ และลัทธิฟาสซิสโม ชาติต่าง ๆ ได้รวบรวมกัน เป็นหมู่ เป็นเหล่า

หลักสูตรพ.ศ. 2480

- ชั้นประถมศึกษา ให้อธิษฐาน ภูเขาที่ราบ ทะเล เกาะ มหาสมุทร แผ่นดิน รูปพรรณสัณฐานของโลก ทวีป ไทยกด้วยอย่างสิ่งที่อยู่ใกล้ เคียงกับที่อยู่ของนักเรียน กลางวันกลางคืน ฤดูให้สอนในส่วนที่เกี่ยวกับสยาม ภูมิศาสตร์สยามกับเมืองใกล้เคียง เช่น อินโดจีน พม่า มลายู จีน หอ เป็นทาง เปิดหูเปิดตาสำหรับพล เมืองทั่วไป ภูมิศาสตร์สยามให้สอนหนักไปในทางอาชีพสำคัญของพล เมืองในท้องถิ่น

- เนื้อหาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาติไทยยังคง เดิมคือให้รู้พงศาวดารย่อของชาติไทยว่าสืบกันมาแต่ไหน รวบรวมกันเข้าอย่างไร ต้องแข่งขันสู้รบกับใครบ้างแล้ว เปลี่ยนมาโดยลำดับเวลา จนถึงลง เป็นหลักฐานดังปรากฏในทุกวันนี้อย่างไร ให้รู้จักวิธีปกครองบ้าน เมืองในเวลาใดโดยสังเขป

- หัวข้อที่เพิ่ม เข้ามาใหม่คือการพาเที่ยวดูสถานที่ โดยเขียนว่าให้พานักเรียน เที่ยวดูสถานที่ในบริ เวณใกล้เคียง เพื่อส่งเสริมความรู้รอบตัวบ้าง ความรู้ทางประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์บ้าง กับทั้งปลูกใจให้รักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์และรัฐธรรมนูญ

- ในชั้นมัธยมต้น เนื้อหาภูมิศาสตร์ยังคง เน้นภูมิศาสตร์กายภาพ ภูมิศาสตร์สยาม เรียนสยามและอาเซียน และยังมิภูมิศาสตร์การค้าเพิ่มขึ้นอีกด้วย เกี่ยวกับพืชผล ทัศนกรรม และเหมืองแร่ สำหรับประวัติศาสตร์ให้เรียนประวัติคนไทยที่สำคัญ 10 คน รู้จักประวัติเดิมของชนชาติไทย เฉพาะที่สำคัญ ๆ และให้เรียนประวัติศาสตร์สมัยราชธานี ตั้งอยู่ที่กรุงสุโขทัย อโยธยา และกรุงรัตนโกสินทร์โดยสังเขป มีหัวข้อการพาเที่ยวดูสถานที่ เหมือนชั้นประถมศึกษา

- ในชั้นมัธยม 4, 5, 6 เรียนเขตรวม สุม ทวีปออสเตรเลีย แอฟริกาและอเมริกาใต้ ยุโรป และอเมริกาเหนือให้หนักทาง เศรษฐกิจ เรียนอุตสาหกรรม 7 อย่าง มีการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ จับสัตว์น้ำ ป่าไม้ เหมืองแร่ ทัศนกรรม การค้า ศึกษาอย่างละเอียดโดยเฉพาะในประเทศเรา ส่วนประวัติศาสตร์เรียนประวัติศาสตร์ไทยสมัยต่าง ๆ ละเอียดขึ้น เรียนประเทศต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน ประเทศจีนตั้งแต่ ค.ศ. 1834 จนถึงปัจจุบัน ประเทศญี่ปุ่นและโลกภายหลังมหาสงคราม ซึ่งคล้ายกับ ม. 7, 8 เดิม

หลักสูตร เตรียมอุดมศึกษา พ.ศ. 2491

- ภูมิศาสตร์ เรียนภูมิศาสตร์สากลอย่างละเอียด ภูมิศาสตร์ภูมิภาค เรียนยุโรป อเมริกา เอเชีย เฉพาะประเทศที่มีความสัมพันธ์กับประเทศไทย

- ประวัติศาสตร์ เรียนประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์โดยละเอียด ประวัติศาสตร์สากล เรียนสังเขปประวัติศาสตร์ของยุโรป อเมริกา เอเชียและออสเตรเลีย นับแต่ประมาณ พ.ศ. 2000 ถึงปัจจุบัน

- ส่วนในชั้นประถมให้สอนประวัติวิเศษในประวัติศาสตร์ ประมาณ 10 ท่าน ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย กับจีน อังกฤษ และสหรัฐอเมริกา

หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พ.ศ. 2493

- สอนตามแนวเดิม คือเรียนประวัติศาสตร์เหตุการณ์สำคัญในสมัยต่าง ๆ และประวัติวิเศษ

- ในชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย เรียนภูมิศาสตร์ทั่วไป เรื่องโลก ระบบสุริยะ การวัดทางและกำหนดที่ต่าง ๆ ในโลก การคมนาคม ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศไทยมีข้าว ป่าไม้ ยาง ก่ออิฐ แร่ พืชผักและผลไม้ ยาสูบ ผ้า ยอ การเลี้ยงสัตว์ การประมง การอุตสาหกรรม ภูมิศาสตร์ภูมิภาค เรียนเขตรวม จีน ญี่ปุ่น อินเดีย ปากีสถาน สหรัฐอเมริกา อังกฤษ และเพิ่ม เดิม เรื่องประเทศอื่น ๆ ในยุโรปและออสเตรเลียโดยย่อ

-ประวัติศาสตร์มีขอมตอนปลายก็เริ่มตั้งแต่ถิ่นไทยเดิมและแบ่งเป็นสมัย ๆ เรื่อยลงมาถึงรัตนโกสินทร์ ประวัติศาสตร์ทั่วไปมีเรื่องมนุษย์ ศาสนา การค้นพบดินแดนใหม่ การสำรวจทางทะเล การขนส่ง การสื่อสาร สงครามและสันติภาพ ประวัติบุคคลสำคัญ 30 คน

หลักสูตรเตรียมอุดมศึกษา พ.ศ. 2498

- ภูมิศาสตร์ประวัติศาสตร์ เรียนภูมิศาสตร์สากล ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์จนถึงสิ้นสมัยรัชกาลที่ 3 ประวัติศาสตร์ต่างประเทศ เหมือนหลักสูตร พ.ศ. 2491
- สังคมศึกษา ข เรียนเรื่องการปกครองรัฐธรรมนูญ ความรู้เบื้องต้นทางเศรษฐศาสตร์ ประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงปัจจุบัน ประวัติศาสตร์ต่างประเทศ เรื่องอินเดีย คกอยู่ได้ การปกครองของอังกฤษ จีน ญี่ปุ่นตั้งแต่เริ่มสัมพันธ์กับตะวันตกจนถึงปัจจุบัน มหาสงครามโลกครั้งที่ 1 สันนิบาตชาติ มหาสงครามโลกครั้งที่ 2 และสหประชาชาติ ภูมิศาสตร์ภูมิภาคยุโรป อเมริกาเหนือและออสเตรเลีย โดยสังเขป
- สังคมศึกษา ก เรียนเรื่องการปกครอง วัฒนธรรม ศาสนา ประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา จนถึงกำเนิดสหประชาชาติและปฏิญญาสากลว่าด้วยมนุษยชน ภูมิศาสตร์ภูมิภาคเอเชียอาคเนย์
- สำหรับวิชาภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ เป็นวิชาบังคับสำหรับ เตรียมอักษรศาสตร์ปีที่ 1 สังคมศึกษา ข เป็นวิชาบังคับสำหรับ เตรียมอักษรศาสตร์ปีที่ 2
- สังคมศึกษา ก เป็นวิชาเลือก สำหรับแผนกวิทยาศาสตร์ เพียงปีเดียว

(กรมวิชาการ 2514 : 147-166)

จะสังเกตเห็นว่าในระยะหลังนี้ เนื้อหาของประวัติศาสตร์ทั้งของไทยและต่างประเทศเพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด แม้ในหนังสืออ่านภูมิศาสตร์สำหรับชั้นต้นก็เพิ่มหัวข้อเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ สมัยราชธานี เรื่องสถานที่สำคัญและโบราณวัตถุ ประเทศต่าง ๆ ในเอเชียดังเช่นในหนังสืออ่านภูมิศาสตร์เบื้องต้น ว่าด้วยประเทศสยามและประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย (โสภณ ปาลบุตร 2475) ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

นอกจากนี้หนังสือสอนอ่านภูมิศาสตร์ เล่ม 2 (เทพศาสร์สถิตย์ 2484 : 1-2)

ก็มีการแก้ไขเนื้อหาใหม่ เช่น มีเรื่องประเทศสยามกับดินแดนใกล้เคียงที่เสียไป การติดต่อกับต่างประเทศ หัวเมืองและจังหวัด สิ่งเคารพในพระพุทธศาสนา วัตถุและสถานที่สำคัญ เรื่องปลุกใจ พร้อมทั้งมีแผนที่ประวัติศาสตร์สยาม แผนที่แสดงการแบ่งภาคทางภูมิศาสตร์ ตลอดจนรายชื่อพระเจ้าแผ่นดินที่ได้ปกครองประเทศสยามมาแล้วประกอบภายในเล่มอีกด้วย ทั้งนี้ผู้แต่งได้เพิ่มเนื้อหาเกี่ยวกับกระทรวงต่าง ๆ ที่เพิ่มขึ้น เรื่องรัชกาลที่ 7 ทรงสละราชสมบัติ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นใหม่ลงไปด้วย

สำหรับวิธีการเขียนยังคงแบ่งใจความออกเป็นตอน ๆ เช่นเดียวกับหนังสืออ่านเล่มอื่น ๆ และกำกับด้วยตัวเลข ท้ายบทมีคำถามประมาณ 5-10 ข้อ การใช้ถ้อยคำไม่ยากจนเกินไป คำอธิบายละเอียดพอสมควร โดยเฉพาะเรื่องประเทศสยามได้กล่าวถึงสภาพภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์ของไทยและชีวประวัติบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย ทั้งนี้เพื่อต้องการชักจูงให้ผู้เรียนสนใจอ่านขึ้น ดังปรากฏในคำนำดังนี้

หนังสือนี้เรียบเรียงเป็นทำนองแบบสอนอ่าน เพื่อให้เหมาะสมกับเด็กมัธยมต้น ซึ่งอาจชักจูงให้เกิดความสนใจในการเรียน ถ้าจะให้เด็กเรียนอ่านอย่างเดียวชั่วเวลาไม่ถึงชั่วโมงก็จบเล่ม แต่ถ้าจะให้เด็กเรียนตอบคำถามท้ายบทนั้นๆ ให้ได้ทุกอย่างก็ให้เขียนแผนที่ให้ถูกต้องตามที่ใดที่กำหนดไว้ด้วย มิฉะนั้นอย่ายอมให้ผ่านไปหาอื่น นักเรียนก็จำเป็นจะต้องอ่านและเรียนอยู่นานพอเหมาะกะกับเวลาตามประมวลที่กำหนดไว้ นอกจากนี้ได้พยายามนำประวัติศาสตร์บางตอนของประเทศสยามมาเล่าให้นักเรียนฟัง เพื่อจูงใจให้นักเรียนชอบอ่านชอบฟังมากขึ้น

เมื่อพิจารณาถึงแนวการเขียนของหนังสือเรียนวิชาภูมิศาสตร์จะพบว่าแตกต่างจากการเขียนในหนังสือพงศาวดารต่าง ๆ ของไทยเป็นอันมาก กล่าวคือ มีการดึงหัวข้อเรื่องที่สำคัญ ๆ หรือมีการแบ่งใจความออกเป็นหมวดหมู่ แล้วอธิบายความไปตามหัวเรื่องนั้น ๆ ทำนองอภิปราย และให้ข้อคิดเห็นประกอบหลักฐาน เมื่อกล่าวถึงประเทศใดประเทศหนึ่งก็ให้เด็กเรียนภูมิศาสตร์ของประเทศนั้นและเรียนประวัติศาสตร์ควบคู่กันไปทุกประเทศพร้อมกันนี้ก็มีแบบฝึกหัดพอเป็นตัวอย่างแก่ครู เพื่อให้เด็กเกิดความจำ ใช้ความคิดพิจารณาเปรียบเทียบ และการใช้วิธีวิธีฝึกหัดความสังเกต เป็นต้น ซึ่งมีลักษณะดังกล่าวนี้จะไม่ปรากฏในแบบเรียนของไทยสมัยก่อน

หนังสือเรียนวิชาภูมิศาสตร์ในระยะหลังนี้จึงเสนอเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ควบคู่กันไปด้วย เช่น แบบเรียนภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ สำหรับชั้นมัธยมต้นและมัธยมปลาย (ใช้เรื่องศิลป์ 2479) ภูมิศาสตร์ประวัติศาสตร์ สำหรับชั้นมัธยมปีที่ 2 (โชค สุคันธวิชย 2501 พิมพ์ครั้งที่ 8) แบบเรียนภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์ มัธยมปีที่ 2 (จรูญ พลนอก 2502) ภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมปีที่ 2 (เจริญ ไชยชนะ 2494) ภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมปีที่ 3 (เจริญ ไชยชนะ 2494)

จึงสรุปได้ว่าแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ที่เกิดขึ้นในระยะแรกนี้จะเน้นเนื้อหาด้านภูมิศาสตร์กายภาพและเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ทั้งนี้เป็นไปตามที่ระบุไว้ในจุดมุ่งหมายของหลักสูตรที่จะให้ "เป็นถาวรบำรุงอาชีพ" ของพลเมืองไทยมาตั้งแต่ต้น โดยเฉพาะภูมิศาสตร์สยามจะเน้นเรื่องราวเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างภูมิภาค ภูมิภาคการคมนาคม ทรัพยากรธรรมชาติ กับ การประกอบอาชีพของประชาชน โดยชี้ให้เห็นความสำคัญของที่ตั้ง เส้นทางติดต่อการค้าระหว่างประเทศสยามกับดินแดนที่อยู่ใกล้เคียง ซึ่งจะต้องอาศัยแผนที่เป็นหลัก เนื้อหาที่เรียนจึงได้แก่ ภูมิศาสตร์กายภาพ แผนที่ นอกจากนี้ความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ทั่วไป ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นจะช่วยส่งเสริมให้ผู้เรียนคิดหาเหตุผลตามหลักของความเป็นจริง เข้าใจถึงสาเหตุของความเจริญในประเทศอื่นและนำมาเป็นแบบอย่างสำหรับทำนุบำรุงบ้านเมืองของคนต่อไป สำหรับในชั้นสูง ๆ นั้นจะมีเนื้อหาละเอียดขึ้นไปอีก และขยายขอบเขต

ของภูมิศาสตร์ภูมิภาคไปยังประเทศต่าง ๆ ในแต่ละทวีป ขณะเดียวกัน เนื้อหาภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศไทยก็เพิ่มรายละเอียดมากขึ้นทั้ง เศรษฐกรกรม การค้า และอุตสาหกรรม โดยเฉพาะในหลักสูตรฉบับหลัง ๆ สำหรับการนำเสนอ เนื้อหาจะแบ่งออกเป็น เรื่อง ๆ แบ่งใจความเป็นตอน ๆ มีหมายเลขกำกับ เมื่อจบเรื่องจะมีคำถามท้ายบท ใช้น้อยกว้างง่าย ๆ มีภาพประกอบ แผนที่ เป็นต้น ต่อมาเมื่อมีเนื้อหาประวัติศาสตร์เพิ่ม เข้ามาจะแบ่งเนื้อหาออกเป็นภาคคือภาคภูมิศาสตร์และภาคประวัติศาสตร์ แบ่ง เนื้อหาออกเป็น เรื่อง ๆ แต่ละเรื่องมี เนื้อความสั้น ๆ

1.3 หนังสือ เรียนวิชาประวัติศาสตร์

ในปี พ.ศ. 2471 ได้มีการปรับปรุงหลักสูตรชั้นมัธยมตอนปลายโดยแยกออกเป็นแผนกกลาง แผนกภาษาและแผนกวิทยาศาสตร์ ปรากฏว่าวิชาภูมิศาสตร์และพงศาวดารแต่เดิมได้กลายมาเป็นวิชาประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ ดังจะเห็นได้จากรายการสอนในหลักสูตร พ.ศ.2471 ข้างต้น รวมทั้งการปรับปรุงหลักสูตรต่อมาก็ได้ขยายขอบ เขตของ เนื้อหาวิชานี้ออกไปอีก

เมื่อพิจารณาถึง เนื้อหาตามที่กำหนดไว้ในหลักสูตรจะพบว่า เป็น เรื่องประวัติศาสตร์ปัจจุบัน โดย เน้น เหตุการณ์ปัจจุบันและ เรื่องราวของประเทศที่อยู่ใกล้เคียง ประเทศของ เรามากที่สุด ดังนั้นแบบเรียนประวัติศาสตร์ตามหลักสูตรใหม่นี้จึงต้องเรียบ เรียงขึ้นมาใหม่ ซึ่งปรากฏว่ามีผู้แต่งส่งมาให้กรมตำรา ตรวจสอบอนุมัติให้ใช้ในโรงเรียนเป็นจำนวนมาก

ตามหนังสือที่ 62/318 เรื่องแจ้งความมายังขุนวรราชพิสุทธิ์ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศธ 9.2/134 เรื่องขุนวรราชพิสุทธิ์ส่ง เรื่องประวัติศาสตร์ชาติไทยและสยามประเทศ เล่ม 1 มาเพื่อตรวจ 18 เม.ย. 2470) มีข้อความกล่าวถึงการเขียนแบบเรียนประวัติศาสตร์ดังนี้

...ความจริงแบบเรียนประวัติศาสตร์ เป็นสิ่งที่กระทรวงธรรมการต้องการอยู่ในเวลานี้ แต่แบบเรียนของทำยังวางรูปไม่เหมาะสม การแต่งแบบเรียนควรอาศัยหลักวิชาครูให้ผู้เรียนเรียนง่าย ข้อความที่ซับซ้อนควรจะแยกให้เป็นชั้น เป็นตอนแล้วทำให้เนื้อเรื่องเกี่ยวข้องติดต่อกัน และข้อสำคัญควรจะนึกถึงว่าตำรานี้ควรจะเหมาะสมแก่เด็กชั้นไหน จะให้เป็นหนังสือสำหรับอ่าน (Reader) หรือหนังสือสำหรับครูก็ควรแต่งให้เหมาะสมแก่ชนิด ควรดูวิธีสอนพงศาวดารฉบับอื่น ๆ เช่น Henry F. Bourne เป็นหลักก็ได้ อนึ่งข้อสันนิษฐาน เช่น คำว่าอาจ คง เป็นต้น ก็จำเป็นสำหรับประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นวิชาอันมีสภาพจะต้องสันนิษฐาน แต่เมื่อนึกถึงเมื่อเป็นตำราเรียนแล้ว ถ้าจำเป็นจะต้องมีความสันนิษฐานเช่นนั้น ต้องให้มีเหตุผลอันชอบด้วยตรรกวิทยา มิฉะนั้นก็ไม่ควรใช้คำว่าสันนิษฐาน

ซึ่งความเห็นของพระประมุข กล่าวไว้ดังนี้

ในส่วนวิธีสอนไม่หลักอะไรที่น่าจะยกย่อง เป็นข้อสำคัญเลย นอกจากใช้คำถามและเล่า เรื่องให้ฟัง... เนื้อเรื่องล้วนแต่เป็นข้อวินิจฉัย เช่น อาจจะเป็น เช่นนั้น เช่นนี้ หรือคงเป็น เช่นนั้น เช่นนี้ทั้งนั้น ตำราจะมาสอนให้เด็กคาดคะเนอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ได้ ผิดก็ผิด ถูกก็ถูก ที่เดียว ถ้าเป็นตำราตีก็ต้องถูกไม่มีผิด

ตามความเห็นดังกล่าวข้างต้นจะพบว่าแบบเรียนประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นใหม่นี้ จะต้องมียุทธวิธี การเขียนที่ถูกต้องตามหลักเกณฑ์การตรวจหนังสือ ซึ่งได้ยึดถือแนวทางการเขียนประวัติศาสตร์แบบตะวันตก ทั้งนี้ได้คำนึงถึงความยากง่ายให้เหมาะสมกับผู้อ่าน เป็นสำคัญ รวมทั้งความถูกต้องในข้อเท็จจริง เป็นหลัก จะกล่าวแต่ความสันนิษฐานให้มากเกินไปก็ใช้ไม่ได้ แนวการเขียนที่เปลี่ยนไปจากการเขียนพงสาวดารของไทยแต่เดิมนี่จึงนับว่าที่การพัฒนาขึ้นอย่างเห็นได้ชัด

เมื่อพิจารณาถึงการจัดเนื้อหาวิชาประวัติศาสตร์ตามที่ปรากฏในหลักสูตร พ.ศ. 2452 เป็นต้นมาจะ เห็นได้ว่าหลักสูตรการเรียนการสอนมิได้เปลี่ยนแปลงไปจาก เดิมมากนัก ส่วนใหญ่จะเป็นการนำหลักสูตรเก่ามาปรับให้ เข้ากับระบบที่เปลี่ยนแปลงใหม่และ เพิ่ม เติม เนื้อหาบางส่วนให้เหมาะสมแก่กาลสมัย โดยเฉพาะ เนื้อหาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาติไทยได้ปรากฏอยู่ในชั้นประถมศึกษา - มัธยมศึกษาตอนต้น และมัธยมศึกษาตอนปลายมาโดยตลอด เช่น ในหลักสูตรประโยคมัธยม พ.ศ. 2452 ให้สอนพงสาวดารของประเทศไทยโดยละเอียด สอนตามแนวที่กล่าวไว้ในหลักสูตรมูลและประถม ในชั้นมัธยมสูงก็ให้สอนโดยพิสดารขึ้น ซึ่งเป็น เรื่องราวการก่อตั้งอาณาจักรสมัยแรก เริ่มจนถึงสมัยปัจจุบัน ซึ่งรวมถึงวิธีการปกครองบ้าน เมืองในเวลานั้น เช่น รู้ว่าพระเจ้าแผ่นดินคืออะไร กระทรวงมหาดไทย กระทรวงนครบาลมีไว้ทำไม โรงเรียนมีไว้ทำไม ทหารมีไว้ทำไม เทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมือง นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านคืออะไร ราษฎรจะต้อง เชื่อฟังคำของหัวหน้าเหล่านี้อย่างไร เป็นต้น ซึ่งในหลักสูตร พ.ศ. 2480 ได้กำหนดให้รู้หัวข้อต่อไปนี้โดยละเอียดคือ

1. ความเจริญในทางอักษรศาสตร์ ศิลปศาสตร์และนิติศาสตร์ ซึ่งไทยได้ดัดแปลงจากแบบอินเดีย จีน และประเทศใกล้เคียง
2. การปกครองของประเทศสยามตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน
3. การติดต่อกับชาวต่างประเทศสมัยกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์
4. ความเจริญของพุทธศาสนาและศาสนาที่สำคัญในประเทศสยาม

การจัด เนื้อหาวิชาประวัติศาสตร์ในทุกระดับชั้นจึงคล้ายคลึงกัน โดย เริ่มตั้งแต่เรื่องราวของชนชาติไทยทางตอนใต้ของประเทศจีนลงมาจนถึงปัจจุบัน เมื่อเรียนในชั้นสูงขึ้นก็ขยายเนื้อหาให้ละเอียดขึ้นแบบวงกลมหลายวงที่มีศูนย์กลางร่วมกันอยู่ และจัด เป็นหัวข้อสำคัญ ๆ เรียงตามลำดับ เวลาก่อนหลัง เช่น นำเอาหัวข้อพุทธศาสนา การปกครอง การติดต่อกับต่างประเทศ เข้ามาเพิ่มเติม (วนิดา วุฒิสถียร 2526 : 156, 171)

ลักษณะของการจัด เนื้อหาดังกล่าวจะ เห็นได้ว่าจากสารบัญเรื่องให้หนังสือชุดประวัติศาสตร์ชั้นมัธยมปีที่ 4, 5 และ 6 (ประสาธน์ หลักศิลา 2496) ดังนี้

	หัวข้อ เรื่อง	หน้า
	1. ภาคประวัติศาสตร์ไทย	5
ถิ่น เดิมของไทย		5
อาณาจักรไทยมุง		5
อาณาจักรอ้ายลาว		6
อาณาจักรน่าน เจ้า		7
การอพยพของชาติไทยจากถิ่น เดิม		8
ชาติไทย เข้าสู่ดินแดนสุวรรณจากถิ่น เดิม		9
ชนชาติพื้น เมืองในสุวรรณภูมิ		9
การขยายตัวของชาติไทย		10
การไต่หน้าจขอม		12

หัวข้อ เรื่อง

	หน้า
หลักฐานที่แสดงว่าขอม เคยปกครองดินแดนประเทศไทย	13
วัฒนธรรมของชาวจีน เดิมมาสู่ประเทศไทย	14
สมัยกรุงสุโขทัย	16
รัชสมัยพ่อขุนรามคำแหง	16
การขยายอาณาเขต	16
การส่งเสริมการอุตสาหกรรมและพาณิชย์กรรม	17

(ที่มา: ศึกษาธิการ, กระทรวง. แบบเรียนประวัติศาสตร์ สำหรับชั้นมัธยมปีที่ 4, หน้า 1, กรุงเทพฯ, พิมพ์ครั้งที่ 8, 2502.)

จะเห็นได้ว่าตามหัวข้อเรื่องข้างต้น มีการแบ่งเป็นหัวข้อต่าง ๆ มากมาย โดยแต่ละเรื่องย่ออย่างสั้น ๆ เมื่อดูจากสารบัญหน้า นอกจากนี้ยังเรียงลำดับเนื้อหาตามลำดับเวลาเริ่มจากถิ่นเดิมของไทย ชาตินิยมเข้าสู่ดินแดนสุวรรณภูมิ สมัยกรุงสุโขทัย สมัยกรุงศรีอยุธยา ฯลฯ เป็นต้น สำหรับหัวข้อเรื่องในแบบเรียนประวัติศาสตร์อีก 2 เล่มคือ แบบเรียนประวัติศาสตร์ชั้นมัธยมปีที่ 5 และแบบเรียนประวัติศาสตร์ชั้นมัธยมปีที่ 6 ก็มีลักษณะเดียวกัน ซึ่งการเขียนในลักษณะเช่นนี้ ม.ล.บุญเหลือ กุญชร ณ อยุธยา ได้ให้ทัศนะไว้ว่า "หนังสือที่ชนะการประกวดและใช้เป็นแบบเรียนอยู่ในโรงเรียนมัธยมศึกษาทุกวันนี้ ถ้าจะว่าตามหลักวิชาการแล้ว เป็นหนังสืออุเทศก์ เป็นหนังสือย่อ ๆ มีหัวข้อมาก เปิดดูอ่านดูได้ความรู้ แต่ที่จะให้เด็กอ่านเอง เด็กเข้าใจยาก" แสดงให้เห็นว่า เนื้อหาตามที่เรียงลำดับไว้นั้นไม่ส่งเสริมให้เกิดความเข้าใจเท่าที่ควร ทั้งนี้อาจเป็นเพราะมีรายละเอียดมากเกินไปจึงกล่าวแต่โดยย่อ ซึ่งไม่เพียงพอสำหรับเด็กจะเข้าใจได้อย่างแท้จริง

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าการเรียบเรียงเนื้อหาให้สั้น เพื่อให้เข้าใจแต่ใจความสำคัญเท่านั้นอาจทำให้เนื้อหาไม่สมบูรณ์ได้ในแง่หนึ่ง หรืออาจเป็นเพราะข้อความเหล่านั้นนำมาเรียงต่อกันโดยไม่เน้นถึงความสัมพันธ์ที่มีต่อกัน จึงทำให้ไม่น่าสนใจ มีแต่รายละเอียดปลีกย่อย

แต่อย่างไรก็ตามผู้แต่งได้ชี้แจงไว้ว่า

แบบเรียนชุดนี้เขียนขึ้นสำหรับเป็นแบบเรียนในชั้น มีข้อความเท่าที่นักเรียนควรจะทราบและเข้าใจได้ ส่วนรายละเอียดคนนอกเหนือไปนั้น เป็นหน้าที่ของครูผู้สอนจะต้องค้นคว้ามาอธิบายให้นักเรียนเข้าใจซาบซึ้งยิ่งขึ้น สิ่งจำเป็นที่ครูผู้สอนจะต้องนำมาประกอบการสอนคือแผนที่ เพื่อให้นักเรียนเข้าใจได้ยิ่งขึ้น

ข้อบกพร่องดังกล่าวของหนังสือเรียนจึงแก้ไขได้โดยอาศัยวิธีสอนของครูนั้นเอง ทั้งนี้ ในสมุดคำแถลงหลักสูตรกับคำชี้แจงวิธีสอนวิชาบางอย่างของกรมยุทธศึกษาทหารบก (2459 อ้างถึงใน วนิดา วุฒิสถียร 2526: 141-143) ได้แนะนำวิธีสอนพงศาวดารไว้ว่า

การสอนพงศาวดาร ข้อสำคัญอยู่ที่ครูคือ ครูจะต้องเป็นผู้มีความรู้กว้างขวางในโบราณคดี และเป็นผู้ที่ชวนขยายเสาะแสวงอยู่เสมอ การสอนไม่ใช่เฉพาะความในหนังสือ ต้องมีกิ่งก้าน ดอกใบประดับ ซึ่งล้วนเป็นความรู้รอบตัวของครูเอง นอกจากนี้ยังต้องสันนิษฐานความหลังหนังสือ (ความไวยาหาร) ให้ถูกต้องแน่นอน ถ้าครูมีความรู้แคบก็คงใช้ความสันนิษฐานได้ไม่ถนัด มิฉะนั้นก็วินิจฉัยผิด ๆ ไป ... ความมุ่งหมายในการสอนพงศาวดารก็คือ จะให้เด็กมีความรู้ความคิดที่ถูกต้องและวินิจฉัยได้ถูกต้องใน เรื่องที่ตนจะต้องปฏิบัติต่อผู้อื่น ครูอย่ามุ่งหมายตรงไปฝึกหัดให้เด็กมีจรรยาดีหรือมีความรักชาติจากวิชาพงศาวดารเป็นอันขาด เพราะใจจะล่าเหยียงไป เลยมืดทวนองการสอนพงศาวดาร ครูต้องมุ่งหมายสอนศิษย์ให้รู้ความจริงตามพงศาวดารเท่านั้น คุณสมบัติอย่างอื่นจะเกิดขึ้นเอง ... ก่อนที่จะสอน ครูต้องวางโครงการสอนเสียก่อนทุก ๆ คราวไป ... การแบ่งโครงสอน จะหันไปอาศัยแบบเรียนแบ่งเอาตามหนังสือ เห็นจะเป็นไปไม่ได้ เราต้องใช้คำว่าเป็นข่าว ไม่ใช่ขายเราเป็นอันขาด

นอกจากนี้ในประมวลศึกษาภาคพิเศษ ภาค 1 ตอน 2 ประมวลการสอนชั้นมัธยมต้นก็ได้แนะนำการสอนประวัติศาสตร์รวมทั้งภูมิศาสตร์ว่า ต้องมีแผนที่ประกอบการสอนเกี่ยวกับตำแหน่งของสถานที่เรียน มีภาพที่ระลึก โบราณสถาน วัตถุ ศิลปจารึก หนังสือใบลาน ภาพสงคราม ฯลฯ และแนะนำไว้ว่า

การเรียนประวัติศาสตร์ต้องชี้ให้เห็นด้วยว่า การกระทำของคนในที่แล้ว ๆ มา ก็คือ ของที่แวดล้อม ดินฟ้าอากาศ คือในที่ ๆ มีลักษณะดินฟ้าอากาศ เช่นนั้นจำเป็นอยู่เองที่จะต้องทำเช่นนั้น และการเรียนวัน เดือน ปี ไม่สำคัญอะไร ควรจะส่งเสริมให้เห็นว่าการที่ในยุคหนึ่ง คนหนึ่ง ได้กระทำเช่นนั้นเพราะอะไร และเป็นผลที่จะบังเกิดความก้าวหน้าในยุคต่อไปอย่างไรอีกบ้างหรือเปล่า การเรียนถึงเรื่องวีรบุรุษต่าง ๆ ต้องเป็นเรื่องเราให้นักเรียนมีความทะเยอทะยานอยากที่จะดำเนินในแนวอันดีงามของท่านผู้นั้น ให้เห็นว่าประเทศสยามได้ตั้งอยู่ตลอดมาด้วยความยากลำบากทุกอันแสนเข็ญ และด้วยความเสียสละอย่างแท้จริงของท่านเหล่านั้น จึงจำเป็นที่เรจะต้องพยายามช่วยกันค้าชูประเทศของเราต่อไป (กระทรวงธรรมการ, 2480: 136-137)

ในการสอนชั้นมัธยมปลาย ต้องหัดให้นักเรียนใช้ความสังเกตพิจารณาปัจจัยวิเคราะห์ใคร่ครวญ หาเหตุผลประกอบจนสามารถเข้าใจและสรุปความด้วยตนเองได้ ครูต้องไม่บอกให้ อย่างตรงไปตรงมาเสียหมด จนนักเรียนไม่มีความคิดชั่วตนเองเสียเลย ต้องหาทางแนะ ความคิดจนมองเห็น เหตุการณ์ได้ว่า ในสภาพเช่นนั้น ในภูมิภาคเช่นนั้น ในเวลาเช่นนั้น จำเป็นอยู่อย่างใดที่จะต้องทำเช่นนั้น เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่า การให้จำชื่อศักราชไม่มีประโยชน์อันใด รกสมองเปล่า ๆ ผู้ส่งเสริมให้นักคิดเข้าใจสภาพการณ์ อันจะต้องเป็นจริง ๆ ไม่ได้ การเรียนถึงประเทศอื่น เขาในทางประวัติศาสตร์ก็ดี ภูมิศาสตร์ก็ดี ก็เพื่อจะได้เป็นเครื่องชักจูงให้นำเอามาเปรียบเทียบกับตัวของเราเอง ใฝ่ฝันถึงตัวของเราเองให้ยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้นการเรียนถึงประเทศใด ๆ ก็ตามจำจะต้องนำเข้ามาเปรียบเทียบกับตัวของเราเอง ให้เห็นว่าตัวเราตัวเรานึกกันอย่างไร จนสามารถมองเห็นภาพได้ ทำให้มองเห็นถึงความเหนือยากลำบากมากของตัวเราที่ได้ก่อกู้ช่วยตัวเอง สะสมทวีกำลังได้จนถึงเพียงนี้ จะได้ช่วยกันนึกถึงตัวของเราเองให้ยิ่งขึ้น ไม่ปล่อยตัวให้เป็นไปตามเรื่อง (กระทรวงธรรมการ, 2480: 146-147)

ซึ่งข้อแนะนำดังกล่าวข้างต้นนี้นอกจากจะให้แนวทางการสอนที่ถูกต้องแก่ครูผู้สอนแล้ว ยังใช้เป็นแนวทางในการเขียนแบบเรียนประวัติศาสตร์ได้อีกทางหนึ่ง ดังคำนำในหนังสือประวัติศาสตร์มัธยมปลาย ตามหลักสูตรใหม่ (ชาญ นาคพงศ์ 2481: คำนำ) ดังนี้

ในการเรียบเรียงประวัติศาสตร์มัธยมปลายเล่มนี้ ข้าพเจ้าถือเอาแนวประมวลการศึกษาใหม่เป็นบรรทัดฐานพร้อมด้วยหลักวิชาประวัติศาสตร์ มิใช่ว่าหยิบฉวยเอาพงศาวดารทั้งดุ้นมาอธิบายเหตุการณ์เป็นตอน ๆ หรือเขียนไปตามลำดับรัชกาล ... สำหรับเนื้อเรื่องข้าพเจ้าเขียนขึ้นเป็นแนวกลาง ๆ ไม่ใช่ย่อจนสั้นหรือละเอียดล่อจนเกินไป ... ข้าพเจ้าต้องการอธิบายแยกแยะ การให้เหตุผลและความกว้างขวางของครูผู้ใช้นี้ เป็นคู่มือในการสอน คลอจดเน้นหลักเกณฑ์เรื่องราวที่สำคัญ ๆ ในตอนใด ๆ ของเรื่องเพื่อให้ความคิดเห็นและซาบซึ้งในตอนนั้นมีขึ้นแก่เด็ก เช่น เหตุการณ์ของไทยใน ร.ศ. 122 การเสียกรุง เป็นต้น ข้าพเจ้าต้องการความคิด ความศรัทธา และการเปรียบเทียบหาเหตุผลของนักเรียนที่ใช้หนังสือเล่มนี้เป็นคู่มือในการเรียนมากกว่าอาศัยความจดจำประกอบกันไป ... ข้าพเจ้าพยายามเขียนขึ้นด้วยภาษาง่าย ๆ ให้หัวข้อและหลักเกณฑ์ ทฤษฎีของประวัติศาสตร์อย่างชัดเจน

แต่อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจุดมุ่งหมายของเรียนประวัติศาสตร์จะมุ่งพัฒนาสติปัญญาแก่ผู้เรียนให้เข้าใจถึงเหตุและผลของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นตามมิติของเวลาและสถานที่นั้น โดยมีความคิดและวินิจฉัยได้ถูกต้องด้วยตนเองก็ตาม แต่เนื้อหาวิชาประวัติศาสตร์ที่เต็ม เต็มเข้ามาตามหลักสูตรใหม่ภายหลัง เปลี่ยนแปลงการปกครองนั้นได้มุ่งเน้นให้เกิดความรักชาติ กล่าวคือ

หัวข้อหาเกี่ยวกับสถานที่ใกล้เคียงและประวัติวิรัชชนในประวัติศาสตร์ไทย โดยกำหนดจุดมุ่งหมายไว้ว่า "ให้หานักเรียนเกี่ยวกับสถานที่ในบริเวณใกล้เคียงเพื่อส่งเสริมความรู้รอบตัวบ้าง ความรู้ทางภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์บ้าง กับทั้งปลูกใจให้รักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์" ทั้งนี้ก็เพราะเป็นนโยบายของผู้นำของรัฐในขณะนั้นต้องการจะปลูกฝังความรู้สึกดังกล่าวให้มากขึ้น ดังปรากฏในคำปราศรัยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในเรื่องการจัดการศึกษาภายหลังสงคราม มีใจความว่า

แต่เดิมในยามปกติ เราจัดการศึกษารูปที่มุ่งหวังให้พลเมืองมีความรู้และคุณสมบัติตาม วัตถุประสงค์ และให้มีสมรรถภาพพอที่จะประกอบอาชีพหาเลี้ยงตนเอง ตลอดจนการบำเพ็ญ ภารกิจแห่งชาติประเทศ แต่งานการศึกษาในยามสงครามต้องจัดให้สมกับสภาพการณ์ โดย คำนิยามที่จะสร้างความเข้มแข็งในตัวผู้เป็นครูและ เด็กผู้เป็นศิษย์ และให้เด็กสำนึกใน ความเป็นอยู่เฉพาะหน้า ... โดยเหตุนี้การศึกษาในขณะนั้นนอกจากที่จะจัดในทางวิทยาการ โดยตรงแล้ว ยังจะต้องปลูกฝังส่งเสริมให้เกิดจิตใจ ความมีวินัย ความเชื่อฟัง กับสร้าง ความสามัคคีเป็นฝักแผ่นอันหนึ่งอันเดียวกัน ... ในการสอนเราย่อมอาศัยหลักให้เด็กมีความ รู้จริงเห็นจริง สอนให้เกิดประโยชน์ในวิชาที่เรียนสอนให้เด็กรู้จักใช้ความคิด และรู้จัก เปรียบเทียบ วิธีสอนแต่เพียงสอนไล่ได้และมีแต่เพียงความจำเท่านั้น เป็นวิธีที่เราต้องให้ สบายศูนย์โยโดยสิ้นเชิง จำต่อคำนิยามถึงประโยชน์ที่พึงเกิดแก่เด็กและบ้านเมืองอีกด้วย ใน ปัญหาสำคัญที่ข้าพเจ้าจะขอยกขึ้นกล่าวในที่นี้ก็คือ การสอนให้รู้จักความเป็นอยู่ของเราเอง ให้ยิ่งขึ้น ในกาลเวลาที่แล้ว ๆ มา เรามักจะได้สอนกันในสิ่งที่ไกลตัวคนและความ เป็นอยู่ของ บ้านเมืองเรา ฉะนั้นการสอนในต่อไปนี้ เราจะต้องเรียนรู้จากความเป็นอยู่ของเราเอง คือของชาติเราให้มากที่สุด การเรียนวิชาภูมิศาสตร์ประวัติศาสตร์ ก็จะต้องให้เกิดความคิด ความรู้สึก และความพึงใจ เพื่อประโยชน์แก่ตนเองและประเทศชาติของเราอีกด้วย ... การส่งเสริมวัฒนธรรมนับว่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในขบวนการนี้ด้วย เป็นเครื่องมือยึดเหนี่ยว ให้ชาติร่วมดำรงอยู่ร่วมกัน และเป็นรากฐานแห่งความวัฒนาถาวร กับทั้งเป็นแนวทางที่จะ สร้างความเจริญและความก้าวหน้าอีกด้วย

ดังนั้นหนังสือเรียนวิชาภูมิศาสตร์ประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในยุคนั้นจึงเสนอ เนื้อหาเกี่ยวกับประวัติบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย รวมทั้งมีข้อความปลูกใจสอดแทรกอยู่ในสำร่ายการ เขียนอีกด้วย ซึ่งบางเล่มเห็นได้จากคำนำ บางเล่มอยู่ท้ายสุดของหน้าหนังสือ บางก็สอดแทรก อยู่ในเนื้อหาโดยตรง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

หลักสูตรใหม่ยกเอาหลักสูตรประวัติศาสตร์มัธยมปีที่ 7, 8 แผนกภาษามาวรรจุในหลักสูตรมัธยมศึกษาปีที่ 4, 5, 6 ตัดภาคพระพุทธศาสนาออก ครึ่งนี้แทรกแผนที่สยามสมัยต่าง ๆ ภาพประวัติศาสตร์หลายภาพ เพื่อให้ผู้เรียนเพิ่มความสนใจ ทั้งจะเป็นเครื่องปลุกใจให้รักประเทศชาติยิ่งขึ้นด้วย (ประวัติศาสตร์สยาม 2480: คำนำ)

ในที่สุด ขอผู้ศึกษาทั้งหลายจงมีมานะอดทนช่วยกันทะนุบำรุงประเทศชาติ เพื่อให้สยามมีเกียรติยศรุ่งเรืองลอยเด่นอยู่ในท่ามกลางนานาประเทศ สมกับที่เราได้นามว่า "ไทย" และไม่เสียแรงที่บรรพบุรุษของเราได้เสียสละเลือดเนื้อ เพื่อแลกกับอิสรภาพมาแล้วแค่นั้นหลัง (ประวัติศาสตร์สยาม 2480: หน้าสุดท้าย)

ชัยชนะในเอกราชอันสมบูรณ์ของการศาล การเมือง และการเศรษฐกิจของไทย ที่มีค่อนานาชาติในคราวนี้เป็นชัยชนะของคณะรัฐบาลพระยาพหลา และคณะราษฎรที่ต่อสู้เพื่อเอกราชอันสมบูรณ์ของไทยด้วย ซึ่งไทยจะล้มเสียมิได้ว่าไทยก้าวขึ้นสู่เวทีอารยธรรมโลกได้ด้วยความสามารถของคณะรัฐบาลแห่งระบอบประชาธิปไตย รัฐธรรมนูญ ประวัติศาสตร์จะจารึกไปตราบนานกาล (ประวัติศาสตร์มัธยมปลาย คามหลักสูตรใหม่ 2481: 116)

นอกจากนี้ในแบบเรียนภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์ สำหรับชั้นมัธยมปีที่ 3 ของ จรูญ หลนอก (2520) มีเนื้อหาแบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือ ส่วนแรกภูมิศาสตร์มีเรื่อง ฤดู ภูมิอากาศ ลม ปรากฏการณ์ของไอน้ำบนพื้นโลก ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจประเทศไทย ประเทศจีน ประเทศญี่ปุ่น ประเทศอินเดีย ปากีสถานและลังกา อีกส่วนหนึ่งคือ ประวัติศาสตร์มีเรื่องพระเจ้าตาก พระยาสมเด็จพะพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ประวัติสุนทรภู่ ท้าวเทพสตรี ท้าวศรีสุนทร ท้าวสุนารี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การเปลี่ยนแปลงการปกครอง จีน ญี่ปุ่น ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษและฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา ซึ่ง เนื้อหาเรื่องประวัติบุคคลสำคัญของไทยที่เพิ่มขึ้นมาใหม่นี้ เป็นส่วนหนึ่งของการปลุกใจให้รักชาติตามนโยบายของรัฐบาลนั่นเอง

เมื่อพิจารณาถึงการจัดเนื้อหาในแบบเรียนประวัติศาสตร์ จะพบว่ามีการกำหนดเนื้อหาสาระที่สอดคล้องกับที่หลักสูตรได้กำหนดไว้คือ กำหนดให้เรียน เรื่องอะไรก็มี เรื่องอยู่ในสารบัญเรื่องดังกล่าวตั้งตัวอย่างข้างต้น แต่อย่างไรก็ตามการกำหนดหัวข้อเรื่องนั้นแยกจากกัน เป็นเรื่อง ๆ มิได้เชื่อมสัมพันธ์กันเท่าใดนัก อีกทั้งชื่อเรื่องก็มิได้ดึงดูดความสนใจเท่าที่ควร ยังมีเนื้อหาเพิ่มขึ้นมาอีกภายหลังก็ยิ่งทำให้เรื่องแต่ละเรื่องแบ่งซอยออกเป็นหัวข้อย่อย ๆ เป็นเหตุให้มีการเน้นรายละเอียดของเนื้อหา เป็นความรู้ความจำมากกว่าความเข้าใจ ทั้งนี้ผู้เขียนได้ให้ข้อมูลรายละเอียดต่าง ๆ ไว้มากมายจนกล่าวได้ว่าไม่ต้องไปค้นหาหนังสืออ่านเพิ่มเติมอีก

ดังปรากฏในคำนำของแบบเรียนประวัติศาสตร์ที่จัดพิมพ์ขึ้นใหม่ต่อมา เช่น

ตามหลักสูตรเก่าของกระทรวงธรรมการมิได้กำหนดให้นักเรียนชั้นมัธยมปีที่ 7, 8 เรียนประวัติศาสตร์สยาม ให้เรียนเฉพาะประวัติศาสตร์ต่างประเทศ ครึ่งต่อมาในสมัยพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัติ เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้ปรับปรุงแก้ไขหลักสูตรชั้นมัธยมปีที่ 7, 8 ใหม่ แบ่งชั้นมัธยมปีที่ 7, 8 ออกเป็น 3 แผนก เพื่อให้เหมาะกับสมรรถภาพและกำลังปัญญาของเด็ก ทั้งเพื่ออำนวยความสะดวกและประโยชน์ของนักเรียนที่จะไปเรียนต่อในชั้นอุดมศึกษา นักเรียนที่เรียนในแผนกกลางและภาษาจะต้องเรียนประวัติศาสตร์ และได้เพิ่มประวัติศาสตร์สยาม เข้าไว้ในหลักสูตรด้วย เพราะกระทรวงธรรมการเล็งเห็นว่าการเรียนรู้ประวัติศาสตร์แห่งชาติและบ้านเกิดเมืองนอนของตน ย่อมเป็นปัจจัยโน้มน้าวให้บังเกิดความรักชาติและบ้านเกิดเมืองนอนของตน ส่วนประวัติศาสตร์ต่างประเทศนั้น เล่าก็ให้เรียนแต่ของประเทศที่ใกล้เคียงเท่านั้น ต่อมาเมื่อเปลี่ยนเป็นอาจารย์เอ็น ชัดต้น อาจารย์ใหญ่โรงเรียนสวนกุหลาบ ในเวลานั้นได้มอบธุระให้อาจารย์โรงเรียนสวนกุหลาบบางคน เรียบเรียงประวัติศาสตร์สยามและประวัติศาสตร์ต่างประเทศขึ้นโดยกระตือรือร้น เพื่อใช้เป็นแบบเรียนสำหรับนักเรียนและคู่มือของครูโรงเรียนสวนกุหลาบ จัดการพิมพ์ขึ้นในนามของโรงเรียน แต่ประวัติศาสตร์สยามที่เรียบเรียงขึ้นในครั้งนั้นย่อมาก เพราะผู้เรียบเรียงต้องเร่งรัดจัดทำเพื่อให้ทันใช้เป็นแบบเรียนในปีนั้น ถึงสมัยพระปวโรฬาร เป็นอาจารย์ใหญ่พิจารณาว่ายังย่อเกินไป มีข้อขาดตกบกพร่องอยู่บางแห่ง สมควรจะจัดการเรียบเรียงขึ้นใหม่โดยอาศัยแบบเรียนฉบับเก่าเป็นบรรทัดฐาน

ในการเรียบเรียงครั้งนี้ ผู้เรียบเรียงต้องค้นคว้าและอาศัยหนังสือต่าง ๆ ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศเป็นจำนวนหลายสิบเล่ม รวมทั้งปาฐกถาของผู้มีชื่อเสียงบางคนด้วยเป็นหลัก โดยเฉพาะตอนสมัยกรุงเทพฯ ต้องเสียเวลาค้นคว้าอยู่นานและอาศัยหนังสือต่าง ๆ เป็นหลักเป็นจำนวนมากเล่มยิ่งกว่าคนอื่น ในการพิมพ์ครั้งที่ 3 ได้เพิ่มเติมเหตุการณ์ขณะเปลี่ยนแปลงการปกครองและสมัยการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญลงไปด้วย เพื่อมิให้ล้าสมัย

หนังสือเล่มนี้ผู้เรียบเรียงได้พยายามเรียบเรียงอย่างพิสดาร เพื่อนักเรียนจะได้ไม่ต้องไปค้นคว้าหาความรู้เพิ่มเติมจากหนังสืออื่น ๆ ให้เสียเวลาอีก ถึงหากจะต้องค้นคว้าก็คงเสียเวลาแต่เพียงเล็กน้อย ทั้งได้ตัดทอนย่อไม่ให้พิสดารจนเกินไป ซึ่งเป็นเหตุให้นักเรียนเขวจนจับใจความสำคัญไม่ได้ ส่วนสำนวนโวหารผู้เรียบเรียงก็ได้พยายามอย่างที่สุดที่จะให้ถูกต้องตามหลักภาษา และให้เรียบร้อยสละสลวย เพื่อให้นักเรียนยึดถือ เป็นแบบอย่างได้ทั้งฝึกหัดเรียงความไปในตัวเสร็จ

นอกจากนี้ตามคำนำข้างต้นยังได้บอก เหตุผลที่มาของการเรียบเรียงแบบเรียนประวัติศาสตร์ตามหลักสูตรใหม่ไว้อย่างชัดเจนอีกด้วย ข้อที่น่าสังเกตคือ เป็นการเขียนในเวลากระตือรือร้น ดังนั้นแบบเรียนที่พิมพ์ใหม่ในครั้งแรกนั้นผู้แต่งมักจะกล่าวแต่ใจความโดยย่อ แต่พอพิมพ์

ใหม่ก็กลับขยายความออกไปอีก รวมทั้งคัดตอนเพิ่ม เดิมข้อความให้เหมาะสม ทั้งนี้ก่อนที่จะมีการเขียนคำราประวัติศาสตร์กันมากขึ้นนั้น การเรียนการสอนจำเป็นต้องอาศัยหนังสือคำราภาษาค่างประเทศ ด้วยเหตุนี้ผู้แต่งคำราประวัติศาสตร์รุ่นแรก ๆ นี้จึงมักจะเป็นครูผู้สอน ซึ่งได้เรียบเรียงขึ้น เพื่อเป็นคู่มือสำหรับครูและนักเรียนในโรงเรียนของตน

ดังนั้นในระหว่างนี้จึงมีหนังสือเรียนวิชาประวัติศาสตร์ที่โรงเรียนต่าง ๆ ได้จัดทำขึ้นหลายเล่ม เช่น

- หนังสือเรียนประวัติศาสตร์สยาม ภาคพระพุทธศาสนา ภาคสุโขทัยและศรีอยุธยา ภาคกรุงธนบุรีและศรีอยุธยา ตามหลักสูตรมัธยมคอนปลาย ของหลวงซุฬหัทกลีนก หลวงสือ ลำาศาศรี ขุนวิทยายุทธิ พระปวโรฬารวิทยา - อาจารย์โรงเรียนสวนกุหลาบ (2477)
- คำราคู่มือประวัติศาสตร์ เรียบเรียงตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการสำหรับมัธยมปลาย โดย นายชด.มทพันธ์ ครูโรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ และคนอื่น ๆ (2474) (บูรพประเทศ คอนประเทศสยาม ภาค 1)
- หัวข้อประวัติศาสตร์ สำหรับประโยคมัธยมบริบูรณ์ของกระทรวงศึกษาธิการ ใช้ในโรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตร โดยพระยาประมวฬวิชาพูล (2474)
- ประวัติศาสตร์ มัธยมศึกษาคอนปลาย ตามหลักสูตรใหม่ โดย นายชาญ นาคพงษ์ ครูประจำวิชาประวัติศาสตร์โรงเรียนเตรียมอุดมวัดจักรวรรดิ (2490)

นอกจากนี้ยังมีแบบเรียนประวัติศาสตร์มละอายุ (ราชบุรุษแวมะมโรหบุตร แผลและเรียบเรียง 2475) ประวัติการของโลกอย่างย่อ (หลวงชาญ พิทยกิจ พิมพ์ครั้งที่ 2 2474) คำรานานไทยสังเขป (พระยาอาหารบริรักษ์, พิมพ์ครั้งที่ 2, 2471) ฯลฯ

การนำเสนอเนื้อหาในแบบเรียนประวัติศาสตร์เหล่านี้จะคล้ายคลึงกัน โดยเฉพาะเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติไทยจะให้รายละเอียดเป็นสมัย ๆ เรียงลำดับตามเวลา ส่วนประวัติศาสตร์ค่างประเทศจะเสนอเป็นเรื่อง ๆ เช่น ในสารบัญเรื่องของแบบเรียนประวัติศาสตร์มละอายุ มีดังนี้

สารบัญ

1. เจ้าของถิ่นของแหลมมะลายู
2. บรรพบุรุษแห่งชาติมะลายู
3. พราหมณ์กับความ เจริญของชาติมะลายู
4. ชาติมะลายูใน เกาะสุมาตรา
5. แหลมมะลายูกับอิสลาม
6. ประวัติ เมืองมะละกา
7. ชาวยุโรปมายังแหลมมะละกา
8. ชาวฮอลันดามายังแหลมมะละกา
9. อังกฤษปกครองแหลมมะละกา

สารเหตุการณ์ประจำปี

หนังสือเล่มนี้มีแผนผังลำดับราชวงศ์แสดงไว้ 2 ทัศนะด้วยกัน โดยชี้ให้เห็นว่า ไม่ตรงกันซึ่งเมื่อคูให้ลึกซึ่งแล้วใช้ไม่ได้ทั้งสองแห่ง มีเชิงอรรถ หมายเหตุแทรกอยู่ในเล่ม นอกจากนี้มีการสรุปความที่สำคัญไว้ท้ายบท ลักษณะการเขียนมีการอ้างอิงหลักฐานประกอบการอธิบาย

ส่วนหนังสือประวัติการของโลกอย่างย่อ เล่ม 1 สำหรับชั้นมัธยม ในสารบัญเรื่อง ได้แก่ ประวัติการคืออะไร ประวัติการได้มาอย่างไร ลำดับความเจริญของมนุษย์ การแยกประเภทของมนุษย์ในโลก ภูมิประเทศของชาติในสมัยโบราณ ไอคุปต์ แมซิโดเนีย และ แอสสิเรีย ยิว อิหร่านหรือมีเดียกับเปอร์เซีย ฯลฯ หนังสือเล่มนี้ในคำนำกล่าวว่า มิได้ตั้งใจจะเรียบเรียงเป็นเล่มคงทำเป็นบท ๆ ความเดิมที่เรียบเรียงไว้เพื่อสอนนักเรียนคามหลักสูตรของโรงเรียนคู่กับภูมิศาสตร์ คั้งใจจะให้เหมาะแก่การสอนการเรียนเท่านั้น ส่วนวนการเขียนง่าย ๆ สั้น ๆ ได้ใจความดี หนังสือเล่มนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2469 เป็นหนังสือแปลจากภาษาต่างประเทศโดยเจ้าหน้าที่ของกรมตำรา

เมื่อพิจารณาถึงแนวการเขียนในส่วนที่เป็นประวัติศาสตร์ต่างประเทศนั้นจะพบว่าแตกต่างจากประวัติศาสตร์ชนชาติไทยที่เขียนกันโดยทั่วไปคือ การเสนอเนื้อหาเป็นเรื่อง ๆ มีการอ้างอิงหลักฐานจากที่ต่าง ๆ พร้อมทั้งแสดงแหล่งที่มาเพื่อให้ผู้อ่านค้นคว้าเพิ่มเติมได้ แสดงให้เห็นว่าอาจเพราะอาศัยตำราจากต่างประเทศเป็นแนวทางในการเขียน ดังที่ปรากฏในคำนำ

ของหนังสือตำราประวัติศาสตร์ซึ่งรวบรวมโดยอาจารย์ในโรงเรียนสวนกุหลาบ พ.ศ. 2471
ดังนี้

ตามหลักสูตรการศึกษามัธยมตอนปลายของกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2471 กำหนดให้สอนประวัติศาสตร์แตกต่างไปจากเดิมโดยมากเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของชาติที่เป็นเพื่อนบ้านใกล้เคียงของประเทศสยาม แต่ตำราโดยเฉพาะเหมาะกับหลักสูตรของวิชานี้ยังหาไม่มีผู้สอนจำต้องใช้ตำราภาษาต่างประเทศหลายฉบับรวมกัน ด้วยเหตุนี้อาจารย์ในโรงเรียนสวนกุหลาบจึงได้ร่วมมือกันสร้างตำรา 3 ฉบับคือ รวบรวมประวัติศาสตร์ของต่างชาติ ประวัติศาสตร์ชาติใดแต่เดิมพุทธศาสนาเข้ามาในประเทศไทยได้อย่างไร

จึงสรุปได้ว่า แบบเรียนประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นมาตามหลักสูตรใหม่นับตั้งแต่หลักสูตร พ.ศ. 2471 เป็นต้นไป มีขอบข่ายของเนื้อหาที่กว้างขวางออกไปคือมีทั้งประวัติศาสตร์ชาติไทย ประวัติศาสตร์ต่างชาติที่เพิ่มเติม เหตุการณ์ปัจจุบัน เข้ามาใหม่ให้เหมาะแก่กาลสมัยทั้งสองส่วน เช่น ในส่วนประวัติศาสตร์ชาติไทยเพิ่มเนื้อหาการพาเที่ยวอุทยานที่และประวัติวิรัชในประวัติศาสตร์ไทย ส่วนประวัติศาสตร์ต่างประเทศก็เน้นประเทศที่อยู่ใกล้เคียงและประวัติศาสตร์เหตุการณ์ปัจจุบันมากกว่าในอดีต การนำเสนอเนื้อหาที่ได้รับการพัฒนามากขึ้นกว่าเดิมอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งเป็นไปตามหลักวิชาประวัติศาสตร์ตามแบบตะวันตก

1.4 หนังสือเรียนวิชาจรรยา

สำหรับวิชาจรรยานั้นได้เพิ่มเข้ามาในหลักสูตร พ.ศ. 2448 โดยกำหนดให้เป็นวิชาบังคับในทุกระดับชั้น ตามรายชื่อหนังสือเรียนที่ปรากฏในบัญชีหนังสือซึ่งนักเรียนจะต้องมีสำหรับติดตัว เพื่ออยู่ในชั้นต่าง ๆ พ.ศ. 2455 นั้น หนังสือเรียนที่บังคับใช้ในชั้นมัธยม ปีที่ 1 - 3 ได้แก่ หนังสือพลเมืองดี และสมบัติผู้ดี ส่วนชั้นมัธยมปีที่ 4-8 ได้แก่ ธรรมจริยา เล่ม 4, 5 และหนังสือจรรยาแพทย์ ซึ่งในบัญชียุคนี้ เป็นการกำหนดหนังสือที่จะใช้ในหลักสูตรใหม่ พ.ศ. 2456

แต่เนื่องจากวิชาจรรยาได้กำหนดไว้ตั้งแต่หลักสูตร พ.ศ. 2488 หนังสือเรียนสำหรับวิชานี้ก็จึงมีเพิ่มเติมดังปรากฏในรายการสอนตามหลักสูตร พ.ศ. 2448 ดังนี้

หลักสูตร พ.ศ. 2448

วิชาจรรยา

1. ศิล

ชั้นมัธยมปีที่ 1 - สอน เบญจศิลป์ หัวข้อศิลป์ 5 และสอนละเอียดในสิกขาบทที่ 4 ให้เข้าใจชัดเจนถึงวัตถุประสงค์ เจตนา และประโยชน์

ชั้นมัธยมปีที่ 2 - สอน เบญจศิลป์ให้ละเอียดในสิกขาบทที่ 1 และบทที่ 5 ให้เข้าใจชัดเจนถึงวัตถุประสงค์ เจตนาและประโยชน์

ชั้นมัธยมปีที่ 3 - สอน เบญจศิลป์ให้ละเอียดในสิกขาบทที่ 3 และให้รู้จักวิบัติ 3 ประการ โดยชัดเจน กับข้อของแก้ตลอดมา

2. ธรรม

ชั้นมัธยมปีที่ 1 - สอน เบญจกัลยาณธรรมและสอนให้ละเอียดใน เบญจกัลยาณธรรม ข้อที่ 2 กับข้อที่ 4 ควรใช้หนังสือสอนอ่าน ธรรมจரியานเป็น เครื่องช่วยด้วย

ชั้นมัธยมปีที่ 2 - สอน เบญจกัลยาณธรรมในข้อที่ 1 กับข้อที่ 5 ควรใช้หนังสือสอนอ่าน ธรรมจரியาน เป็น เครื่องช่วยด้วย

ชั้นมัธยมปีที่ 3 - สอน เบญจกัลยาณธรรมข้อที่ 3 กับข้อของแก้ตลอดมา ควรใช้หนังสือสอนอ่าน ธรรมจரியานเป็น เครื่องช่วยด้วย

3. ความประพฤติ

สอนเหมือนกันทั้ง 3 ชั้นคือ ครูต้องตรวจความประพฤตินักโยนให้ เป็นไป ในทางชอบเสมอ ให้สมแก่ที่สอนเป็นสัมมาจริต ถ้าเป็นแต่สอนแล้วนักเรียนไม่ประพฤติตาม ก็ไม่เป็นประโยชน์ ถ้าผู้ใดทำผิดน้อยแลมาก ซึ่งครูได้ว่ากล่าวตักเตือนหรือลงโทษอย่างอื่นที่หนักกว่าก็ดี ต้องให้ครูจดหมายเหตุไว้ในรายงานประจำตัวด้วยทุกครั้ง เพื่อให้เป็น เครื่องเตือนใจนักเรียนให้ระมัดระวังมิให้ทำผิดอีกต่อไป

ในรายการสอนข้างต้นจะเห็นว่าเนื้อหาความรู้ในวิชาจรรยาได้แก่ ศิล ธรรม และ ความประพฤติ ซึ่งเป็นหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา แบบเรียนวิชาจรรยาที่ระบุไว้ใน หลักสูตรจึงได้แก่ เบญจศิลป์ เบญจธรรม และหนังสือสอนอ่าน ธรรมจரியาน

หนังสือเบญจศีลเบญจธรรม เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา-
วิชิรญาณวโรรส เมื่อพ.ศ. 2443 ในคำนำของหนังสือได้ทรงแนะนำวิธีสอนไว้ว่า

เมื่อเด็กตกมาอยู่ในสำนักครู ครูควรเอาใจใส่ฝึกสอนธรรมปฏิบัติคราวละ เล็กน้อย
เสมอกัน และคอยตรวจตราดูแลความประพฤติด้วย ถ้าเห็นประพฤตินิดก็ต้องหมั่นว่ากล่าว
สั่งสอนชี้โทษ ชี้คุณให้เห็น การสอนให้นักเรียนรู้สึกด้วยน้ำใจของเขาเองในสิ่งที่ควรเว้น
หรือควรประพฤติเป็นอย่างไร เมื่อทำดั่งนี้ นักเรียนก็จะเคยในการประพฤติดีและปลูกความ
นิยมในความประพฤติ เช่นนั้น เป็นปกติจริตคิดตัวไปข้างหน้า ... หนังสือนี้แต่งเป็นแบบ
สำหรับครูใช้สอน ถ้านักเรียนเป็นเด็กก็จะไม่เข้าใจ เป็นธุระของครูจะดูแลให้เด็กเว้นข้อ
ที่ห้าม ประพฤติตามข้อที่แนะนำ ยิ่งหาเรื่องต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องสาธกข้อความที่กล่าวไว้
ในที่นี้ให้กระจ่างขึ้น นำมาให้นักเรียนอ่านได้ด้วยก็ยิ่งดี นักเรียนจะได้เข้าใจและมีความ
รู้สึกด้วยตัวเอง ถ้านักเรียนเป็นคนรุ่นมีความรู้เจริญสูงขึ้นไปแล้ว ครูจะใช้สมุดนี้เป็นหนังสือ
เรียนของเขาก็ได้ เมื่อเรียนจบบทหนึ่งแล้ว ครูควรตั้งปัญหาตามข้อที่ตั้งไว้ในหมวด
ปุจฉา หรือยกย้ายผูกขึ้นใหม่ได้ก็ยิ่งดีเพื่อให้นักเรียนตอบ ดั่งนี้ ข้อความเหล่านั้นจะได้ขึ้น
ใจของเขา

เมื่อพิจารณาจากความมุ่งหมายดังกล่าวข้างต้น จะเห็นว่าแบบเรียนจรรยาเบญจศีล
เบญจธรรมมีเนื้อหาที่ตรงกับความมุ่งหมายของหลักสูตรอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้ได้เน้นในเรื่อง
ความประพฤติเป็นสำคัญ โดยที่ผู้แต่ง ได้แนะนำวิธีสอนไว้ด้วย เนื้อเรื่องประกอบด้วยหัวข้อ
เบญจศีลและเบญจธรรมและวิธีดี แบ่งเนื้อหาออกเป็นสิกขาบทที่ 1 ที่ 2 ฯลฯ เช่น
ปาณาติปาตา เวรมณี สิกขาบทที่ 1 แล้วอธิบายคำแปลว่าหมายถึงอะไร มีขอบเขตกว้างขวาง
กินความมากน้อยแค่ไหน ความมุ่งหมายของศีลข้อนี้คืออะไร ลักษณะของการฝึกศีลข้อนี้เป็น
อย่างไร มีโทษหนักเบาต่างกับสถานใด โดยชี้ให้เห็นว่าสุดแต่เจตนาและภูมิของผู้ประพฤติ
คอนท้ายเล่มได้เรียงคำศัพท์เป็นคำถามและคำตอบของแต่ละ เรื่องที่เรียนแล้วตามลำดับอักษร
ซึ่งเขียนว่า "ปุจฉา" และมี "คําไข" อธิบายต่อมา

แบบเรียนจรรยาเล่มนี้ผู้แต่งกล่าวว่าแต่งเป็นแบบสำหรับครูใช้สอน ใช้สอนได้ตั้งแต่
ชั้นเด็กเล็กไปจนถึงเด็กรุ่น ดังนั้นครูผู้สอนจะต้องอธิบายและยกตัวอย่างเพิ่มเติมให้นักเรียนที่
เป็นเด็กได้เข้าใจและรู้สึกด้วยตนเอง ส่วนนักเรียนที่เป็นคนรุ่นแนะนำว่าให้ใช้วิธีตั้งคำถาม
เพื่อให้นักเรียนตอบตามข้อที่ตั้งไว้ในหมวดปุจฉา หรือครูผู้สอนจะตั้งขึ้นใหม่ได้ยิ่ง เป็นการดี
ทั้งนี้ถ้าครูผู้สอนได้ปฏิบัติตามคำแนะนำดังกล่าวก็เท่ากับว่าได้ "ทำศีล 5 ให้เป็นข้อปฏิบัติที่ใช้
ได้ตามที่สุด" ตามพระประสงค์ของผู้แต่ง ซึ่งวิธีการสอนของครูควรจะต้อง "ให้นักเรียนใส่

ใจเป็นอุบายให้ฝึกฝนในทางธรรม” นั่นเอง

สำหรับหนังสือสอนอ่านธรรมจரியานั้น เป็นหนังสือชุดรวม 6 เล่มด้วยกัน แต่งโดย เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เมื่อครั้งมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงไพศาลศิลปศาสตร์เล่ห์หลัง ๗ แต่งร่วมกับพระยาอนุกิจวิฑูร ซึ่งเป็นน้องชาย ตามบัญชีหนังสือบังคับ พ.ศ. 2455 นั้นกำหนดให้ ชั้นมัธยมปีที่ 4 ใช้เล่มที่ 4 ชั้นมัธยมปีที่ 5, 6 ใช้เล่ม 5 ชั้นมัธยมปีที่ 7, 8 ใช้เล่ม 6

เนื้อหาในหนังสือธรรมจรียาเป็นเรื่องเกี่ยวกับกิจที่มนุษย์จะต้องกระทำให้แก่ตนเอง กิจที่มนุษย์จะต้องกระทำคือผู้อื่น ต่อชาติภูมิของตน และกิจที่จะต้องกระทำคือศาสนา ตามคำนำ ตั้งแต่พิมพ์คราวแรกที่ปรากฏอยู่ในเล่ม 5 ผู้แต่งได้กล่าวถึงที่มาและจุดมุ่งหมายของการสอนหนังสือเล่มนี้ไว้ว่า

การให้วิชาแก่ผู้เรียนนั้น จะทำให้ผู้เรียนมีสติปัญญาและความรู้คล่องแคล่วขึ้นจริง แต่ การที่จะทำให้ผู้เรียนเป็นคนดี มีอัธยาศัยเรียบร้อย : เป็นพล เมืองโพรฟ้า ข้าแผ่นดินอันดี ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าคนมีวิชานั้น ต้องอาศัยการฝึกฝนธรรมจรียา การ ฝึกหัดค้นสันดานให้ดีขึ้นจึงจะได้ ... ข้าพเจ้าได้เห็นตัวอย่างดังนี้ มาในประเทศอินเดีย แล้วคือ นักเรียนได้เล่าเรียนมีความรู้สูงถึงชั้น บี.เอ. และ เอ็ม. เอ. แต่นิสัยสันดาน ยังคงเป็นเดิม ๆ อยู่ หากดีขึ้นเท่าส่วนกับความรู้ที่มากขึ้นไม่ และยอมหากันได้รับความ เดือดร้อนเพราะความรู้ทำให้เดิมกำเริบ ไม่พอใจในกิจการแห่งตระกูลของตัว ประเทศ สยามเดี๋ยวนี้มีโรงเรียนฝึกหัดกุลบุตรให้รู้วิชามากขึ้น ๆ น่ากลัวก็จะไปลงปลาย เป็นความ ผิดเช่นเดียวกับประเทศอินเดีย เพราะสอนแต่วิชาหาได้ฝึกฝนในการเพาะปลูกกล่อมเกล่า อัธยาศัยนักไม่ ทั้งนี้เป็นเพราะครูไม่ชำนาญในกิจธุระของตัว ปล่อยปละละเลยจรียศึกษา เสีย ให้แต่วิชาถ่ายเดียว นี่เป็นข้อผิดอันใหญ่ของการศึกษา เป็นการทำสิ่งที่ไม่ต้องการมาก เกินไป และละเลยสิ่งที่ต้องการที่สุดนั้นเสีย (พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ ร.ศ. 124: คำนำ ข ค)

ดังนั้น หนังสือชุดนี้จึงเรียบเรียงขึ้นเพื่อเป็นหนังสือสอนอ่านสำหรับครูอาจารย์ นักเรียน และกุลบุตรทั่วไปทั้งชายและหญิงได้ดำเนินไปในทางที่ชอบ เนื้อหา ในเล่ม 5 ว่าด้วยกิจของ มนุษย์ที่จะต้องกระทำต่อตนเองแบ่งออกเป็น 13 บท ดังนี้

- บทที่ 1 มนุษย์ในหน้าที่ เป็นผู้มีธรรมจริยา
- บทที่ 2 การบำรุงร่างกาย
- บทที่ 3 ความสำรวมตน
- บทที่ 4 ความสัตย์สุจริต
- บทที่ 5 ความด้อมกายหรือความรู้จักประมาณกาย
- บทที่ 6 สันโดษ
- บทที่ 7 ความตั้งใจจริง
- บทที่ 8 ความเพียร
- บทที่ 9 มัชยัสถ์
- บทที่ 10 ความกล้าหาญ
- บทที่ 11 อุทธานรณแห่งความกล้าหาญ
- บทที่ 12 ความสุข
- บทที่ 13 ความฝึกฝนตนเองในเวลาว่าง

หนังสืออ่านธรรมจริยาเล่ม 6 แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2468 โดยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์

มนตรีแต่งร่วมกับพระยาวิจิตรธรรมปรีวีตร มีเนื้อหาดังนี้

- บทที่ 1 ความเชื่อฟัง
- บทที่ 2 เมตตากรุณา
- บทที่ 3 มิตร
- บทที่ 4 มิตร
- บทที่ 5 มุทิตา
- บทที่ 6 ความลดหย่อนผ่อนตาม
- บทที่ 7 ความมีใจดี
- บทที่ 8 ผู้ดี
- บทที่ 9 ความเคารพ
- บทที่ 10 ความกตัญญู
- บทที่ 11 สามัคคี
- บทที่ 12 หน้าที่ในระหว่าง เครือญาติ
- บทที่ 13 อำนวยความกล่อม เกลาซึ่ง เกิดแต่บ้าน

บทที่ 14 ความกรุณาสัตว์

บทที่ 15 ความรักชาติและบ้านเมือง

ส่วนหนังสือสอนอ่านธรรมจரிய เล่มที่ 4 มีเนื้อหา ดังนี้
ภาคต้น

บทที่ 1 คนเราจะอยู่ในโลกแต่ตามลำพังไม่ได้

บทที่ 2 ชีวิต เป็นของคู่กับความรัก

บทที่ 3 บ้านกับความรักและความประนีประนอมกันระหว่างคนในบ้าน

บทที่ 4 บ้านกับกิจอัน เป็นหน้าที่ต้องกระทำ

บทที่ 5 กิจ เบื้องต้นอัน เป็นหน้าที่ของ เด็กต้องกระทำก่อน

บทที่ 6 ปฐมวัย

บทที่ 7 ความรู้จักผิดชอบสอนให้รู้จักรักความจริง

บทที่ 8 ความรู้จักผิดชอบสอนให้เกิดความเชื่อตรง เทียงธรรม

บทที่ 9 ความนับถือ

บทที่ 10 ความนับถือตนเอง

ภาค 2

บทที่ 1 สัมพันธวงศ์แห่งมนุษย์

บทที่ 2 สัมพันธวงศ์แห่งมนุษย์ (ต่อบทที่ 1)

บทที่ 3 กิจ, อัน เป็นความช่วยเหลือแก่กันและกัน

บทที่ 4 ความเชื่อตรงในกิจการทั่วไป

บทที่ 5 เรา เป็นหนี้เพื่อนมนุษย์อย่างไร

บทที่ 6 เรา เป็นหนี้สัตว์ที่เราใช้แรงอย่างไร

บทที่ 7 เรา เป็นหนี้สัตว์ที่เป็นอาหารและสัตว์ที่เรา เลี้ยงอยู่กับ เรือนอย่างไร

บทที่ 8 รัฐบาลหรือการปกครองบ้านเมือง

บทที่ 9 รัฐบาลหรือการปกครองบ้านเมือง

บทที่ 10 รักชาติ

บทที่ 11 ความดีที่ลบล้างความชั่ว

บทที่ 12 ความดีที่ไม่รู้จักสิ้นสุด

บทที่ 13 เรา เกี่ยวข้องกับธรรมคาวอย่างไร

บทที่ 14 เรา เกี่ยวข้องด้วยศาสนาอย่างไร

จากสารบัญเรื่องเรื่องข้างต้น จะเห็นว่าเนื้อหาของหนังสือสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5 และเล่ม 6 นั้น มีใจความต่อเนื่องกัน กล่าวคือ การฝึกหัดธรรมจริยาต้องเริ่มที่ตนเองก่อน เพื่อทำตนให้เป็นคนดี ก่อนที่จะไปมีสัมพันธกับบุคคลอื่น ๆ หรือเรียนรู้หน้าที่ที่ต้องปฏิบัติต่อผู้อื่น หัวข้อเรื่องในหนังสือสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5 จึงเป็นคุณธรรมพื้นฐาน สำหรับการปฏิบัติ คนเป็นพลเมืองดีนั่นเอง ทั้งนี้พลเมืองดีที่ต้องการคือผู้ที่ได้รับการอบรมบ่มนิสัยให้เป็นผู้มีความคิด รู้ผิดชอบชั่วดี รู้ถึงความประพฤติ รู้ศีลธรรม และปฏิบัติตนให้สมกับเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอันดี ซึ่งยึดมั่นอยู่ในความรักชาติและความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ดังที่ปรากฏในความมุ่งหมาย ของวิชาจรรยาตามหลักสูตร พ.ศ. 2452 ดังนี้

หลักสูตรประโยคมูลศึกษา พ.ศ. 2452 - วิชาจรรยา

ความมุ่งหมาย

ให้เป็นการกล่อมเกลายธยาสัยใจคอ ฝึกคิดให้มีสันดานอันดี คือให้เป็นผู้ตั้งอยู่ในที่ชอบ เป็นต้นว่าให้มีความสุจริตในกิจการทั้งปวง มีความอ่อนน้อมสุภาพ อยู่ในถ้อยคำและความ บังคับบัญชาของผู้ใหญ่ รวมความก็คือต้องหัดให้เป็นเด็กดี เพื่อไฉนจะได้เป็นคนดีท่ามาหา กิจแต่ในทางที่ชอบ สมควรแก่ฐานะที่เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสืบไป

รายการสอน

ข้อสำคัญที่ผู้ฝึกหัดจะต้องไม่ลืมและไม่เข้าใจผิดไปนั้น คือต้องสอนให้เข้าใจเหมือนดัง เราว่ากล่าวลูกหลานเราที่บ้าน เพื่อให้ประพฤติกิจจริง ๆ ไม่ใช่แค่สอนเพียงให้เราจำได้ หรือเพียงให้รู้ไว้แล้วสักแต่ว่ารู้ ความประพฤติกิจเป็นไปตามความรู้ไม่ อย่างนี้ใช้ไม่ได้ ให้เข้าใจว่าการสอนจรรยาที่จะให้เด็กดีและละเว้นการชู้ฉ้อ นั้น ต้องฝึกหัดคิดแปลงให้เคย ไปแต่เล็กเป็นลูกทางกว่าที่จะไปหัดเมื่อโต

หลักสูตรประโยคประถมศึกษา

ความมุ่งหมาย

ให้เป็นการกล่อมเกลายสันดาน ธยาสัยใจคอ ฝึกคิดให้ได้รูปสมควรแก่ฐานะที่จะ เป็น ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอันดีสืบต่อไป เมื่อเติบโตขึ้นภายหลัง

รายการสอน

สอนตามแนวมูลศึกษาแต่ให้ละเอียดยิ่งขึ้น ให้เป็นผู้มีความคิดรู้ผิดชอบชั่วดีรู้ถึงความ ประพฤติ รู้ศีลธรรมและให้พยายามปฏิบัติกายวาจาใจตนให้เป็นคนอยู่ในศีลในธรรมที่ชอบ

ทั้งที่เป็นธรรมสำหรับคนและสำหรับเกี่ยวข้องกับผู้อื่นทั่วไป ความรักชาติภูมิและความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์เป็นข้อที่จะต้องฝังมั่นอยู่ในใจของเด็กด้วย

เนื้อหาในหนังสือสอนอ่านธรรมจริยาจึงสะท้อนให้เห็นแนวความคิดของผู้แต่งที่สอดคล้องกับความมุ่งหมายของหลักสูตรข้างต้นได้อย่างชัดเจน ดังจะเห็นได้จากข้อความต่อไปนี้ (พระยาไพศาล ศิลปศาสตร์, 2497 : 230)

เมื่อเห็นบุคคลผู้หนึ่งผู้ใดมุ่งร้ายที่จะกระทำความเดือดร้อน ความไม่พอใจ และความเสื่อมเสียให้เกิดแก่เพื่อนประเทศด้วยกัน ซึ่งอาจเป็นไปไม่ว่าประเทศใด ๆ ก็พยายามที่จะระงับด้วยประการต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในอำนาจของคนที่จะกระทำได้ หรือระงับความอุกอาจ ความเสื่อมเสียซึ่งจะก่อให้เกิดเป็นเครื่องทำลายผลประโยชน์ของแผ่นดิน และช่วยรักษาความสงบเรียบร้อยต่าง ๆ โดยกระทำตนให้เป็นตัวอย่างตั้งอยู่ในความประพฤติชอบด้วยกฎหมาย และขนบธรรมเนียม งาม อย่างที่รวมเรียกสั้น ๆ ว่า ประพฤติตนให้เป็น พลเมืองดี แล้วชักชวนผู้อื่นให้ประพฤติเช่นนั้นด้วย หรือคอยห้ามปรามในเวลาที่จะเห็นว่ามิทางจะมิเป็นการสงบเรียบร้อยได้ ทั้งออกกำลังกายและกำลังความคิดที่จะให้ผลความรู้ความเจริญของบ้านเมืองทวียิ่งขึ้น และให้นิสัยใจคอความประพฤติของคนทั้งหลายดีขึ้นด้วยกิจการที่ได้กล่าวมาแล้วเหล่านี้ ยิ่งช่วยกันทำได้มากขึ้นเพียงใด ก็จะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองไม่มีที่สิ้นสุดเพียงนั้น

(คำว่า พลเมืองดี ในหนังสือผู้แต่งใช้ตัวเน้นให้เห็นชัด - ผู้วิจัย)

สำหรับเนื้อหาในเล่ม 4 ได้เสนอเนื้อหาเกี่ยวกับหลักการอยู่ร่วมกันด้วยดี โดยเริ่มตั้งแต่ที่บ้าน ไปยังหมู่คณะและประเทศชาติ มีเรื่องรัฐ ความรักชาติ ศาสนาเพิ่มเข้ามาในคณותาย ๆ ซึ่งรวมกันแล้วก็คือกิจที่มนุษย์จะต้องกระทำต่อผู้อื่น ต่อชาติภูมิของตนและกิจที่จะต้องกระทำต่อศาสนานั้นเอง

ตัวอย่างความรู้ใหม่ในเรื่องรัฐบาลและการปกครองบ้านเมืองในหนังสืออ่านธรรมจริยา เล่ม 4 (เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี 2497 : 114-115) มีดังนี้

บิดามารดาปกครองครอบครัวอันใด รัฐบาลก็ปกครองบ้านเมืองอันนั้น รัฐบาลเป็นคำมาจากภาษามคธ "รัฐ" แปลว่า แผ่นดิน "บาล" แปลว่า รักษา รัฐบาล แปลว่าผู้ปกครองรักษาแผ่นดินหรือประเทศ ผู้ที่รวมกันเป็นรัฐบาลนั้นคือ เสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่ที่เรียกว่า รัฐมนตรี คือ เสนาข้าราชการของแผ่นดินนั้นเอง รัฐบาลบางรัฐบาลก็มีพระมหากษัตริย์เป็นประธานอย่างรัฐบาลของเรา แต่บางรัฐบาลไม่มีกษัตริย์ มีแต่ประธานาธิบดีหรือเพรสิเดนส์ที่ราษฎรเลือกตั้ง เช่น รัฐบาลอเมริกา ฝรั่งเศส เป็นต้น รัฐบาลชนิดนี้

เรียกว่า รีบิลิต ... พวกโคมีฝีมือเข้มแข็งในการรบ พวกนั้นก็มีอาณาเขตกว้างขวาง
ขึ้นมีผู้คนมากขึ้น จนตั้งเป็นประเทศใหญ่เรียกพวกเดียวกันว่า ชาติ หนึ่ง และเรียกหัวหน้า
ผู้ปกครองว่า กษัตริย์ ชาติไทยเราเมื่อหลายพันปีมาแล้วก็คว เป็นแค่พวกเล็กน้อยเที่ยว เร่ร่อน
อยู่ข้างฝ่ายเหนือของประเทศเรานี้เหมือนกัน อาศัยด้วยมีหัวหน้าแข็งแรง และเป็นพวกที่
ชำนาญในการรบพุ่งจึงโคมี เหล่ากอ เจริญขึ้น แล้วแผ่อาณาเขตมาข้างทิศใต้ อันเป็นที่ดิน
บริบูรณ์ด้วยอาหาร แล้วสร้างบ้านเมืองตั้งขึ้นเป็นประเทศเรื่ กว่า ประเทศสยาม มี
กษัตริย์เป็นหัวหน้าครอบครองคน ชาติสยาม ทั้งหมด และมีเจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย
เป็นผู้ช่วยราชการแผ่นดิน การปกครองด้วยอำนาจรบพุ่ง จึงกลายมาเป็นการปกครองด้วย
รัฐบาลไปอีกชั้นหนึ่ง

ซึ่งแนวคิดที่เสนอไว้นี้สอดคล้องกับที่วราวุฒิ โอสถารมย์ (2524 : 167) ได้กล่าว
ไว้ว่า เป็นการสร้างความรู้สึกถึงพวกเดียวกัน ภาษาและวัฒนธรรมเดียวกัน โดยการอธิบาย
กำเนิดของรัฐด้วยความรู้สมัยใหม่คือในแง่ของวิทยาศาสตร์ ให้เหตุผลถึงการรวมตัวทางสังคมที่
ทำให้รัฐมีวิวัฒนาการเป็นรัฐชาติของสังคมไทย และปลูกฝังความรักที่มีต่อชาติบ้านเมืองที่นำไปสู่
หน้าที่อันพึงปฏิบัติของราษฎร เพื่อสร้างความ เจริญให้แก่บ้าน เมือง ซึ่งในทัศนะของผู้นำรัฐ เห็นว่า
เป็นแนวทางที่จะสร้างความ เจริญก้าวหน้ามั่นคงให้แก่ประเทศพ้นจากการยึดครองของต่างชาติ

ดังนั้นในการอบรมผู้เรียนให้ตระหนักในบทบาทและหน้าที่ของพลเมืองดีในยุคที่นโยบาย
ของรัฐกำลังอยู่ในระยะการสร้างรัฐชาติและการตั้งอำนาจสู่องค์พระมหากษัตริย์ จึงต้องกำหนด
ให้หลักสูตรและแบบเรียนมีลักษณะที่เป็นแบบแผนแน่นอนตายตัว เพื่อให้ประชาชนทราบว่าบ้าน เมือง
ของคนมีอาณาเขตแคไหน มีความรักและหวงแหนแผ่นดินเกิด ตลอดจนเพื่อนร่วมชาติของคนและ
มีความรักที่ต่อองค์พระประมุขของชาติ พลเมืองดีในทัศนะของ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีจึงได้แก่
พลเมืองที่สนใจในการหาวิชาความรู้ให้ตนเอง มีวินัย มีความเสียสละ เคารพกฎหมายและมี
ความรักชาติและจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ (ศิริ พุทธมาส, 2528 : 45-46)

สำหรับการนำเสนอเนื้อหา นั้น ทั้ง 3 เล่มใช้การอธิบายความทั่ว ๆ ไปด้วยกฤตหาทรณ์
และถ้อยคำ โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอนของนักปราชญ์โบราณมาประกอบคำอธิบายด้วย ซึ่งท่านผู้แต่ง
กล่าวว่า "เป็นภาษิตลึกลับ อาจกระทบดวงใจมนุษย์" การใช้ถ้อยคำสำนวนภาษาไม่ยากจนเกิน
ไป คำใดที่ต้องแปลความหมายจะมีเชิงอรรถไว้ให้ การแบ่งเรื่องออกเป็นความเสียงสั้น ๆ
แต่ละตอนมีหมายเลขกำกับตลอดทำให้เนื้อความการคำเป็น เรื่องติดต่อกันไป ชวนให้ติดตามอ่าน
นอกจากนี้ทุกบทจะม่นำตามสั้น ๆ ที่ส่งเสริมความคิดให้แก่ผู้เรียนอีกด้วย

หนังสือเรียนวิชาจรรยาอีกเล่มหนึ่งที่มีเนื้อหาสาระในเชิงอบรมสั่งสอนให้ผู้เรียนเกิดความรักชาติ และความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์อย่างชัดเจนคือ หนังสือเรื่องพลเมืองดี ซึ่งเรียบเรียงโดยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2454 (ร.ศ. 130) มีทั้งหมด 29 บท 274 หน้า ต่อมาในการพิมพ์ครั้งที่ 2 ได้แบ่งพิมพ์เป็นตอน ๆ รวมเป็น 3 เล่ม คือ พลเมืองดีตอนต้น พลเมืองดีตอนกลาง และพลเมืองดีตอนปลาย ทั้งนี้ เพื่อช่วยเหลือนักเรียนชั้นเล็ก ๆ ที่เรียนช้า เพราะกว่าจะอ่านจบเล่มก็ทำหนังสือนี้เสียหายขาดชิ้น ต้องสิ้นเปลืองเงินเพื่อซื้อหาใหม่

เนื้อเรื่องในหนังสือพลเมืองดีนั้น เป็นเรื่องราวของเด็กชายเถื่อนอยู่บ้านนอกมาอาศัยอยู่กับนายมันผู้เป็นลุง แล้วได้รับการอบรมจรรยาบรรณ หน้าที่พลเมือง การปกครองทั้งภายในและภายนอกประเทศ รวมทั้งมี เรื่องราวทั่วไป เกี่ยวกับสภาพบ้าน เมืองในสมัยนั้นทั้งสถานที่โบราณวัตถุที่สำคัญและความ เป้ามาทางประวัติศาสตร์

เมื่อพิจารณาจากการตั้งหัวข้อ ชื่อเรื่องในหนังสือ จะพบว่าผู้แต่งเข้าใจตั้งหัวข้อเรื่องไว้อย่าง น่าสนใจ และเป็นหัวข้อเรื่องที่ย่าง ๆ โดยเริ่มจากนายเถื่อนเป็นนายเมือง นายเมืองเป็นหนี่แผ่นดิน นายเมืองรู้จักบ้าน นายเมืองรู้จักเพื่อน นายเมืองระลึกชาติ นายเมืองอยู่ในเวียง นายเมืองตื่นคา นายเมืองตื่นใจ นายเมืองเที่ยวทั่วโลก นายเมืองส่งกระจก นายเมืองได้ยาอายุวัฒนะ นายเมืองอยู่บนดาว นายเมืองพนมทศพรย์ นายเมืองคิดเลข นายเมืองไหว้ครู นายเมืองเลือกทางเดิน นายเมืองลงเรือ นายเมืองถึงฝั่ง และกิติศัพท์ของนายเมือง วิธี การเขียนแบ่งเป็นย่อหน้า และมีเลขกำกับโดยตลอด เป็นเรื่องราวติดต่อกัน มีบทเจรจาที่สนุกสนาน ผู้แต่งบรรยายฉากต่าง ๆ ในท้องเรื่องได้ดีมาก ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพพจน์อย่างแจ่มชัด นอกจากนี้ส่วนนวนิหารที่ใช้โหราะจีนหู จึงไม่ต้องสงสัยเลยว่าเหตุใดหนังสือเล่มนี้จึงใช้เป็นแบบเรียนต่อมาอีกหลายสมัย

ถ้าจะพิจารณาถึงเนื้อหาความรู้ที่ปรากฏในหนังสือพลเมืองดี ในคำนำของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ร.ศ.130 : คำนำ ก ข) ได้กล่าวไว้ว่า

วิชาความรู้มีอยู่ 2 แผนกคือ ความรู้เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ สำหรับตัวทุก ๆ คน เช่น การกินอยู่ การรักษาชีวิตและร่างกาย การใช้จ่ายและการรักษาทรัพย์เงินทอง การรักษาตัวและรักษาชื่อเสียง การทำมาหากิน ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ตนอยู่

การปฏิบัติคือบ้านเมืองและความรู้เกี่ยวกับโลกที่เราอยู่อาศัย เป็นต้น ความรู้เหล่านี้จะ
ให้รู้โดยละเอียด เช่นคำരാငံးไม่ได้ จึงได้แต่รวบรวมความรู้รอบตัว เช่นที่กล่าวมาเ้ามาพุมพุม
ไว้ทุกอย่าง ชี้แจงไว้พอให้รู้หัวข้อเค้าเงื่อนพอให้เกิดสติปัญญาไว้เป็นทุน หรือเหมือนเป็น
กุญแจสำหรับไขความรู้ข้างหน้าบ้าง หนังสือนี้ใช้สอนอ่านแก่นักเรียนชั้นสุคประโยชน์คุณซึ่งจะ
เป็นประโยชน์สำหรับพลเมืองทั่วไปที่ควรให้ความรู้เพียงนี้เป็นอย่างต่ำ เพราะประสงค์ว่า
โดยนักเรียนคนใดจะหยุดการศึกษาเล่าเรียนเท่านี้ ก็จะได้มีความรู้ทั้งนี้ไว้สำหรับตัวพอ
สมควรแก่ที่จะเป็นพลเมืองดีได้คนหนึ่ง

ดังนั้นเมื่อเวลาผ่านมา ความรู้เรื่องการบ้านเมืองและความรู้ทางจรรยาธอม เหล่านี้
จำเป็นที่จะต้องได้รับการแก้ไขเพื่อมิให้ล้าสมัยนั้นเอง ซึ่งผู้แต่งหนังสือเล่มนี้ได้แก้ไข เนื้อความ
และถ้อยคำสำนวน เมื่อมีการพิมพ์ครั้งใหม่อยู่เสมอ ค่อมายู่แก้ไขภายหลังก็ได้เจริญรอยตามท่าน
เจ้าของเดิมคือ แก้ไข เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมข้อความบางแห่งจนแปลกขึ้นอีกมาก ตอนไหนที่ไม่สำคัญ
อันเกี่ยวแก่ความรู้รอบตัวก็ได้คงไว้เช่นเดิม และมีหมายเหตุไว้เพื่อกันความเข้าใจผิดของผู้ที่ได้
เห็นได้อ่านหนังสือนี้ นอกจากนี้ก็ได้แก้ตัวสะกดการันต์ตามปทานุกรมของกระทรวงธรรมการ

ในรายงานการประชุมครั้งที่ 5/2491 เรื่องกรมการพิจารณากำหนดแบบเรียนบรรทัด
ฐานชั้นสามัญศึกษาปี พ.ศ. 2492 ลงวันที่ 30 มีนาคม พ.ศ. 2492 (จดหมายเหตุแห่งชาติ :
สม.5.2/29) ได้สรุปไว้ว่า หนังสือชุดพลเมืองดี เนื้อเรื่องต่างๆ ไปยังเหมาะสมที่จะใช้เป็น
แบบเรียนได้ ควรแก้ไขเฉพาะข้อความและเนื้อเรื่องบางตอนให้เหมาะสมกับความเป็นไปใน
ปัจจุบัน โดยมอบให้ปลัดกระทรวงฯ พิจารณาจัดทำสำหรับใช้ในชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น หนังสือ
ชุดธรรมจริยาเล่ม 1, 2 ล้าสมัยเกินไป เล่ม 4, 5, 6 ยังใช้ได้ดี และควรใช้ในชั้นมัธยม
ศึกษาตอนปลาย ให้แก้ไขเฉพาะตัวสะกด การันต์ ศัพท์บางคำให้ถูกต้องตามปทานุกรม

ซึ่งตามหลักฐานข้างต้นหนังสือธรรมจริยา เล่ม 5,6 เลิกใช้เมื่อปี พ.ศ. 2483 ส่วน
หนังสือพลเมืองดี ตอนต้น หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ได้แก้ไขเพิ่มเติมในการพิมพ์ครั้งที่ 10/2474
และพลเมืองดี ตอนกลาง แก้ไขเพิ่มเติมในการพิมพ์ครั้งที่ 9/2479 ในเรื่องการแก้ไขหนังสือ
แบบเรียนเล่มนี้ ศาสตราจารย์ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ได้ให้ทัศนะไว้ว่า "แก้ไขตรงกับ
ความจริงที่มีใหม่เท่านั้น ไม่เพิ่มเติมอะไรเข้าไป แม้แต่สำนวนโวหารก็ต้องพยายามรักษาของ
เดิม การแก้ันคือระบิกระวังมากเพื่อมิให้ขัดกับความเป็นจริงอย่างอื่น" (ม.ล.ปิ่น มาลากุล
สัมภาษณ์)

ในหนังสือพลเมืองดี คอนปลาย ฉบับที่พิมพ์ใหม่ครั้งที่ 6/2474 นั้น จะสังเกตเห็นว่ามีข้อความที่มีการขีดเส้นใต้ เช่น สะอาดกายเจริญวัย สะอาดใจเจริญสุข ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง แก่โรค กันไว้ดีกว่าแก้ ข้อความที่เน้นไว้เหล่านี้ได้แสดงถึงเจตนาของผู้แต่งว่าต้องการสอนให้ผู้อ่านรู้จักบำรุงร่างกายของคน รักษาความสะอาด ซึ่งนับว่าเป็นหน้าที่ข้อหนึ่งที่พลเมืองดีพึงปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของคนเองและผู้อื่น ซึ่งในสมัยหลังคือมาวิชาจารย์ยาในส่วนนี้ก็ได้กลายมาเป็นหน้าที่อันพึงปฏิบัติคือสิ่งอันเป็นสาธารณประโยชน์และความปลอดภัยของสาธารณชนตามหลักสูตร พ.ศ. 2480 ดังปรากฏในหนังสือแบบเรียนจรรยาที่เกิดขึ้นในสมัยหลังโดยที่จะมีเนื้อหาเรื่องการบำรุงร่างกายเกี่ยวกับความสะอาด ความปลอดภัย การป้องกันและรักษาโรคติดต่อ เป็นต้น

จึงอาจกล่าวได้ว่าหนังสือพลเมืองดีนอกจากจะมีคุณค่าในด้านการให้ความรู้รอบตัวที่จำเป็นสำหรับชีวิตประจำวันของเด็กในสมัยนั้น และเป็นหลักจรรยาสำหรับนักเรียนไทยแล้ว ยังมีเนื้อหาที่ทันสมัย เพราะได้รับการปรับปรุงแก้ไขอยู่ตลอดเวลา และเป็นแบบเรียนที่ใช้ติดต่อกันมาหลายสมัย นอกจากนี้ ผู้อ่านยังสามารถศึกษาสภาพความเป็นมาของบ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมได้ในเนื้อเรื่อง ดังปรากฏในคำนำของผู้แต่งเมื่อพิมพ์ใหม่ครั้งที่ 4 ดังนี้

สมัยนี้การบ้านการเมืองได้เจริญขึ้นโดยรวดเร็ว กฎหมายและขนบธรรมเนียมของบ้านเมืองบางอย่างซึ่งยังไม่ได้มีมาแต่ก่อนมาเกิดสิ่งใหม่ และที่มีแล้วต้องแก้ไข เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมขึ้นก็มาก เช่น ฝ่ายการปกครองมีการเปลี่ยนแปลงเพิ่มจำนวนมณฑล เทศาภิบาล ตั้งอุปราชภาคมณฑล และเปลี่ยนคำว่าเมืองเป็นจังหวัด เป็นต้น แม้การงานฝ่ายแผนกศึกษาก็เปลี่ยนรูปโครงสร้างระเบียบขึ้นและเพิ่มวิชาตลอดไปถึงการค้นคว้าพงศาวดาร ก็พบเรื่องราวโบราณขึ้นใหม่ และฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนก็มีอีกหลายอย่าง

ดังนั้น จึงสรุปคุณค่าของหนังสือเล่มนี้ได้จากความเห็นของนพ पालกวงส์ ดังนี้ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : สบ 5.2/29 เรื่องกรรมการพิจารณากำหนดแบบเรียนบรรทัดฐานชั้นสามัญศึกษา 10 กุมภาพันธ์ 2492

พลเมืองดี เป็นหนังสือที่ใช้เป็นหนังสืออ่านต่อไปได้อย่างดี ถ้าหากว่าได้แก้ไขสิ่งบกพร่องซึ่งโดยมากเกี่ยวกับข้อความที่ล้าสมัยดังที่ได้หมายเหตุไว้แล้ว คำอธิบายทุก ๆ มทซ์ชัดเจนและละเอียดเหมาะสมกับวัยของเด็ก ให้ความรู้เบื้องต้นแก่เด็กได้อย่างดียิ่ง เช่น ความรู้เกี่ยวกับหน้าที่ของพลเมือง ภูมิศาสตร์ ศาสนา สถานที่ เคารพและวิทยาศาสตร์เบื้องต้น ที่สำคัญที่สุดก็คือ หนังสือเล่มนี้แสดงชีวิตประวัติของนายเมืองตั้งแต่วัยรุ่นจนถึงได้อุปสมบทและ

ในสุดท้ายได้แต่งงาน เป็นหลักฐาน แต่ถ้าได้ลดาขุนาย เมืองคอนที่มาทานายมัน ให้น้อยลงอีก และเปลี่ยนให้ได้รับการศึกษา เป็นชั้น ๆ ไปไม่ไช่เรียนที่บ้านและที่โรงเรียน เล็กน้อยจนสำเร็จ ปริญญาแพทย ซึ่งออกจะเหลือ เชื้อไปบ้าง เฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบันนี้นักเรียนที่จะสำเร็จ ปริญญาทางแพทยจะต้องมีรากฐานความรู้ทางคำนวณ วิทยาศาสตร์ ภาษาอังกฤษดีและจะต้อง ใช้เวลาเรียนมาก ถ้าได้แก้ไขให้ทันสมัยดังกล่าว หนังสือเล่มนี้จะเป็นหนังสืออ่านที่ขึ้นดีเยี่ยม

คุณค่าที่เด่นที่สุดของหนังสือเล่มนี้ก็คือโครงเรื่อง ซึ่งได้จัดไว้เป็นสำคัญ แต่ละบท ก็มีข้อความชวนให้เด็กสนใจและอยากจะอ่านบทต่อไปจนกระทั่งบทสุดท้ายในเวลาเด็ก อ่าน นอกจากจะได้รับความสนใจในความ เจริญของนาย เมืองซึ่งมีมากขึ้นเป็นลำดับแล้ว เด็กยังได้รับความรู้ไปด้วยโดยไม่รู้สึก ทั้งนี้นับว่าเป็นสาระสำคัญในการให้ความรู้เด็ก อีกประการหนึ่งนอกจากจะให้ความรู้เบื้องต้นแล้ว หนังสือเล่มนี้ยังให้ความรู้ทางศีลธรรมอีกด้วย เพราะเพื่อเด็กมีความสนใจในหนังสือ ชีวิตและคุณงามความดีของนาย เมืองก็ย่อมจะฝังอยู่ในจิตใจของเด็กทำให้เด็กใครจะทำตัวเป็นนายเมืองไม่มากก็น้อย ซึ่งเป็นการทำตัวเป็น พลเมืองดีของชาติ เช่นเดียวกับ เด็กที่อ่านหนังสืออ่านเล่นหรือดูภาพยนตร์ก็ย่อมอยากเป็น ตัวเอกในเรื่องที่ตนอ่านหรือดูมา บางครั้งถึงกับแสดงออกด้วยการกระทำก็มี

หนังสือเรียนวิชาจรรยาเล่มต่อมาคือจรรยาแพทย ซึ่งเป็นหนังสือที่ประมวลเนื้อหาวิชา มาจากเล็ก เซอร์จรรยาแก่นักเรียนแพทยของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ที่โรงเรียนแพทยาลัย ร.ศ. 126 (2451) พิมพ์ขึ้นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2452 (ร.ศ. 127) มี 268 หน้า ความมีอยู่ซึ่งเรื่อง ได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น 3 ตอนคือ

1. ว่าด้วยลักษณะต่าง ๆ ที่เป็นของกลาง ของธรรม ธรรมคืออะไร ทำไมต้องมี
2. ว่าด้วยธรรมสำคัญ 7 ประการสำหรับผู้ที่จะเป็นแพทย
3. ว่าด้วยธรรมทั่วไป เช่น สติคือความยังคิด มีญญาคือความรู้ประจักษ์ กฎกับ ธรรมไม่ใช่อันเดียวกัน ความชอบธรรมกับความผิดธรรม ความชั่วไม่ทำเสียเลยดีกว่า เป็นต้น

หนังสือเล่มนี้อธิบายความหมายของหลักธรรมต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจน เข้าใจง่าย มีการยกตัวอย่าง สุภาษิต โคลงโลกนิติ นิทาน ตลอดจนพุทธวจนะ ซึ่งผู้แต่งได้สอดแทรกข้อคิด ต่าง ๆ ให้กับผู้เรียนเป็นอันมาก

นอกจากนี้ยังมีแบบเรียนจรรยาเรื่อง สมบัติของผู้ดีของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ที่ กระทรวงธรรมการอนุญาตให้ใช้เป็นแบบเรียนสำหรับชั้นประถมปีที่ 1-4 และมีชั้นปีที่ 1-3 ซึ่งมี เนื้อหาแบ่งออกเป็น 3 ภาคคือ ภาค 1 ผู้ดีย่อมรักษาความเรียบร้อย ภาคที่ 2 ผู้ดีย่อมไม่ทำ อุจาดลามก ภาค 3 คือผู้ดีย่อมมีสัมมาคารวะ ภาค 4 ผู้ดีย่อมมีกิริยาเป็นที่รัก ภาค 5 ผู้ดีย่อม

เป็นผู้ส่ง่า ภาค 6 ผู้ที่ย่อมปฏิบัติกิจการงานดี ภาค 7 ผู้ที่ย่อมเป็นผู้ใจดี ภาค 8 ผู้ที่ย่อมไม่เห็นแก่ตัวถ้อยเดียว ภาค 9 ผู้ที่ย่อมรักษาความสุจริตชื่อตรง และภาค 10 ผู้ที่ย่อมไม่ประพฤตชั่ว แต่ละภาคแบ่งออกเป็นหัวข้อสั้น ๆ ในเรื่องกายจริยา วาจจริยาและมโนจริยา หนังสือเล่มนี้คือ มาใช้ เป็นหนังสืออ่านประกอบสำหรับประโยคประถมตอนปลายในปี พ.ศ. 2505 มีคำอธิบายเพิ่มเติมโดย ม.ล.ป๋อง มาลากุล เพื่อให้เป็นข้อความง่าย ๆ เหมาะสำหรับเด็กและใช้เป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมสำหรับชั้นประถมศึกษาตอนปลาย ในปีพ.ศ. 2521 ล้อมาอีกด้วย

ในวันทักเรื่องการสั่งสอนนักเรียนตามแนวหนังสือสมมติผู้ดีของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ของนายสุวรรณ เปือกใจแก้ว หัวหน้าแผนกหลักสูตรและแบบเรียน ลงวันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2491 (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : สม 5.2) ได้กล่าวได้ว่า

หนังสือเล่มนี้เป็นแบบเรียนจรรยา รวบรวมหัวข้อที่เป็นมรรยาทของสุภาพชนนักเรียนที่จำและประพฤติได้ตามหัวข้อเหล่านั้นย่อมจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ดี หนังสือเล่มนี้จึงไม่เป็นแบบสอนอ่าน เป็นคล้ายกฎหมายของสังคม ครูผู้สอนต้องใช้วิธีสอนที่ดี ภูค่าง ๆ จึงจะซึมซาบเข้าไปในตัวของเด็กได้ เท่าที่ทราบครูให้นักเรียนท่องเป็นบท ๆ จนจำปากเปล่าได้

ในการอบรมความประพฤติเด็ก ควรให้เด็กปฏิบัติสำคัญกว่าการให้เด็กท่องจำกฎเกณฑ์ได้ และเพื่อเป็นการแจ้งความสนใจของเด็กควรมีแบบสอนอ่านประกอบเป็นเรื่องราวและแทรกกฎหมายราชทัณฑ์ในหนังสือดังกล่าว เช่นหนังสืออุดมเด็กดี ซึ่งเป็นแบบเรียนในชั้นมัธยมปีที่ 2 หนังสือชนิดนี้ยังมีผู้แต่งน้อยเล่ม ถ้ามีหนังสือเหล่านี้มาก ๆ และให้เด็กได้อ่านเพลิน ๆ โดยคิดว่าเป็นหนังสืออ่านเล่น เด็กจะรับเอาสมมติของผู้ดี เข้าใจโดยไม่รู้ตัว

นอกจากนี้ ยังมีความเห็นของเจดณา นาควัชระ (28 ตุลาคม พ.ศ. 2491) เพิ่มเติมดังต่อไปนี้

เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้เป็นแต่รวบรวมข้อห้ามหรือข้อควรปฏิบัติของสังคม เข้าไว้เพื่อให้เด็กปฏิบัติ ซึ่งไม่ถูกต้องในแนวการอบรมสมัยใหม่ แต่ถึงกระนั้นก็ดีถ้าลองมานึกถึงการรับศีลพระ อย่างน้อยก็ยังเกิดผลในชั่วระยะเวลาที่รับจะปฏิบัติ ข้าพเจ้าเคยเรียนและเคยสอนหนังสือเล่มนี้มาแล้ว ยังคงซาบซึ้งและเห็นประโยชน์ในการที่จะให้เด็กสมัยนี้ได้เรียนได้รู้

เด็กทุกคนย่อมอยากเป็นผู้ดี เมื่อผู้ดีเขามีระเบียบปฏิบัติวางไว้อย่างไร ก็ย่อมจะต้องพยายามปฏิบัติตามระเบียบจะได้เป็นผู้ดีกับเขาบ้าง และทั้ง ๆ ที่เด็กรุ่นหลังนี้ไม่เคยได้เรียนหนังสือสมมติผู้ดี เราก็ยังคงได้ยินเด็ก ๆ ซอซัดกันบ่อย ๆ ว่าช่างไม่มีสมมติผู้ดีเสียเลย ซึ่งหมายความว่าเด็กก็กระหายอยากจะได้เรียนรู้เป็นทุนอยู่แล้ว ก็เมื่อหนังสือนี้มีคุณค่าควรแก่การใช้อบรมศีลธรรม ก็เป็นการสมควรที่จะขยายให้เรียนขึ้นไปถึงชั้นประถมปีที่ 4 หรือถ้า

จะให้ต่อไปจนถึงชั้นมัธยมปีที่ 3 ด้วยดังที่แผนกเสนอไว้ก็เป็นการสมควร

ถึงแม้เนื้อเรื่องและด้อยค่าในหนังสือเล่มนี้จะยังดีอยู่ ก็เห็นว่าน่าจะได้มีการปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมแก่กาลสมัยยิ่งขึ้น ท่านผู้เรียบเรียงก็ได้เคยปรารภมาแล้วในคำนำเมื่อ 34 ปีมาแล้วว่าจะปรับปรุงให้ดีขึ้น แต่ยังไม่ทันได้มีโอกาสแก้

ดังนั้น จากความเห็นดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่าหนังสือฉบับนี้ยังมีคุณค่าเหมาะสมที่จะเป็นตำราเรียนต่อไปนี่เอง

ในระหว่าง พ.ศ. 2456-2468 หนังสือแบบสอนอ่านจรรยา หรือแบบสอนอ่านธรรมจรรยาได้ผลิตขึ้นในสมัยนี้มากที่สุด ทั้งนี้ก็เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายของรัฐในการจัดการศึกษา เพื่อความเป็นพลเมืองที่ดีตั้งแต่อายุมาแล้วข้างต้น ในระหว่างนี้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เมื่อครั้งยังดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการอยู่ได้มีความพยายามปรับปรุงหลักสูตรและแบบเรียนสมัยใหม่โดยได้จัดตั้งคณะกรรมการวางหลักสูตรประถมและมัธยมสามัญขึ้นโดยเฉพาะ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศธ.4.4/24-26 รายงานการประชุมวางหลักสูตรประถมและมัธยมสามัญ) ตามประมวลศึกษา ภาค 2 หลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ. 2464 ซึ่งดัดแปลงมาจากหลักสูตร พ.ศ. 2456 ยังคงแยกเนื้อหาวิชาที่จะเรียนระหว่างชายและหญิง เช่น วิชาจรรยาในหลักสูตรมัธยมศึกษา ชาย (2464 : 49) กำหนดความมุ่งหมายและรายการสอนไว้ว่า

ให้เป็นการกล่อมเกลาด้านคน อธิยาศัยใจคอ ผักหักให้ได้รูปสมความแก่ฐานะที่จะเป็นผู้มีความรู้ดีกว่าคนชั้นสามัญ รายการสอน สอนตามแนวประถมศึกษาแต่ให้ละเอียดยิ่งขึ้น ให้เป็นผู้มีความคิด รู้คิดชอบชั่วดี รู้สิ่งควรประพฤติกและไม่ควรประพฤติก รู้ศีล รู้ธรรม และให้พยายามปฏิบัติกาย วาจา ใจคนให้เป็นคนรู้ในศีลในธรรมที่ชอบ ทั้งที่เป็นธรรมสำหรับคนและสำหรับเกี่ยวข้องกับผู้อื่นทั่วไป ความรักชาติภูมิและความจงรักภักดีคือพระมหากษัตริย์ เป็นข้อสำคัญที่จะต้องฝังมั่นอยู่ในสันดานของเด็กด้วยการฝึกหัดให้ประพฤติกได้ดีตามที่เรียนรู้นั้นเป็นข้อใหญ่ ถ้าสักแต่รู้แต่ไม่ประพฤติกหรือประพฤติกไม่ได้ก็ยังใช้ไม่ได้ วิธีสอนควรสอนด้วยวิธีของลูกเสือคือ ให้ทำจริง ๆ มีผู้กำกับรับผิดชอบ ความคุมกันเป็นกองเป็นหมู่ ใช้แผ่นทองและหนังสือวานเป็นเครื่องรางวัลและลงโทษ

ส่วนในหลักสูตรมัธยมศึกษา หญิง (2464 : 44) กำหนดความมุ่งหมายไว้ดังนี้

ให้เป็นการกล่อมเกลาด้านคน อธิยาศัยใจคอ ผักหักให้สมควรแก่ที่จะมีหน้าที่เป็นแม่เรือนและมารดาต่อไป ให้ฝึกสอนความสำคัญ 3 อย่างคือ ครอบครองอย่างหนึ่ง ครองคนอย่างหนึ่ง ครอบสมบัติอย่างหนึ่ง ครอบคนนั้นคือ 1.รักษษตัวให้ดีบริสุทธิ์ 2.ตั้งตัวให้ได้ ต้องฝึกสอนด้วยตัวอย่างให้เกิดธรรมที่จะรู้จักรักษษตัว สงวนตัว รู้อายในที่ควร รู้กล้า

ในที่ควร ใจคอกหนักแน่นอดทน ไม่เป็นผู้ที่สิ้นเด่งง่าย ชูเบา ปากไว ใจง่าย ครอบ
คนนั้นคือให้รู้จักยกใจคนให้รักใคร่ ยุกใจสามปีคามาราคาและผู้ใหญ่ด้วยการปฏิบัติ ยุกใจ
เครือญาติและมิตรด้วยความช่วยเหลือเพื่อแม่ ยุกใจบุตรหลานและบริวารด้วยความพิกขุม
เลี้ยงดูโดยเที่ยงธรรม ประกอบด้วยความโอบอ้อมอารีเมตตากรุณา ครอบสมบัตินั้นมีข้อ
สำคัญที่จะต้องฝึกสอน 3 อย่างคือ 1.หาให้ชอบ 2.ใช้ให้ควร 3.เก็บให้อยู่ การเก็บนั้น
ถ้าควรจะให้ เกิดผลออกเงยได้ เช่นฝากแบงคใหญ่ ๆ ที่เป็นหลักฐานแล้วได้ดอกเบี้ยก็ดีกว่า
เก็บไว้หนึ่ง ๆ

สำหรับรายการสอนไม่ยึดจากแนวเดิม เขียนใหม่เป็นข้อ ๆ ดังนี้ (กรมวิชาการ,
2514 : 155)

1. ให้มีนิสัยชื่อตรงและจริงในการทำงานทั้งปวง
2. ให้มีใจอาสาเพื่อแม่คิดถึงประโยชน์ของหมู่คณะมากกว่าประโยชน์ของบุคคลหรือ
ประโยชน์ของตน
3. มีใจจงอาจกล้าหาญ แต่อ่อนน้อมสุภาพร่าเียบ
4. กตัญญูทวดเวทรี รู้คุณบิดามารดา ครูอาจารย์ พระมหากษัตริย์และผู้อื่น ตลอด
ถึงหมู่คณะและบ้านเมือง รักและพยายามสนองคุณผู้มีคุณตลอดจนคิดช่วยทำนุบำรุงหมู่คณะและ
ชาติบ้านเมืองให้เจริญ
5. มีธยัสถ์คือพอดี ไม่สุรุ่ยสุร่ายและไม่ตระหนี่ในส่วนการใช้จ่าย รู้จักออมจ่ายแต่
ที่ควรและเท่าที่ควร ในส่วนการสั่งเสพย์ไม่โลก รื้ออมในการเสพย์
6. เพียร ขยันทำกรางาน ทำประโยชน์ทดแทนสมบัติของโลกซึ่งคนต้องกินและใช้
หมดเปลืองไป ทำคนให้เป็นประโยชน์อยู่เสมอ ไม่ปล่อยเวลาและอายุให้เปลืองไปโดยหา
ประโยชน์มิได้ วิธีสอนควรอาศัยพระศาสนาและพระบรมราโชวาทปลุกใจ เลือป่าเป็นเครื่อง
ชี้แจง

ส่วนในชั้นมัธยมตอนปลายไม่มีวิชาจรยา จนกระทั่งปี พ.ศ. 2471 ที่มีการเปลี่ยน
แปลงแยกเป็นแผนกกลาง แผนกภาษาและแผนกวิทยาศาสตร์ จึงกำหนดให้ทุกแผนกต้องเรียน
จรยา ซึ่งมีรายการสอนดังนี้ (กรมวิชาการ, 2514 : 157)

1. สอนคาบหลักหนังสือแนวสอนจรยาของโรงเรียนนายร้อยทหารบก ครูผู้สอนต้อง
แบ่งเอาเองว่าข้อไหน ควรจะสอนก่อนหรือหลัง และไหนควรแบ่งสอนในปีที่ 7 หรือ 8
ของมัธยม

2. สำหรับนักเรียนที่เป็นพุทธศาสนิก ต้องให้นักเรียนได้สวดมนต์ไหว้พระและฟังพระภิกษุเทศน์สัปดาห์ละครั้ง ยิ่งจัดให้มีใบพระอุโบสถได้ยิ่งดี การนี้ต้องใช้เวลานานออกตารางสอน สำหรับผู้ที่มีหลักฐานแสดงว่าไม่ใช่พุทธศาสนิกไม่เป็นการบังคับ

แต่อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าจะมีการปรับปรุงหลักสูตรหลายครั้งแล้วก็ตาม หนังสือเรียนที่ใช้เป็นหลักในวิชาจรรยา ก็คือหนังสือพลเมืองดี และหนังสือชุดธรรมจริยานั่นเอง นอกจากนี้ยังมีหนังสือจรรยาแพทย์ แบบเรียนจรรยาเรื่องพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าคริสต์อะไร และปลุกใจเสือป่า ซึ่งนับว่าเป็นไปตามที่ระบุไว้ในหลักสูตรที่ว่า "ให้อาศัยพระศาสนาและพระบรมราชาวาทปลุกใจเสือป่าเป็นเครื่องชักจูง"

ด้วยเหตุนี้จึงมีการสอดแทรกเรื่องราวเกี่ยวกับเสือป่ารวมทั้งกิจการลูกเสือลงในเนื้อหาของหนังสือแบบเรียนวิชาจรรยาที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ ที่เห็นได้ชัดเจนคือหนังสือพลเมืองดีของเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑. กองเสือป่านี้ตั้งขึ้นในปีแรกที่พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นี้ได้เสวยราชสมบัติการที่พระองค์ได้ทรงพระดำริริเริ่มการอันนี้ขึ้นนั้น ย่อมประกอบด้วยประโยชน์เป็นหลายประการคือ ทำให้คนเราได้ความรู้ความฝึกหัดบางอย่างที่ยังไม่มีให้มีขึ้น ย่อมจะเป็นประโยชน์แก่ตัวบุคคลอันควรเห็นพระคุณประการหนึ่ง กับทำความคุ้นเคยให้เกิดขึ้นในระหว่างคนนั้น ๆ เป็นเหตุชักจูงความสามัคคีให้ดีขึ้นประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งที่เ็นข้อใหญ่ก็คือความคุ้มครองคนเราให้พร้อม เหยียดกัน นับว่าเป็นการเพิ่มกำลังของบ้านเมืองขึ้นเป็นอันมาก ชื่อว่าพระองค์ได้ทรงทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมือง เป็นข้อสำคัญอันหนึ่งของพระองค์ท่าน

ใจของเจ้าเล่า เจ้าคิดเห็นอย่างไรในเรื่องนี้ ถ้าหากมีใครเขาคิดร้ายต่อพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้านายของตัวและมาตีบ้านตีเมืองของตัว เจ้าจะนั่งดูอยู่หรือ" นายเมืองกำลังนั้นเอนเอียงหูฟังลงพูดอยู่ ได้ยินเสียงลึงถามดังนั้นก็ลุกขึ้นนั้นตัวตรงตอบว่า "ผมนะหรือที่จะนั่งดูเขานะ อย่าได้นึกเลย ไม่ว่าทหารหรือเสือป่าผมเอาทั้งนั้น นายมันชอบใจหัวเราะดังลั่น เอามือคบหัวไหล่ นายเมือง ร้องว่า "หลานข้าเก่ง หลานข้าเก่ง เอ็งก็มีใจ เป็นเสือป่ารู้จักรักใคร่ชื้อตรงต่อพระเจ้าแผ่นดินและบ้านเมืองตน ไม่เสียชาติเกิดมาเป็นคนไทยคนหนึ่ง (เจ้าพระยาสุเรนทรราชบัณฑิต 2453 : 98-99)

ในหนังสือเรื่องปลุกใจเสือป่า ซึ่งเป็นพระบรมราชาวาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นได้สะท้อนให้เห็นความหมายของการเป็นชาติในอีกประเด็นหนึ่งที่แตกต่างไปจากเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี กล่าวคือ ทรงชี้ให้เห็นว่าสังคมเกิดขึ้นจากธรรมชาติของมนุษย์ที่รวมตัวกันเป็นคณะ เพื่อคอยป้องกันศัตรู ด้วยการเลือกหัวหน้าที่มีความสามารถทั้งทางการทหารและ

ฝ่ายพลเรือน สำหรับสังคมไทยในอดีตในยุคที่มีการก่อตั้งอาณาจักร โดยการรวมกลุ่มของชนชาติไทย เพื่อตั้งคนเป็นอิสระนั้น สังคมขณะนั้นต้องมีการปกครองแบบทหารโดยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำนักรบ และให้พลเมืองชายฉกรรจ์ฝึกหัดการทหารและกองทัพตั้งแต่เล็ก จึงทำให้บ้านเมืองรักษาความเป็นเอกราชอยู่รอดมาได้จนทุกวันนี้ ซึ่งมีปัจจัยสำคัญก็คือ การมีกษัตริย์ราชาธิปไตยผู้นำนักรบ และการปกครองระบอบทหารนั่นเอง ดังนั้น ราษฎรทุกคนจึงต้องจงรักภักดี เคารพนักถืออำนาจของเรชาธิปไตย เพราะการเคารพในอำนาจกษัตริย์ก็เหมือนเคารพตัวเอง เนื่องจากกษัตริย์มีหน้าที่ป้องกันชาติบ้านเมืองมิให้เป็นอันครายจากภายนอก และทำให้ชาติอยู่รอดได้ ดังนั้น กษัตริย์จึงมีอำนาจอันถือ เป็นของคู่กันมาทั้ชาติ

ดังนั้น จากอดีตที่มีการปกครองแบบทหาร การเปลี่ยนแปลงการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยได้ปรับปรุงกองทัพขึ้นใหม่ให้มีประสิทธิภาพ กำลังทัพเข้มแข็งทัดเทียมชาติตะวันตก จึงเป็นการสร้างความเจริญให้กับประเทศ ดังนั้น คนไทยทุกคนนอกจากพึงรักษาดีด้วยการเคารพในองค์พระมหากษัตริย์แล้ว "ควรที่ต้องรักในการ เป็นทหาร" ซึ่งการ เป็นทหารของราษฎรในสมัยรัชกาลที่ 6 คือการฝึกหัด เลือ่ป่าอัน เป็นกิจของราษฎรในการสอดแนมให้กับกองทัพ เมื่อ เกิดสงคราม ซึ่งถือว่าภาระนี้ เป็นการ เลเรียนคนในชาติให้มีจิตใจ เป็นทหาร เลเรียนพร้อมรับภารธุการจากต่างชาติซึ่งหวังร้ายต่อชาติและมี เป้าหมายในการทำลายชาติและพระมหากษัตริย์ (วารุณี โอสถารมย์ 2524 : 294-295)

ซึ่งความคิดในเรื่องชาติตามแนวพระราชดำรินี้ ได้รับการปลูกฝังอย่างแน่นแฟ้นในระบบการศึกษาในหลักสูตรวิชาลูกเสือ พระองค์โปรดให้ตั้งกองลูกเสือนักเรียนในโรงเรียนรัฐบาลระดับมัธยมศึกษา ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง ทรงให้กองลูกเสือนักเรียน เข้าร่วมกิจกรรมซ้อมรบ เลือ่ป่า โดยถือว่าลูกเสือคือเลือ่ป่าเยาวชน และให้ทำการ เลเรียนฝึกหัดทหารตั้งแต่วัย เด็ก

นับตั้งแต่กระทรวงธรรมการได้ประกาศยกเลิกแบบเรียนบังคับใช้ในปี .พ.ศ. 2470 ก็ปรากฏว่ามีผู้แต่งหนังสือเรียน เพื่อขออนุญาตใช้ในโรงเรียนขึ้นเป็นจำนวนมาก สำหรับหนังสือเรียนวิชาจรยาที่มีขึ้นใหม่ได้แก่ แบบสอนอ่านจรยาภาคต้น เล่ม 1-4 ของรองอำมาตย์โททองคำ บงกชเกิด (2472) และเล่ม 5 (2475) ระเบียบผู้ติของรองเสวกเอกหลวงพิจิตรวรการ (2473) แนวจรยาผู้ติของเกษม บุญศรีและเสฐียร พันธรังษี (2490) ซึ่งหนังสือเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับภิริยาดี วาจาดี ใจดี ความซื่อสัตย์ ความเมตตากรุณา ความกล้าหาญ ความกตัญญู ความประหัยค การรักษาตัว การงาน เป็นต้น

หนังสือระเบียบผู้ดีที่ออกมาใหม่ในระยะหลังนี้ มีเนื้อหาเกี่ยวกับมรรยาททั่วไป การปฏิบัติตนตามแบบตะวันตก เช่น การแนะนำให้รู้จัก การไปมาหาสู่ การไปพักบ้านผู้อื่น การสนทนา กิริยา การรับประทานอาหาร การยืมสิ่งของ การดูมหรสพ เป็นต้น ซึ่งผู้แต่งได้กล่าวไว้ในคำนำดังนี้

ด้วย เหตุที่เป็นสมัยการติดต่อของเรากับชาวต่างประเทศ นับวันจะมีมากขึ้น ถ้ามีแต่ประเพณีไทยอย่างเดิวยคงไม่เพียงพอกับความประสงค์ จำเป็นต้องนำเอาขนบธรรมเนียมของเขามากล่าวด้วย เพื่อผู้อ่านจะได้ทราบไว้เป็นความรู้อีกส่วนหนึ่ง

นอกจากนี้ยังมีหนังสือจรรยาเยาวชน เล่ม 1, 2, 3 และ 4 ที่พิมพ์ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2476, 2478, 2489 และ 2480 ตามลำดับ มีเนื้อหาดังต่อไปนี้

เล่ม 1 ได้แก่ หน้าที่ของเยาวชน ระเบียบต่าง ๆ ความเพียร ความสุภาพ ความเคารพ ความกล้าหาญ ความสามัคคี ความสัตย์สุจริต ความกตัญญูทูลเวทีก หน้าที่พลเมืองสยาม

เล่ม 2 ได้แก่ หน้าที่ของเยาวชน หักห้ามของเยาวชน วิถีหาความผิดพลาด การรักษาดีชื่อกติกาในการเล่น การคบมิตร หน้าที่พลเมืองสยาม

เล่ม 3 ได้แก่ จรรยาเยาวชน กำนั่งของเยาวชน ศีลของเยาวชน ธรรมของเยาวชน ทางดีและทางชั่วของเยาวชน สมบัติของเยาวชน รักษาดียิ่งชีพ

เล่ม 3 ได้แก่ การไหว้พระสวามนค์ เบญจศีล เบญจกถาธรรม สิ่งที่ทำให้คนชั่ว สิ่งที่น่าระแวงของมนุษย์ หน้าที่ของพ่อบ้านและแม่เรือน สยามที่รักของไทย

เนื้อหาของหนังสือชุดนี้นับว่าสอดคล้องกับนโยบายของรัฐในการส่งเสริมให้เกิดความรักชาติ รู้จักหน้าที่ของตนเองและที่มีต่อครอบครัว สังคมและประเทศชาติ ซึ่งในการนำเสนอเนื้อหาแต่ละเรื่องนั้นผู้แต่งจะเน้นให้เกิดความสำนึกดังกล่าวยุ่อย่างชัดเจน เช่น ตอนท้ายบทจะมีข้อความที่ควรจดจำ หรือข้อความที่ควรท่องจำ ข้อที่ควรประพฤติก มีกลอนสุภาพศึค คำมั่นสัญญาของเยาวชน เป็นต้น

คำมั่นสัญญาของเยาวชน

- ข้อ 1. ข้าฯ สัญญาว่า ข้าฯ จะมีความรักเพื่อน ๆ นักเรียนด้วยกัน
- ข้อ 2. ข้าฯ สัญญาว่า ข้าฯ จะทำงานและเล่าเรียน ร่วมความสามัคคีกับผู้อื่นเสมอ
- ข้อ 3. ข้าฯ สัญญาว่า ข้าฯ จะรักษาความสามัคคีกับเพื่อนนักเรียนเพื่อชื่อเสียงของโรงเรียน และจะมีความสามัคคีต่อคนอื่น ๆ ทุกคนเพื่อประเทศและชาติไทย

ข้อ 4. ข้าฯ สัญญาว่า ข้าฯ จะรักษาความสามัคคีที่มีอยู่แล้วกับเพื่อน และจะพยายาม
 ปลุกความสามัคคีต่อไป

ข้อ 5. ข้าฯ สัญญาว่า ข้าฯ จะไม่พยายามโกรธเพื่อนักเรียนด้วยกัน แม้บางคนโกรธ
 กันอยู่แล้ว ข้าฯ ก็จะพยายามคืนดีกันเสียโดยไม่ต้องให้ครูเตือนอีก (จรรยาเยาวชน เล่ม 1
 2478 : 39)

กลอนสุภาพ

ยุวชนชาวสยามคามวิสัย
 หนึ่งมีใจ เดลียวฉลาดและอาจหาญ
 เล่นกีฬาที่รักษาระเบียงงาน
 ไม่เล่นพาล เกเรมีเล่ห์ลม
 คราวชนะก็มานะโดยถูกต้อง
 ถึงคราวแพ้แก้อย่างมีเหตุผล
 เพราะการเล่นเพื่อจักหักอารมณ์
 อย่าหลงงม เข้าใจผิดคิดคนนอกทาง
 การกีฬาเป็นการออกกำลัง
 หากพลาดหลังต้องให้อภัยบ้าง
 จะเพิ่มความรักกันยึดไม่จืดจาง
 นับเป็นทางสามัคคีดีนักเอย (จรรยาเยาวชน เล่ม 2, 2479 : 59)

ข้อที่ควรประพฤติ

1. อย่าหลงรักใคร่ จนไม่ได้คิดถึงการทำงานหรือการเรียนของคน
 2. อย่าผูกพยาบาทมองร้ายผู้อื่น
 3. อย่าปล่อยจิตจิตใจเลื่อนลอย
 4. จงระงับจิตจิตใจ อย่าให้ฟุ้งซ่านกระวนกระวาย คือทำให้สงบ
 5. อย่าสังเผลหรือสงสัยหวาดเกรง เมื่อคดลงใจจะทำกิจ
 6. จงมีใจเด็ดขาด ทำอะไรทำจริงเมื่อได้ครองแล้ว ผิดเป็นผิดไม่ต้องเกรงกลัวสิ่งไร
 ทั้งหมด
- (อธิบายคำยาก) เกลือก-คดๆเคล้า. นัวร์-สิ่งที่ห้ามกันจิตมิให้บรรจุกวามดี. ลามก
 ชั่วเลว. รังเกียจ-ไม่พอใจ. อาจม-ซี. อภัย-การไม่ถือโทษ. สมบัติ-ทรัพย์สิน. สิ่งของ
 ปราศ-จากไป. ไม่มี. สนเทห์-ความไม่แน่นอน. กำจัด-ขับไล่. สมาคม-การคบหาผู้จักกัน.
 (จรรยาเยาวชน เล่ม 4, 2480 : 58)

หนังสือเรียนที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการปลูกฝังความเป็นพลเมืองดีอีกเล่มหนึ่งได้แก่

หนังสือชุดแบบสอนอ่านใหม่ของเจ้าพระยาอรรคมหาคัมภีร์ มีทั้งหมด 7 เล่ม ความมุ่งหมาย
 ของผู้แต่งที่กล่าวไว้ในคำนำมีว่า

การอบรมพลเมือง ควรเป็นไปในทางอบรมให้มีน้ำใจเป็นนักวิทยาศาสตร์ เป็นนักศึกษา และเป็นพลเมืองดี ประการต้นจะให้คนอยู่ในอำนาจแห่งเหตุ ประการที่ 2 และ 3 จะให้คนเป็นมนุษย์ที่ไว้ใจได้...ข้าพเจ้าปรารถนาจะสอนอ่านชุดนี้ด้วยความมุ่งหมายเช่นว่านั้น และให้ทั้งชุดมี 7 เล่ม สำหรับอ่านแค่ชั้นประถม 2 ถึงประถม 6 กับค้อยอดอีก 2 เล่ม สำหรับผู้จบประถม 4 แล้วชั้นเรียนมัธยมจะได้มีอ่านจนจบมัธยมต้นคือมัธยม 4 หนังสือนี้ไม่ปรารถนาจะบรรจุวิชาสารพัดค้อย่าง ต้องการแค่จะปฏิบัติความมุ่งหมายดังกล่าวแล้วเท่านั้น แต่ถ้าหนังสือนี้ให้ผลสมความมุ่งหมาย หนังสือนี้ก็ย่อมจะเจริญเด็กไว้เป็นอย่างดี เพื่อเป็นพลเมืองในอนาคตของสยาม

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้แต่งแบบสอนอ่านชุดนี้ขึ้นในระหว่าง พ.ศ. 2476-2478 ดังนั้น พลเมืองดีที่ท่านผู้แต่งต้องการก็คือพลเมืองที่รู้จักหน้าที่ตามรัฐธรรมนูญนั่นเอง ในเนื้อหาของเล่มที่ 5 นั้นมีหัวข้อ พระอาทิตย์กับบริวาร ดาวพระพุธ ดาวพระศุกร์ ดาวพระอังคาร ทนทางช้างเผือก ดาวพฤหัสบดี ดาวพระเสาร์ ความฤๅษี ดาวพระเกตุ ดาวพระโค ดาวคก หรือคิพุงไค้ ดาวหาง พระจันทร์ น้ำขึ้นน้ำลง พระอาทิตย์คือดาวฤกษ์ดวงไกลที่สุด แสงสว่างเดินเร็วเพียงใด จุดในดวงอาทิตย์ ดาวฤกษ์ที่ใหญ่กว่าพระอาทิตย์ กลอนโหราศาสตร์ อากาศลมคืออะไร หิมะและลูกเห็บ ห้าแลบห้าร้อง การทำนายอากาศ จากนั้นก็มีเรื่องสัตว์ เช่น คางคกกบ กบ ผีเสื้อและแมลงอื่น ๆ ตัวแก้วหรือมุ้งที่เป็นภัยแก่ต้นไม้ แมลงที่ไม่เป็นตัวแก้วและตัวคักคัก แมลง แมลงที่เป็นประโยชน์แก่คน แมลงที่ให้โทษ แมลงที่แย่งอาหารคน สัตว์จำศีล ค้างคาว งู เค้า สัตว์ย้ายภูมิจนกระทั่ง เรื่องพืชมีเรื่องต้นไม้มีชีวิต อาหารที่ต้นไม้ประกอบขึ้น อาหารที่จำเป็นของเรา ผักหญ้า ไม้เถา ไม้ค้อ ไม้ยืนต้น ดอก เมล็ด บำ การรักษาป่า และไฟป่า ต่อจากนั้นก็มีการศึกษาในโรงเรียน น้ำใจรักกีฬา เราไว้ใจใคร และเรื่องรัฐธรรมนูญ สหกรณ์ และคนเอางานเอាកาง

ในการนำเสนอเนื้อหาต่าง ๆ เหล่านี้ผู้แต่งได้บรรยายไว้อย่างทันสมัย อ่านง่าย ส่วนนวนิยายแบบไทยแท้ ๆ ไม่ใช่ศัพท์ที่แปลกจากต่างประเทศเลย เมื่อจบหัวข้อหนึ่งจะมีคำถาม ซึ่งผู้แต่งใช้คำว่า "คำทาย" ในเรื่องรัฐธรรมนูญ ผู้แต่งมีวิธีบรรยายด้วยการผูกเป็นเรื่องสนทนากันระหว่างตัวละคร ดังคำพูดของแก้วที่ว่า

"การปกครองแบบรัฐธรรมนูญนี้คือ ส่วนรวมเป็นใหญ่ ผู้แทนราษฎรก็แทนเป็นส่วนรวม เป็นส่วนรวมไม่ใช่แทนบุคคลเพียงตัว การออกกฎหมายก็เพื่อประโยชน์ส่วนรวม การบริหารก็เพื่อความ สุข ความเจริญของราษฎรส่วนรวม ทุกคนเป็นเจ้าของ เมืองไทยก็ในส่วนรวม เพราะฉะนั้นเราทุกคนจะต้องตั้งใจให้เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม เป็นใหญ่อย่าเอา

ประโยชน์ส่วนตัวเข้ามาขัดขวางประโยชน์ส่วนรวม” เลียงคมมือกราว แล้วแก้วบอกเลิกประชุม

การปกครองด้วยกฎหมาย เป็นการให้ความเสมอภาคทั่วหน้า ตีกว่าการปกครองตามใจคน ข้าพเจ้าเห็นว่าการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญดีกว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชแน่ๆ ของรัฐธรรมนูญจึงมีความเจริญ “ทุกคนร้องสวนว่า “รัฐธรรมนูญจึงเจริญ” แล้วคมมือใหญ่ (แบบสอนอ่านใหม่ เล่ม 5, 2479 : 200)

ส่วนแบบสอนอ่านใหม่ เล่ม 6 สำหรับชั้นมัธยมปีที่ 3 มีเนื้อหามากกว่าเล่มก่อนเป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติ โลก ดวงดาว พืช สัตว์ ไฟฟ้า การคมนาคม กีฬา การเลือกผู้แทน สหกรณ์ วิธีตั้งสหกรณ์หาทุน คนงานดี ซึ่งลักษณะการเขียนเช่นเดียวกับเล่มอื่น ๆ คือ ใช้การบรรยายแทรกเรื่องสนุก ๆ มีคำประพันธ์แทรกไว้บ้าง หนังสือเล่มนี้มี 315 หน้า

สำหรับเล่มสุดท้ายคือ เล่ม 7 มี 345 หน้า ผู้แต่งใช้คำว่าวิทยาศาสตร์แทนคำว่าธรรมชาติ ผู้แต่งได้กล่าวเรื่องที่เด็กควรรู้ไว้อย่างง่าย ๆ เป็นเรื่องน้ำ อากาศ ดิน อาหาร เวลา เรื่องกีฬา เช่น ประวัติกีฬา นักกีฬา แพ้เป็น ในเรื่องสั้น เช่น เทศกาล วิทยุการเก็บเงิน คนงานดี วิธีเขียนใช้เงินบทสนทนาสำหรับเด็ก

กล่าวโดยสรุป แบบเรียนวิชาจรรยาที่เกิดขึ้นมาตามการเปลี่ยนแปลงของหลักสูตร ตั้งแต่ พ.ศ. 2488-2498 นั้นมีเนื้อหาอยู่ 2 ส่วนคือ ส่วนที่เป็นคุณธรรมในพระพุทธศาสนาและส่วนที่เป็นคุณธรรมสากล ซึ่งมีหัวข้อศีล ธรรม และความประพฤติเป็นหลักมาตลอด และเนื่องจากแบบเรียนที่ใช้เป็นหลักตลอดมาคือหนังสือสอนอ่านธรรมจริยา พลเมืองดี สมบัติผู้ดี จึงกล่าวได้ว่า เนื้อหาในแบบเรียนจรรยาได้เปลี่ยนไปเท่าใดนัก แต่อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดคือแต่เดิมใช้หลักธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ต่อมาเพิ่มหัวข้อจริยธรรมตามหลักสากลเข้ามา รวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมตามหลักสากลเข้ามาด้วย ซึ่งเป็นผลให้มีผู้แต่งแบบเรียนจรรยาขึ้นมาใหม่ รวมทั้งมีแบบอย่างความประพฤติ 2 แนวทางในสังคมไทย ซึ่งน่าจะส่งผลกลับไปอยู่ด้วยผู้เรียน ว่าพลเมืองดีในยุคแรก ๆ กับยุคหลังควรมีคุณสมบัติที่แตกต่างไปจากเดิม แต่อย่างไรก็ดี ลักษณะการถ่ายทอดเนื้อหาวิชาจรรยานี้ขึ้นอยู่กับแบบอย่างความประพฤติของครูผู้สอน เป็นสำคัญ และเนื่องจากระบบสนทนาการเรียนการสอนของไทยถือว่าครูเป็นบุคคลสำคัญ เป็นศูนย์กลางที่นักเรียนทุกคนจะต้องเชื่อฟัง สิ่งที่ครูต้องถ่ายทอดให้แก่นักเรียนคือความรู้ ทักษะ และวัฒนธรรมในอดีต สิ่งที่ถ่ายทอดให้แก่นักเรียนล้วนแต่เป็นเนื้อหาที่ครูเห็นว่าสำคัญและจำเป็นเท่านั้น ดังนั้น จึงไม่เปิดโอกาสให้นักเรียนได้เลือกแนวทางปฏิบัติเท่าใดนัก

(หลักสูตร สวรรณกุล 2518 : 204) ดังนั้นคุณธรรมที่เป็นหลักความประพฤติจึงยังคงไม่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ได้แก่ ความเชื่อฟัง ความกตัญญูกตเวที ความสุภาพอ่อนน้อม ฯลฯ เป็นต้น

ส่วนการนำเสนอเนื้อหาในแบบเรียนจรรยา เป็นไปในเชิงสั่งสอนแนะนำที่แทรกอยู่ในสำนวนโวหาร ถ้อยคำที่ผู้แต่งเลือกได้เหมาะสมกับวัยเด็ก ใช้วิธีการเขียนในทำนองแบบสอนอ่านที่ชวนให้คิดตาม มีการยกตัวอย่างให้เห็นชัดเจน จึงนับว่าแบบเรียนมีส่วนโน้มน้าวให้เกิดการยอมรับหลักคุณธรรมนั้น ๆ ไปปฏิบัติได้อีกทางหนึ่ง

1.5 หนังสือเรียนวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม

ในปี พ.ศ. 2475 ได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย หนังสือเรียนที่เสนอเนื้อหาเกี่ยวกับระบอบการปกครองใหม่เพื่อให้ราษฎรเข้าใจถึงสิทธิและหน้าที่ของตน ได้แก่ แบบสอนอ่านหน้าที่ราษฎร ธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยาม หนังสืออ่านหน้าที่พลเมือง หนังสือสอนอ่านการปกครองของสยาม และหนังสืออ่านเรื่องประเทศสยาม เป็นต้น

นอกจากนี้ในปี พ.ศ. 2479 สำนักโฆษณาการได้พิมพ์หนังสือเรื่อง คู่มือพลเมืองขึ้นอีกเล่มหนึ่ง ในคำนำกล่าวไว้ดังนี้

ในทุก ๆ ประเทศที่มีการปกครอง ตามรัฐธรรมนูญประชาธิปไตย ราษฎรทุกคนย่อมมีหน้าที่จะต้องศึกษาให้รู้จักสิทธิและหน้าที่ของตน โดยหลักใหญ่ ๆ เพื่อจะได้สามารถปฏิบัติตนให้เป็นพลเมืองดีได้...หนังสือนี้ก็อยู่ในจุดประสงค์ดังกล่าวนี้คือ สั่งสอนอบรมให้รู้จักความเป็นพลเมืองดี รู้จักมีความรักชาติ ศาสน์ กษัตริย์และรัฐธรรมนูญ เตรียมให้พลเมืองทุกคนเป็นคนไทยที่ดี ด้วยเหตุฉะนั้นจึงได้พยายามไม่บรรยายเรื่องต่าง ๆ ให้หนักไปทางวิชาการ ไม่นำตัวบทกฎหมายต่าง ๆ มาก กล่าวไว้อย่างหุบเหวอยู่หนังสือนี้นอกจากจะใช้ประโยชน์สำหรับพลเมืองทั่วไปแล้ว ยังประสงค์จะให้ เป็นประโยชน์อำนวยความสะดวกแก่เด็กนักเรียนอีกด้วย ฉะนั้นในทุก ๆ บทจึงได้มีคำถามตั้งไว้ในตอนท้ายเพื่อความสะดวกแก่ครูผู้สอนจะได้ลองตั้งถามความ เข้าใจจากนักเรียน

เมื่อพิจารณาถึงเนื้อหาที่จะปรากฏในหนังสือเรียนคือไปถามคำถามข้างต้น จะเห็นว่า ได้แก่ รัฐธรรมนูญ ตัวบทกฎหมาย ประชาธิปไตย สิทธิหน้าที่ เหล่านี้เป็นต้น พร้อมทั้งนี้ ก็มีคำว่าพลเมืองดีที่รู้จักรักชาติ ศาสน์ กษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ ซึ่งตามคำนำกล่าวว่าจะพยายามไม่บรรยายเรื่องต่าง ๆ ให้หนักไปทางวิชาการ ดังนั้นประเด็นที่น่าสนใจก็คือ หนังสือนี้จะมีการนำเสนอเนื้อหาอย่างไรให้เข้าใจได้ง่าย ทั้งนี้เพราะเป็นหนังสือที่ออกใหม่ในช่วงแรก ๆ ที่ประกาศใช้รัฐธรรมนูญ จึงน่าจะให้แนวทางสำหรับการเขียนหนังสือเรียนวิชานี้ต่อไป

ในสารมาฏเรื่อง มีหัวข้อต่อไปนี้

บทที่ 1 ชาติ

1. ชาติคือมนุษยที่รวมกัน เป็นหมู่คณะ
2. ชาติคือครอบครัวใหญ่ครอบครัวหนึ่ง
3. ชีวิตของชาติ เป็นสิ่งที่สืบเนื่องติดต่อกันไม่รู้จักสิ้นสุด ความมั่นคงของชาติอยู่ตรงที่

ทุกคนมีจิตใจร่วมกันอยู่เสมอ

4. ความรักชาติ เป็นนิสัยประจำตัวของบุคคลทุกคน

บทที่ 2 ประเทศ

1. ประเทศคือชาติที่มีรัฐบาลปกครอง
2. หน้าที่ของประเทศ
 1. การรักษาความปลอดภัยให้แก่พลเมือง
 2. จัดทำกิจการซึ่งเกี่ยวกับสาธารณประโยชน์บางอย่าง
 3. ส่งเสริมฐานะของพลเมืองให้ดีขึ้น

บทที่ 3 พลเมือง

1. พลเมืองคือผู้มีสิทธิและหน้าที่อย่างพร้อมบริบูรณ์
2. พลเมืองมีสภาพต่างกับทาส

บทที่ 3 พลเมือง

1. พลเมืองคือผู้มีสิทธิและหน้าที่อย่างพร้อมบริบูรณ์
2. พลเมืองมีสภาพต่างกับทาส
3. พลเมืองในสมัยรัฐธรรมนูญต่างกับพลเมืองในสมัยที่ไม่มีรัฐธรรมนูญ

(สำนักงานโฆษณาการ 2480 : คำนำ)

จากสารมาฏจะ เห็นว่าเป็นการอธิบายโดยใช้ภาษาที่ง่ายอย่างละเอียดทุก ๆ มทอย่าง มีเหตุผลผลและค่อเนื่องในทำนองการเขียนหนังสือสอนอ่าน จึงน่าจะทำให้ผู้อ่าน เข้าใจในลักษณะ การบริหารบ้านเมืองแบบใหม่ได้ดี ทั้งนี้ เพราะมีการเชื่อมโยงความรู้เดิม เข้ากับความรูใหม่ แล้วขยายความไปตามนั้น

ในขณะที่เกี่ยวกับในหนังสืออ่านประกอบการปกครอง สำหรับชั้นมัธยมตอนต้นปีที่ 1-3 ของสภา ปาลบุตร ความมีเหตุเรื่องได้เสนอเนื้อหาไว้ดังนี้

- บทที่ 1 ความเบื้องต้น
- บทที่ 2 ความผูกพันของหมู่คณะ
- บทที่ 3 ความปรารถนาของคนเรา
- บทที่ 4 นิติธรรมของเราชาวสยาม

- บทที่ 5 สิทธิและหน้าที่ของประชาชน
- บทที่ 6 อำนาจอธิปไตยและผู้ใช้อำนาจอันนี้
- บทที่ 7 รัฐธรรมนูญของเรา
- บทที่ 8 ผู้แทนราษฎรของเรา
- บทที่ 9 สิทธิของเราในการเลือกผู้แทน
- บทที่ 10 สมาชิกผู้แทนราษฎร
- บทที่ 11 คณะรัฐมนตรี
- บทที่ 12 เครื่องจักรรัฐธรรมนูญ
- บทที่ 13 หน้าที่พลเมือง

ทั้งนี้ได้กล่าวไว้ในคำนำว่า

การที่จะนำตัวบทของรัฐธรรมนูญมาอธิบายแก่เด็กนั้นเป็นการยากที่จะเข้าใจได้ จึงควรวางหาหนทางอื่นคือ ให้มีหนังสืออ่านที่เกี่ยวหาคถึงถึงรัฐธรรมนูญขึ้นหลาย ๆ เล่มเพื่อให้นักเรียนได้อ่านมาก ๆ ... รวบรวมเล่มนี้ขึ้นโดยพยายามให้เป็นวิธีที่แปลกออกไปจากวิธีของผู้อื่นที่ได้ทำมาแล้ว แต่กระนั้นก็ตีข้อความในทุก ๆ บทก็ยังมีความยากอยู่ยิ่งนัก ครูจะต้องช่วยอธิบายประกอบ

การนำเสนอดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่ามีความพยายามที่จะลำดับเรื่องราวให้ต่อเนื่องกัน

นอกจากนี้ในหนังสือสอนอ่าน เรื่องการปกครองของสยาม สำหรับนักเรียนและผู้ต้องการทราบความเบื้องต้นแห่งรัฐธรรมนูญของพระยาบรมวงศา ได้จัดเนื้อเรื่องออกเป็น 2 ตอน คือ ตอนที่ 1 มีเรื่องชาวป่าและชาวบ้าน ไทยเดิมและไทยสยาม ครั้งกรุงสุโขทัย ครั้งกรุงศรีอยุธยา ไพร่หลวง ภารพลเรือน ส่วยสาอากร กฎหมาย ศาลหลวง ตอนที่ 2 รมินเรื่องผู้เป็นใหญ่ หน้าที่และสิทธิของพลเมือง ผู้เลือก ผู้แทนสภาผู้ปทนราษฎร คณะราษฎร พระมหากษัตริย์ ฝ่ายบริหาร ฝ่ายตุลาการ ภายในเล่มมีคำอธิบายศัพท์ยาก มีคำถามท้ายบท บางคำถามมีคำตอบให้เสร็จ นอกจากนี้มีการเสริมคำอธิบายเรื่องที่น่าสนใจไว้ท้ายบทด้วย หนังสือเล่มนี้พิมพ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2476 ต่อมาในฉบับที่พิมพ์ใหม่ในปี พ.ศ. 2480 ได้เพิ่มเรื่องการบริหารส่วนภูมิภาคและส่วนท้องถิ่น วันสำคัญ เปลี่ยนไพร่หลวงเป็นการทหาร ศาลหลวงเป็นภารตุลาการ เป็นต้น ทั้งนี้เพราะในหลักสูตรใหม่ได้เพิ่มเนื้อหาส่วนนี้เข้ามา และแยกวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรมออกจากกัน ดังมีรายการสอนดังต่อไปนี้

1. หน้าที่พลเมือง

ให้รู้หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติคือครอบครัว คู่หมั้น คู่ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์และรัฐธรรมนุญ

ให้รู้จักขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ใช้และถือกันอยู่ในท้องถิ่นที่โรงเรียนตั้งอยู่

2. ระบอบรัฐธรรมนูญ

ให้รู้จักสิทธิและหน้าที่ของชนชาวสยามตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ เป็นต้นว่ามีหน้าที่เคารพ คอฎหมาย บังคับประเทศชาติ ช่วยเหลือข้าราชการและการเลือกตั้ง

3. การปกครองท้องถิ่น

ให้รู้จักระเบียบการปกครองส่วนภูมิภาคและเทศบาล

4. วันสำคัญ

ให้รู้จักวันสำคัญต่าง ๆ และหน้าที่ที่ปฏิบัติคือวันนั้น ๆ เช่น วันฉลองรัฐธรรมนูญ วันวิสาขบูชา และวันเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นต้น

ส่วนวิชาศีลธรรมมีรายการสอนดังต่อไปนี้

1. ให้รู้จักมรรยาทในสถานที่ต่าง ๆ เช่น ที่บ้าน ที่โรงเรียน ในที่ชุมชนและในสถานที่ที่ควรเคารพ เป็นต้น
2. ให้ความซื่อสัตย์ในการงานและอื่น ๆ
3. ให้เป็นผู้มีน้ำใจดี มีจิตเมตตากรุณาและโอบอ้อมอารี เพื่อแม่ คิดถึงประโยชน์ของหมู่คณะมากกว่าประโยชน์ของบุคคลหรือประโยชน์ของคน
4. ให้ความกล้าหาญในสิ่งทั้งปวง แต่อ่อนน้อมสุภาพเรียบร้อย
5. ให้ความกตัญญูแก่เวทาคือบิดามารดา ครูอาจารย์และผู้อื่น ตลอดจนหมู่คณะและชาติบ้านเมือง
6. ให้ความมั่งคั่งในการใช้จ่าย
7. ให้ความอดสาหะในการงานและการอาชีพ ทำคนให้เป็นประโยชน์อยู่เสมอ
8. ให้รู้จักหน้าที่ซึ่งปฏิบัติคือสิ่งอันเป็นสาธารณประโยชน์และความปลอดภัยของสาธารณชน

จะเห็นได้ว่าหลักสูตรนี้วิชาศีลธรรมเป็นแต่หัวข้อธรรมจริยา ไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาโดยตรงเช่นที่เคยจัดไว้แต่เดิม ได้แก่ ความซื่อสัตย์ เมตตากรุณา ความมีน้ำใจ เป็นนักกีฬา ความสุภาพอ่อนน้อม ความกตัญญูแก่เวท ความมั่งคั่ง ความอดสาหะ ความสามัคคีและการหลีกเลี่ยงอบายมุข เป็นต้น

ในระหว่างปี พ.ศ. 2481-2487 ที่จอมพล.พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีนั้น

ได้มีนโยบายสร้างชาติ ซึ่งนอกจากจะปลูกฝังความรู้สึกชาตินิยม ปลูกฝังความคิดให้พลเมืองประกอบอาชีพแล้ว ยังมุ่งส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติ ในการสร้างชาตินั้นตามความคิดของท่านผู้นำขณะนั้นได้กล่าวไว้ว่า

การสร้างชาติย่อม เป็นเรื่อง เกี่ยวพันกับการสร้างตนเองโดยเฉพาะ ถ้าทุกคนได้สร้างตนเองให้ดี และสร้างครอบครัวให้เป็นหลักฐานมั่นคง ประมวลกันเข้าแล้วก็คือ ชาติได้รับการสร้างให้จะเจริญรุ่งเรืองพร้อมกันไปในตัว ทั้งนี้ก็โดยอาศัยที่แต่ละคนได้สร้างนั่นเอง (คำปราศรัยของคณะนายกรัฐมนตรีแก่ปวงชนชาวไทย 2485 อ้างถึงในปรีศนีย์ เกศมุลกร 2530 : 104)

สำหรับแนวปฏิบัติในการสร้างตนเองและครอบครัวนั้น รัฐบาลได้กำหนดให้กระทำดังต่อไปนี้

1. สร้างตัวของท่านเองให้ดี

- บำรุงตัวของท่านให้แข็งแรง รักษาตัวให้มีสุขภาพอนามัยสมบูรณ์ ปราศจากโรคภัยอยู่เสมอ

- ทำตัวของท่านให้มีวัฒนธรรมและมีศีลธรรมอันดี

- ทำตัวของท่านให้เป็นผู้มีความประพฤติ ประพฤติชอบอยู่เนืองนิจ

- แล่งกายของท่านให้เรียบร้อย มีแบบมีระเบียบ อันต้องด้วยความนิยมของอารยะประเทศที่เจริญแล้ว

- หมั่นประกอบอาชีพให้เกิดผลพอกัน พอใช้เป็นอย่างดีที่สุด และต้องทำในทางสุจริต ซื่อสัตย์สุจริตหมายมั่น เมืองและชนบทย่อมเปี่ยมประเพณี

- หมั่นศึกษาแสวงหาความรู้ให้ทันคนอื่น

- ในที่สุดหมั่นปฏิบัติตามคำแนะนำของรัฐบาลที่นำไปสู่ทางดี มีมานะอดทน ปฏิบัติให้เป็นผลสำเร็จทุกวิถีทาง

2. สร้างครอบครัวของท่านให้ดี

- พยายามเก็บหอมรอมริบ ประหยัดค่าใช้จ่ายที่ไม่จำเป็นไว้เพื่อหาที่พักอาศัยให้สุขสบาย

- พยายามหาที่ดินซึ่งมีว่างเปล่าอยู่มากในเมืองไทยเรา รั้งไว้เป็นที่ทำกินของครอบครัว

- เมื่อเป็นพ่อแม่บ้านแม่บ้าน ท่านต้องดูแลภายในบ้านของท่านให้อยู่ดีกินดี

- ต้องพยายามให้การศึกษากับบุตรหลานของท่านให้ทัดเทียมกับผู้อื่นเขา

(แผนกเก็บ สลร ปีกที่ 1 แฟ้มที่ 35/1 เรื่องคำวิงวอนของนายกรัฐมนตรีแก่พี่น้องสตรีไทย อ้างถึงในเทียบจันทร์ อ่ำแห้ว 2520 : 163-164)

ดังนั้นในส่วนที่เกี่ยวข้องกับหน้าที่พลเมืองตามที่รัฐบาลได้กำหนดไว้ นั้นจึงได้แก่ การเข้าใจหน้าที่ที่ตนมีต่อครอบครัว การปฏิบัติตามระเบียบแบบแผนของสังคมที่รัฐกำหนดขึ้น การปฏิบัติตามกฎหมายในชีวิตประจำวันคือ การแจ้งเกิด แจ้งตาย ย้ายสำมะโนครัว การแจ้งเมื่อมีผู้ป่วยเป็นโรค การแจ้งทะเบียนทหาร นอกจากนี้แล้วประชาชนคือช่วยเสียภาษีอากร

เพื่อให้รัฐบาลนำไปใช้จ่ายบำรุงความสุขของราษฎร การตั้งคนอยู่ในขอบเขตของกฎหมาย การเสียดุลความสุขส่วนตัวหรือแม้แค่ชีวิตเพื่อรับใช้ประเทศในยามจำเป็น เป็นต้น (กระทรวงธรรมการ 2482 อ้างถึงในปรัศนีย์ เกษะบุตร 2530 : 110)

ด้วยเหตุนี้เนื้อหาในแบบเรียนจึงต้องเปลี่ยนแปลงไปโดยเสนอความรู้ใหม่ให้สอดคล้องกับรัฐนิยมตามนโยบายสร้างชาติดังกล่าวข้างต้น โดยเฉพาะในเรื่องวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ชาติไทย ดังที่ปรากฏในคำบรรยายของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ 2484 อ้างถึงในปรัศนีย์ เกษะบุตร 2530 : 33) ในการประชุมศึกษาธิการจังหวัดเมื่อ พ.ศ. 2484 มีใจความดังนี้

เราจะถือว่าหลักสูตรของเราที่ทำมาแล้ว ดีแล้วเสมอไปนั้นย่อไม่ได้ จำต้องเปลี่ยนแปลงให้ทันกับความเจริญและเหตุการณ์อื่น ๆ ที่ได้เปลี่ยนแปลงไป เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรก็ต้องเปลี่ยนแปลงหนังสือเรียนบ้าง...แต่กระนั้นก็ดี การเปลี่ยนแปลงคำรานี้จะเปลี่ยนแปลงมากนักก็ไม่ได้ ต้องค่อย ๆ ทำไปตามควรแก่หลักสูตร สิ่งสำคัญก็คือ เรื่องวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ชาติไทย

สำหรับหนังสือแบบเรียนที่เกี่ยวข้องกับการปกครองในระบอบใหม่โดยตรงอีกเรื่องหนึ่งคือ หน้าทีพลเมือง ซึ่งเป็นหนังสือที่บังคับให้เรียนทั้งในระดับประถมศึกษาและในระดับมัธยมศึกษาด้วย สำหรับชั้นมัธยมศึกษาใช้ตั้งแต่ชั้น ม.1-ม.6 โดยกระทรวงศึกษาธิการมีเนื้อหาเกี่ยวกับ การปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม พระมหากษัตริย์ ผู้แทนราษฎร สมาชิกแทนราษฎรและคณะรัฐมนตรี การบริหารราชการแผ่นดิน เอกราช ความเจริญของประเทศ เศรษฐกิจ ความปลอดภัยของประเทศ ความสุขของราษฎร เสรีภาพ การศึกษาของราษฎร และหน้าที่ของราษฎร หนังสือนี้เขียนเป็นความเรียงทำนองปลุกใจนักเรียน ไม่มีภาพประกอบ แต่มีคำถามท้ายบท ถ้อยคำสำนวนที่ใช้มีลักษณะดั่งที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

...นักเรียนทั้งหลายพึงเข้าใจว่า การระมัดระวังสิทธิเลือกตั้งของเราไม่ให้สูญสิ้นไปนั้นเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะว่าเราทุกคนเป็นพลเมืองของชาติ ซึ่งตามรัฐธรรมนูญ พวกเราย่อมมีสิทธิที่จะรู้จะเห็นการบ้านเมืองของเราตามสมควร การที่เราเลือกตั้งผู้แทนราษฎรให้เข้าไปนั่งประชุมการบ้านเมืองในสภาผู้แทนนั้นก็เพราะเราไม่มีโอกาสที่จะรู้เห็นการบ้านเมืองได้โดยทั่วถึงกัน จึงได้เลือกตั้งผู้แทนราษฎรให้เข้าไปทำการแทนเรา ถ้าเรามีสิทธิเลือกตั้งแก่กันไม่ได้เลือกตั้ง เช่นนี้ ย่อมเป็นการเสียหายแก่เรา และนำอับอายแก่เพื่อนบ้านอื่น ๆ ทั้งหมดที่เขาเป็นพลเมืองเหมือนกับเรา เพราะฉะนั้นเมื่อนักเรียนทั้งหลายเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว จงระมัดระวังในข้อนี้ให้ดี (กระทรวงศึกษาธิการ, มปท : 16-17)

...การหาพื้นที่เราได้ยึดเป็นหลักอยู่เวลานี้ก็เฉพาะการกลไกกรมประเภทเดียว ข้าราชการ
เป็นสินค้าสำคัญของเรา แต่ถ้าเราหวังพึ่งข้าราชการอย่างเดียวตลอดไปก็มันจะอึดจนได้เหมือน
กัน เราควรมีสินค้าสำคัญ ๆ เป็นหลักหลาย ๆ อย่าง อย่างนั้นเสียก็จะได้พึ่งอย่างนี้ และ
เราควรทวีสามะโนครวัทธิลินค้าของเราให้มากขึ้น ถ้าประเทศมีรายได้น้อย การจัดมารุ่ง
บ้านเมืองก็ทำได้แต่น้อยและเป็นซ้ำ แต่ถ้าเรามีรายได้ทวีขึ้นอีก 2 เท่า หรือ 3 เท่า
เราจะจัดบ้านเมืองของเราได้ดีและเจริญกว่านี้อีกมาก (กระทรวงศึกษาธิการ, มปท :
47-48)

สำหรับวิชาหน้าที่พลเมืองในชั้นมัธยม 4, 5, 6 ตามหลักสูตรใหม่ พ.ศ. 2480 นี้
กำหนดหน้าที่ที่พึงมีต่อรัฐกว้างออกไปในเรื่อง การรับราชการทหาร การเสียภาษีอากร การ
ประถมศึกษา การจราจร การสาธารณสุข กฎหมายแพ่งและกฎหมายอาญาบางส่วนในหัวข้อ
ระบอบรัฐธรรมนูญเรียนหลักสำคัญ ๆ ในรัฐธรรมนูญเกี่ยวกับอำนาจต่าง ๆ หัวข้อการปกครอง
กำหนดหัวข้อระเบียบการบริหาร ได้แก่ราชการและเทศบาล ซึ่งนับว่าเป็นหลักสูตรที่ละเอียด
และสูงมากในชั้นนี้ ส่วนศิลปกรรมนั้นคงกำหนดหัวข้อธรรมจริยาซ้ำ ๆ กับชั้นประถมและมัธยมต้น
ขยายความกว้างออกไปเล็กน้อย

ต่อมาในปี พ.ศ. 2490 ได้ปรับปรุงหลักสูตรมัธยมปลายเสียใหม่เป็นหลักสูตร เตรียม
อุดมศึกษา วิชาหน้าที่พลเมืองและศิลปกรรมได้หันมากำหนดความรู้เกี่ยวกับศาสนาและหลักธรรม
ในพระพุทธศาสนา ได้แก่ พุทธประวัติ รัตนตรัย สิลหา วันสำคัญทางศาสนา หัวข้อธรรมก็กำหนด
ความนวิโรวาท มีวัฒนธรรมเพิ่มเข้ามาบ้าง หน้าที่พลเมืองในเรื่องการปกครองของประ เทศไทย
มีหัวข้อการสังคม กำหนดความรู้เกี่ยวกับระบบการศึกษาของไทย และเรื่ององค์การสหประชาชาติ

ในชั้นประถมศึกษา แยกวิชาหน้าที่พลเมืองและศิลปกรรมออกจากกัน หลักสูตร เริ่มต้น
ด้วยวิชาศิลปกรรม กำหนดแนวพระพุทธศาสนา เป็นเบื้องต้นคือ พระรัตนตรัย พุทธประวัติ และ
เบญจศีล เบญจธรรม แล้วจึงถึงมรรยาตและธรรมจริยาอื่น ๆ เป็นอันว่าได้กลับไปตามแนวจริยา
สมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง มีกำหนดความมุ่งหมายไว้ด้วยว่าเพื่อให้มีนิสัยและเลื่อมใสใน
พระพุทธศาสนาก็ได้ปฏิบัติกิจศีลตามประเพณีนิยม กับทั้งในเรื่องกิริยาและอุ้งงานความดีใน
อุปนิสัย มีคำทำนายไว้ว่าสำหรับนักเรียนที่ต่างศาสนาให้ปฏิบัติโดยอนุโลมตามความมุ่งหมายนี้

ในชั้นมัธยมต้นวิชาหน้าที่พลเมืองและศิลปกรรมได้แยกออกจากกัน วิชาศิลปกรรมอยู่ใน
อันดับแรกของหลักสูตร มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับชั้นประถมศึกษา แต่มีราย
ละเอียดมากยิ่งขึ้น ส่วนหัวข้อธรรมจริยาคล้ายกับหลักสูตร พ.ศ. 2480 ส่วนในชั้นมัธยมตอน

ปลาย วิชาศีลธรรม เป็นเรื่องทางพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น เพราะธรรมจริยาที่กำหนดหัวข้อ
ธรรมจากนวกวาทและยังมีคติปฏิบัติอีกด้วย

วิชาหน้าที่พลเมือง ในชั้นมัธยมต้น ให้สอน เรื่องพระมหากษัตริย์ รัฐธรรมนูญ
การเลือกตั้ง และการบริหารราชการ การอาชีพของคนไทย ตลอดจนขนบธรรมเนียม
ประเพณีและวัฒนธรรม สถานที่และปูชนียวัตถุที่สำคัญ และในชั้นมัธยมตอนปลายก็ได้เพิ่ม
เติมในหัวข้อปลีกย่อย เช่น องค์ 3 ของการศึกษา สุขบัญญัติ ธนาคารออมสินและสหกรณ์
และความรู้เกี่ยวกับองค์การสหประชาชาติ

ส่วนหนังสือแบบเรียนวิชาหน้าที่พลเมืองที่พิมพ์ขึ้นใหม่ในช่วงนี้ เช่น หน้าที่พลเมือง
สำหรับชั้นมัธยมปีที่ 4 ของนายเอื้อ บุขปะเกษ หงสกุล (2497 : 1-2) ได้แบ่งหัวข้อเรื่อง
ไว้ดังนี้

หมวดที่ 1 การศึกษามีเรื่องความมุ่งหมายของการศึกษา การศึกษา
ทั้ง 4 ส่วน การให้การศึกษาริชาสามัญทั่ว ๆ ไป การศึกษาวิชาชีพ

หมวดที่ 2 การประกอบอาชีพและการส่งเสริมอาชีพ มีเรื่องหน้าที่
ของพลเมืองในการประกอบอาชีพ อาชีพที่คนไทยกระทำอยู่เป็นส่วนใหญ่
ความเจริญก้าวหน้าในทางอาชีพต่าง ๆ การส่งเสริมอาชีพต่าง ๆ

หมวดที่ 3 หน้าที่ซึ่งต้องปฏิบัติต่อสังคม มีเรื่องหน้าที่ต่อครอบครัว
หน้าที่ต่อเพื่อนบ้าน หน้าที่ต่อหมู่คณะ หน้าที่ต่อประชาคม หน้าที่ต่อชาติ

หมวดที่ 4 กิจการของธนาคารออมสิน มีเรื่องวัตถุประสงค์ของ
การออมสิน การปฏิบัติเกี่ยวกับธนาคารออมสิน

หมวดที่ 5 การปกครองตามรัฐธรรมนูญ มีเรื่องรัฐสภา รัฐบาล ศาล

หมวดที่ 6 ความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมือง มีเรื่องความเจริญ
ก้าวหน้าในบ้านต่าง ๆ กิจการที่รัฐบาลได้จัดเพื่อส่งเสริมความเจริญ

หมวดที่ 7 ความรู้เกี่ยวกับองค์การสหประชาชาติ มีเรื่องความ
จำเป็นที่ต้องดำรงสันติสุขแห่งประชากรในโลก กำเนิดขององค์การ
สหประชาชาติ องค์การต่าง ๆ ของสหประชาชาติ

ในคำนำของผู้แต่งได้กล่าวว่าจุดมุ่งหมายของการสอนวิชาหน้าที่พลเมืองนั้นคือ
ให้รู้จักปฏิบัติหน้าที่ของคนในฐานะที่เป็นพลเมืองดี ให้รู้หน้าที่เกี่ยวกับสังคม ให้รู้หน้าที่
เกี่ยวกับรัฐ และให้รู้หน้าที่ในฐานะเป็นประชากรของโลก ซึ่งตามหัวข้อในหนังสือเรียน

ก็เป็นไปตามจุดมุ่งหมายดังกล่าว และเป็นไปในแนวเดียวกับเนื้อหาวิชาที่ได้กำหนดไว้ในหลักสูตร พ.ศ. 2491 และ 2493 ที่กล่าวไว้แล้วข้างต้น

แต่อย่างไรก็ตาม ในระยะแรก กระทรวงธรรมการได้ให้นายโสภณ ปาลบุตร เรียบเรียงแบบสอนอ่านหน้าที่ราษฎรขึ้นในปี พ.ศ. 2476 สำหรับชั้นประถมศึกษาปีที่ 2-3 ซึ่งจัดเนื้อเรื่องดังนี้ เริ่มด้วยเรื่องความเป็นอยู่ของมนุษย์ การศึกษา การปกครองทั่วไป ซึ่งผู้แต่งได้เรียงเรียงให้เป็นเรื่องง่าย ๆ เช่น การปกครองทั่วไปแบ่งออกเป็น การปกครองทางบ้านและครอบครัว การปกครองของโรงเรียน ของหมู่คณะและของประเทศ เรื่องความเป็นอยู่ของมนุษย์แบ่งออกเป็น สภาพของมนุษย์ต่างกับสัตว์ มนุษย์ต้องทำงาน มนุษย์ต้องอาศัยกันและกัน เราจะอยู่คนเดียวช่วยอะไร เหว่ใจ การรักษาตัวตามหลักอนามัย การรักษาความสงบเรียบร้อย การประพฤติคนให้เหมาะแก่หน้าที่ของราษฎร เราทำงานเพื่อคน เพื่อครอบครัว เพื่อชาติ เป็นต้น

ส่วนหัวข้อเรื่องชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 ได้แก่ หลักสำคัญของคณะราษฎรสภาผู้แทนราษฎร ธรรมนูญการปกครอง รัฐบาลของเรา กับของต่างประเทศ หน้าที่ราษฎร ธงชาติ และเพลงประจำชาติ

สำหรับในปกหลังแบบสอนอ่านหน้าที่ราษฎรของกรมวิชาการ กระทรวงธรรมการ ซึ่งได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2476 ได้กล่าวถึงการยึดหลัก 6 ประการของคณะราษฎร โดยนำไปผูกพันกับแนวความคิดเรื่องการรักชาติด้วยภาพเขียนการ์ตูนเป็นรูปลูกเสือ มือชี้ไปที่เสาใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ใจกลางเมืองข้างบนเขียนเลข 6 ไว้ และมีข้อความว่า "เรารักชาติเรา ต้องการยึดหลักนี้"

ดังนั้น เมื่อพิจารณาถึงลักษณะของเนื้อหาและการนำเสนอเนื้อหาของวิชาหน้าที่พลเมืองที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า ในระยะแรกนั้น เนื้อหาเกี่ยวกับการปกครองแบบใหม่ จะได้รับการอธิบายว่าเป็นสิ่งจำเป็นและเหมาะสมสำหรับสังคมมนุษย์โดยทั่วไป ทั้งนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงความคืบหน้าของการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบเก่ามาซึ่งปัจจุบัน แสดงให้เห็นว่าพลเมืองในสมัยรัฐธรรมนูญต่างกับพลเมืองในสมัยก่อน มีการอธิบายด้วยภาษาที่ง่าย เชื่อมโยงความรู้เดิมเรื่อง รัฐ ชาติ ประเทศ ผู้ปกครอง หน้าที่พลเมือง มาสู่อ่านาง

หน้าที่ของรัฐ และสิทธิหน้าที่ของพลเมืองในภายใต้รัฐธรรมนูญ ดังปรากฏในเนื้อหาสำหรับชั้นต้น ๆ เช่น ในหนังสืออ่านหน้าที่พลเมืองสำหรับชั้นมัธยมศึกษา และชั้นประถมศึกษา 5-6 ของ นายโสภา ปาลบุตร มีหัวข้อเรื่องดังต่อไปนี้

1. เรื่องกิจการในบ้าน
2. ยุวชนพึงสำนึกในภาวะของธรรมชาติ
3. งานของประเทศเป็นวงกว้างเราต้องช่วยกัน
4. หน้าที่ของยุวชน
5. สิทธิและหน้าที่ของชาวสยาม
6. รัฐบาลกับราษฎร เกี่ยวข้องกัน
7. การปกครองประเทศสำคัญอย่างไร
8. ราษฎร เป็นกำลังของประเทศอย่างไร
9. กำลังของประเทศทางกองทัพบก
10. มนุษยชาติ
11. มนุษย์มีความ เจริญขึ้นอย่างไร
12. ศาสนาเป็น เข็มทิศอย่างไร

จะสังเกตเห็นว่า เนื้อหาในเล่มนี้เพิ่มขึ้นในส่วนที่เกี่ยวกับบทบาทและหน้าที่ของยุวชน ทั้งนี้เพราะได้พิมพ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2479 ซึ่งเป็นสมัยที่กิจการยุวชนทหารได้เริ่มจัดตั้งขึ้นแล้ว โดยที่กระทรวงธรรมการได้ร่วมมือกับกระทรวงกลาโหม ในการจัดการฝึกและอบรมนักเรียนตั้งแต่ชั้นมัธยมขึ้นไปให้มีความรู้วิชาทหารพอสมควร ในระหว่างวัยศึกษาเล่าเรียน เพื่อเตรียมที่จะเป็นพหุเมืองที่พร้อมอยู่ทุกเมื่อ ในอันที่จะมองกันประเทศชาติ จะได้ไม่เสียเวลามากคอยฝึกฝนพลเมืองที่เป็นผู้ใหญ่ที่ไม่ได้รับการศึกษาอีก เป็น เวลานาน (กรมวิชาการ, 2505 : 146) นอกจากนี้เนื้อหาที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับราษฎรก็ได้รับการอธิบายโดยชี้ให้เห็นถึงสภาพความเป็นจริงในขณะนั้น ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวได้ขยายขอบเขตไปในวงกว้างกว่าเดิม

ในการนำเสนอเรื่องราวให้ชวนอ่านสำหรับชั้นต้น ๆ นี้ ผู้แต่งใช้วิธียกตัวอย่างและเล่าประวัติความเป็นมาของเรื่องราวนั้น ๆ ประกอบอยู่เสมอ เช่น เมื่อสอนเรื่อง

หน้าที่พลเมืองในการป้องกันประเทศด้วยการเป็นทหาร ผู้แต่งก็เล่าย้อนถึงประวัติการเกณฑ์ทหารในสมัยโบราณ แสดงความแตกต่างระหว่างสมัยให้เห็นอย่างชัดเจน ทั้งนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นของทหารในการป้องกันประเทศ

เนื่องจากรัฐธรรมนูญเป็นหัวข้อใหม่ซึ่งคนทั่วไปจะเข้าใจได้ยาก ดังนั้นจึงได้มีหนังสือเรื่อง ธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยาม โดยพระยาพิชัยศาสตราจารย์วาน และพระประสารอักษรพรรค (2475) เป็นผู้เรียบเรียงขึ้น เพื่อช่วยเหลือครูในการเรียนการสอน ดังปรากฏในคำนำของผู้แต่งดังนี้

. . . เพื่อช่วยให้ครูสอนนักเรียนได้รู้เรื่องธรรมนูญการปกครองประเทศสยามพอเป็นเค้าได้ เพราะเพียงแต่อ่านตัวธรรมนูญการปกครองสำหรับนักเรียนซึ่งยังมีอายุน้อยคงเข้าใจได้ยาก เท่าที่ได้พยายามหาถ้อยคำและหาข้อเปรียบเทียบมาเขียนเรื่องขึ้นแล้วนี้ก็ยังไม่รู้สึกว่านักเรียนเข้าใจตลอดไปรงทีเดียว เพราะธรรมนูญเป็นกฎหมายซึ่งโดยปกติคนสามัญก็เข้าใจยากอยู่แล้ว การสอนกฎหมายซึ่งเข้าใจกันอยู่แล้วว่าเป็นของยาก เป็นตัวหนังสือให้เด็กอายุไม่เกิน 12 ขวบเข้าใจทุกคำทุกประโยคนั้นยิ่งยากนัก ฉะนั้นเมื่อจะสอนหรือให้นักเรียนอ่านบทใดตอนใดจบลง ครูต้องอธิบายเพิ่มเติมด้วย จึงจะได้ความชัดเจนช่วยให้นักเรียนเข้าใจดียิ่งขึ้นกว่าอ่านตะลุยก

สำหรับเนื้อหาภายในเล่มแบ่งออกเป็น 7 บท คือ สิ่งที่มีมนุษย์จำต้องมีการปกครองมองมนุษย์ ประมุขของประเทศ ผู้แทนราษฎรสมัยต่าง ๆ ผู้เลือกผู้แทน และผู้รับเลือกเป็นผู้แทน การประชุม อำนาจและหน้าที่พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน ต่อจากนั้นมีเพลงชาติและบทร้องของคณะราษฎร

ความสำคัญของเนื้อหาข้างต้นจะเห็นได้จากความเห็นของคณะกรรมการตรวจหนังสือเรียนที่ได้ชี้แจงไว้ว่า

ควรตั้งกระฐ์เป็นตอน ๆ ตามลำดับต่อไปนี้

1. ประเทศ รัฐบาล และราษฎร คืออะไร
2. การปกครองประเทศสยามอย่างแบบเก่า
3. การปกครองอย่างแบบเก่าเหมาะหรือไม่ เหมาะอย่างไร

ความจำเป็นที่ต้องเลิกการปกครองอย่างแบบเก่า และตั้งธรรมนูญการปกครองอย่างแบบใหม่ขึ้นใช้แทน

4. ธรรมนูญการปกครองใหม่

5. หน้าทีของราษฎร

เล่มต่อไปจะความรู้ให้พอกับอายุผู้เรียน ข้อที่ต้องระวังคือ เมื่อกล่าวถึงธรรมนูญการปกครอง อย่าให้เด็กเข้าใจผิดและพุ่งไปในทางเสรีภาพจนครูหรือผู้ปกครองจะเอาไว้มองดู ที่เดิมในคำนำว่า "สมควรกับวัยและความรู้นั้น สำคัญนัก . . . ตั้งแต่หน้า 45-49 ควรเอาออกหมด คิมพ์ข้อความที่เขียนใหม่นี้แทน รัฐมนตรีสั่งแก้ข้อ 9 เล่ม 1 บทที่ 7 จนจบเล่ม (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศธธ 9.2 27 ค.ศ. 2575)

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าเนื้อหาของวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรมนี้มีความเกี่ยวข้องกับ การปกครองของรัฐโดยตรง การนำเสนอเนื้อหานอกจากจะต้องเหมาะสมกับวัยของเด็กแล้วจะต้องสอดคล้องกับนโยบายของรัฐในขณะนั้นอีกด้วย

ด้วยเหตุนี้ในสมัยต่อมาเมื่อรัฐบาลมีนโยบายมุ่งส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติ โดยเน้นการปลูกฝังให้รับรู้อิทธิมาและการยอมรับอำนาจของรัฐบาล การปลูกฝังความรู้สึกชาตินิยม การปลูกฝังวัฒนธรรมแห่งชาติ และการปลูกฝังความคิดให้พลเมืองประกอบอาชีพ เนื้อหาเหล่านี้จึงปรากฏในหนังสือเรียนวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม

นอกจากนี้เมื่อมีการประกาศใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2494 ตามแผนการศึกษาชาตินี้ รัฐมีความมุ่งหมายจะให้พลเมืองทุกคนได้รับการศึกษาเพื่อประโยชน์

3 ประการ คือ

1. เพื่อให้พลเมืองได้รับการศึกษาพอเหมาะแก่อัธภาพ เพื่อทุกคนได้เป็นพลเมืองดี มีร่างกายแข็งแรงและอนามัยสมบูรณ์ มีความรู้ความสามารถที่จะประกอบอาชีพ และมีจิตใจเป็นประชาธิปไตย

2. เพื่อให้ประชาชนเป็นพลเมืองดี ให้กุลบุตรธิดาได้รับการศึกษาอยู่ในโรงเรียนจนอายุย่างเข้าปีที่ 15 เป็นอย่างน้อย

3. เพื่อให้กุลบุตรกุลธิดาชนวนชวาทความรู้อะละความจัดเจน อันจะเป็นประโยชน์ต่อการประกอบอาชีพของคนสืบไปภายหน้า

และเพื่อที่จะให้ได้ประโยชน์ดังกล่าว รัฐบาลจึงจัดการแบ่งการศึกษาออกเป็น 4 ส่วนคือ จริยศึกษา พลศึกษา พุทธิศึกษา และหัตถศึกษา

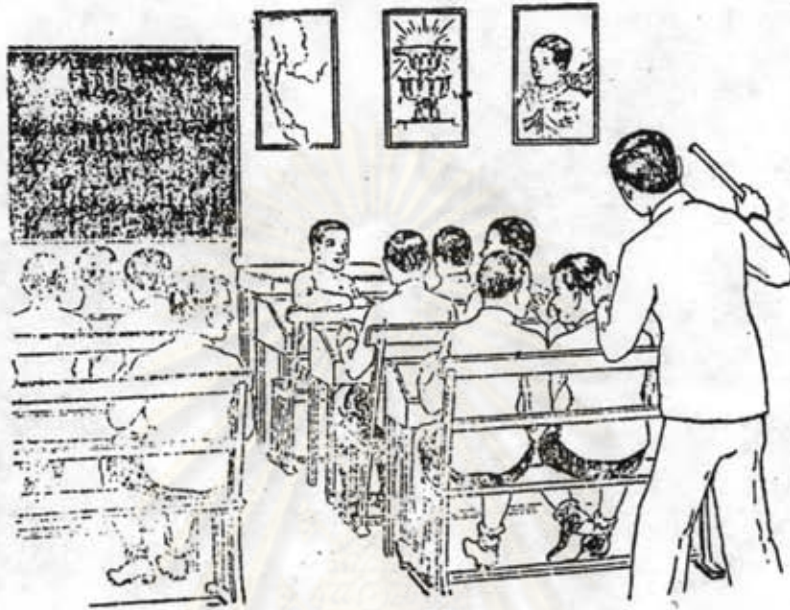
(เอื้อ นุชปะเกศ หงสกุล 2497 : 13)

ดังนั้น เนื้อหาที่เกี่ยวกับการศึกษาวิชาชีพจึงได้เพิ่มเติมเข้ามา ดังเช่น ตัวอย่างต่อไปนี้

อย่างไรก็ตาม นักเรียนควรรู้สึกได้ว่า อาชีพที่เป็นของคนไทยนั้น นับวันจะเสื่อมไป และการทำมาหากินก็นับวันจะลำบากเข้าทุกที ทั้งนี้ เพราะพลเมืองทวีจำนวนมากขึ้น การแข่งขันในการทำมาหากินยิ่งมีมากขึ้น ประกอบกับมาตรฐานการครองชีพของคนก็สูงขึ้น อาชีพใดที่มีคนทำอยู่มากแล้ว ถ้าเราไปทำบ้างก็จะต้องแข่งขันอย่างหนัก ผู้มีทุนน้อยย่อมจะแข่งขันสู้ผู้มีทุนมากไม่ได้ โอกาสที่จะตั้งตัวให้เป็นหลักฐานมั่นคงจึงมีน้อย เพราะฉะนั้นผู้ที่ฉลาดควรหลีกเลี่ยงไปประกอบอาชีพที่มีการแข่งขันน้อย เพราะยังมีคนทำน้อยอยู่ นั่นแหละจึงจะมีโอกาสตั้งตัวได้ บัดนี้รัฐได้วางแผนการศึกษาชาติขึ้นใหม่แล้ว เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าวข้างบนนั้น จึงได้จัดให้มีหลักสูตรศึกษาเพิ่มขึ้น (หน้าที่พลเมืองชั้นมัธยมปีที่ 4 2497 : 23)

ในส่วนของศีลธรรมจรรยา นั้น ในแบบสอนอ่านจรรยาที่ออกมาใหม่ในสมัยหลัง การเปลี่ยนแปลงการปกครองก็ได้ เสนอเนื้อหาสอดคล้องกับนโยบายของรัฐ เช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น ในแบบสอนอ่านจรรยาภาคต้น สำหรับชั้น ป. 5 หรือ ม. 2 ของ รองอำมาตย์โท ทองคำ บงกชเกิด ได้แบ่งหัวข้อเรื่องออกเป็น 10 บทมีเนื้อหาเรื่อง มรรยาท ความเป็นผู้มีใจดี การงาน ความประหยัด ความซื่อตรง การตั้งตัวและการดำรงตน ความกตัญญู ค่อยๆ ด้วยโคลงสยามานุสสติ สำหรับในเรื่องการประหยัด แบ่งหัวข้อย่อยออกเป็น รู้จักใช้ทรัพย์ที่มีอยู่ในที่ควร ชาวที่มั่นเป็นคนมัธยัสถ์ ไม่ใช่เครื่องแต่งบ้าน เรือและเครื่องนุ่มห่ม เกินความจำเป็น ให้รู้จักช่วยกันบำรุงสินค้าที่ชาวเราทำขึ้น และไม่เล่นการพนัน และให้รู้โทษของการพนัน เป็นต้น จึงนับว่าได้เสนอเนื้อหาที่สอดคล้องกับนโยบายการสร้างตนเองและสร้างครอบครัวของรัฐบาล นอกจากนี้ในแบบสอนอ่านจรรยาเบื้องต้น เล่ม 4 เรื่องวาจาดีมีรูปภาพประกอบ ซึ่งจะเห็นว่าในรูปนั้น ได้แสดงสัญลักษณ์ของชาติไว้ 3 อย่างคือ แผนที่ประเทศไทย รัฐธรรมนูญ และพระมหากษัตริย์ นับว่าเป็นการนำเสนอด้วยรูปภาพ รูปภาพนอกเหนือไปจากข้อความคดีพจน์ เพื่อปลุกใจให้เกิดความรักชาตินั่นเอง

ไม่พูดในเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์

(ที่มา : ทองคำ บงกชเกิด, แบบสอนอ่านจรรยาภาคต้น เล่ม 4, หน้า 14)

เมื่อพิจารณาถึงเนื้อหาที่ได้เปลี่ยนแปลงไปซึ่งเป็นไปตามนโยบายของรัฐและแผนการศึกษาชาติที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น จะพบว่าเนื้อหาเกี่ยวกับศีลธรรมจรรยาที่เพิ่มเข้ามาภายหลัง ได้แก่ เรื่องพระพุทธศาสนาที่เคยถูกตัดออกไปในสมัยเริ่มการปกครองแบบใหม่ ได้กลับมาสอนใหม่ดังที่ระบุไว้ในหลักสูตร พ.ศ. 2491 ได้แก่ เรื่องพุทธประวัติ รัตนตรัย เบญจศีลเบญจธรรม วันสำคัญทางศาสนา แสดงให้เห็นว่าในช่วงเวลานั้นได้เห็นความสำคัญของหลักธรรมในพุทธศาสนาว่าจะมีส่วนช่วยฟื้นฟูจิตใจของประชาชน จึงได้หวนกลับมาสอนกันใหม่ ดังปรากฏในบันทึกเรื่องงบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2491 (ทอจดหมายเทศแห่งชาติ : สบ 5.2/5) ซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นว่า

ระยะเวลาภายหลังสงคราม เป็นเวลาที่ประเทศทุกประเทศต้องบำรุงการศึกษาเป็นการใหญ่ เพราะศีลธรรมและการครองชีพของประชาชนย่อมได้รับการกระทบกระเทือนมากระหว่างสงคราม โดยเฉพาะในประเทศไทย

มีการทูลจรรจนมาก . . . ประเทศไทยได้เป็นสมาชิกขององค์การสหประชาชาติแล้ว และกำลังสมัครเป็นสมาชิกองค์การศึกษาและวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ นอกจากเรื่องข้าวแล้วประเทศไทยไม่มีหน้าที่ใดที่เกี่ยวกับองค์การของโลกเหล่านี้ที่สำคัญยิ่งไปกว่าการจัดการศึกษาภายในประเทศของเราเองให้เข้าหลัก Fundamental Education ซึ่งเป็นแนวการศึกษาของสหประชาชาติในปัจจุบันนี้ แต่พิจารณางบประมาณได้ประมาณ 4 % ของรายจ่ายทุกประเภท

จึงนับว่าหลักสูตรและแบบเรียนจะต้องเปลี่ยนแปลงไปให้สอดคล้องกับสภาพของสังคมและความจำเป็นของบ้านเมืองในขณะนั้นอีกด้วย โดยเฉพาะวิชาสังคมศึกษา ซึ่งมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวในสังคมโดยตรง

ในระหว่างนี้จึงมีหนังสือชุดพระพุทธานุศาสนานี้ เป็นหนังสือที่ชนะการประกวดในการประกวดหนังสือเรียน ครั้งที่ 7 คือหนังสือพระพุทธานุศาสนามัชฌมปีที่ 1, 2 และ 3 ของ นายเอื้อ มุขปะเทศ หงสกุล ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธรูปประวัติ พระรัตนตรัย เบญจศีลเบญจธรรม และพระพุทธรูปโอวาท เช่น หัวข้อเรื่องในหนังสือแบบเรียนชุดพระพุทธานุศาสนา เล่ม 1 สำหรับชั้นมัธยมปีที่ 1 ได้แก่ พระพุทธรูปประวัติ พระรัตนตรัย เบญจศีลเบญจธรรม พระพุทธรูปโอวาทอันว่าด้วยมารดาเป็นมิตรในเรือนคน พระพุทธรูปโอวาทอันว่าด้วยการไม่ทำมาบนำสุขมาให้ เป็นต้น การนำเสนอเนื้อหาในแต่ละบทนั้นผู้แต่งได้แบ่งออกเป็นตอน ๆ มีคำถามท้ายบท และข้อที่ควรจำทุกบทพร้อมทั้งมีรูปภาพประกอบซึ่งเป็นรูปวาด

แต่อย่างไรก็ตามก่อนหน้าที่จะมีหนังสือชุดนี้ได้มีหนังสือชุดพระพุทธานุศาสนานี้แล้ว ได้แก่ ศาสนคุณ (2472) อริยทรัพย์ (2473) อบายมุ 6 ทศ 6 (2474) ภิภูธัมมิกถน ประโยชน์ 4 (2476) และพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นหนังสืออ่านประกอบการสอนพระพุทธานุศาสนาในสมัยที่มีการส่งเสริมศิลปธรรมจรรยาช่วงก่อนหน้าที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครอง เหตุที่มาของหนังสือชุดนี้คือ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ต้องการจะให้สอนพระพุทธานุศาสนาแก่เยาวชนนั่นเอง ทั้งนี้ได้ทรงมีพระราชปรารภว่าการสอนศาสนาในประเทศไทยเรายังบกพร่องอยู่ ผิดกับศาสนาอื่น ๆ ที่พยายามสอนศาสนาตั้งแต่วัยเป็นเด็ก ซึ่งจะทำได้เด็กเข้าใจตั้งแต่เยาว์วัย ดังนั้นพระองค์จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิตสภาประกาศการประกวดหนังสือสอนพระพุทธานุศาสนาแก่เด็ก

ขึ้นปีละครั้ง เพื่อพิมพ์เป็นของหลวง โดยเอาฉบับที่ได้รับรางวัลชนะเลิศการประกวด เป็นที่ 1 สำหรับที่จะพระราชทานในวันวิสาขบูชาทุกปี ในการเขียนหนังสือนี้ต้องอธิบายความให้ง่าย สำหรับเด็กอายุ 10 ขวบ อ่านเข้าใจได้ง่าย และเรื่องที่แต่งให้เป็นการสอนพระพุทธศาสนา ตามหลักในพระไตรปิฎก และมีให้กล่าวย่ำยีสานาอื่น ๆ การประกวดนี้ได้เริ่มและจัดพิมพ์ เป็นเล่มเมื่อ พ.ศ. 2472 เป็นต้นมา (คำร้อง เพชรพลอย 2510 : 81)

ดังนั้นหนังสือชุดพระพุทธศาสนา ฉบับที่ได้รับรางวัลจึงมีสำนวนโวหารและใจความ ที่จัดได้ว่า "แต่งดีมากที่สุดทางใจความและสำนวน อ่านแล้วรู้สึกจับใจ และน่าจะทำให้ผู้อ่าน เชื่อฟัง ประพฤติในทางที่ซอมนจริง ๆ ทั้งถ้อยคำที่ใช้ก็เลือกเหมาะ เข้าใจง่าย ชัดเจน มาก" ดังที่รัชกาลที่ 7 ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในคำนำเรื่องอริยธรรม ซึ่งใช้บทสนทนา ระหว่างพ่อลูกต่อ ๆ กันที่ละบท ส่วนหนังสืออธิบายมุข 6 เขียนเป็นจดหมายของพ่อกับ ลูกชายที่กำลังศึกษาอยู่ศาสนคุณแต่งเป็นบทสั้น ๆ เมื่อจบบทหนึ่งจะมีคำถามเพื่อสอบความจำ และความเข้าใจไว้ด้วย โดยสรุปแล้ววิธีเขียนมีลักษณะคล้ายหนังสือพลเมืองดีนั่นเอง

กล่าวโดยสรุป หนังสือเรียนวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม มีเนื้อหาที่มุ่ง ปลุกฝังคุณสมบัตินิยมของพลเมืองดีในระบบประชาธิปไตยให้เห็นได้ชัด ทั้งนี้พลเมืองดี จะต้องมีความรับผิดชอบต่อบ้านเมืองเพิ่มมากขึ้น จะต้องรู้หลักการปกครองแบบใหม่ที่กำลัง ใช้อยู่ และให้ความร่วมมือกับรัฐด้วยการปฏิบัติตามกฎหมาย ระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ นั่นคือ รู้จักหน้าที่ที่ต้องปฏิบัตินอกเหนือจากตนเอง คือครอบครัว ต่อหมู่คณะ และต่อรัฐธรรมนูญ นอกเหนือไปจากความรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายหลักมาแต่เดิม นอกจากนี้จะต้องมีความรู้ในเรื่องการศึกษา การอาชีพ ความรู้เบื้องต้นในทางเศรษฐศาสตร์ องค์การระหว่างประเทศ ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ซึ่งเป็นเรื่องการสังคมในระดับสากลต่อไปอีกด้วย

หนังสือ เรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2502 - 2520

1. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2503

ตามหลักสูตรประโยคมัธยมศึกษาตอนต้นและประโยคมัธยมศึกษาตอนปลาย

ได้กำหนดความมุ่งหมายไว้ดังต่อไปนี้ (กระทรวงศึกษาธิการ 2511 : 2)

1. เพื่อให้ได้มีการศึกษาทั่วไปอันเหมาะสมแก่วัยและสภาพของสังคมในปัจจุบัน มีโอกาสสำรวจหาความสนใจหรือความถนัดพิเศษ และส่งเสริมไปในทางนั้น
2. เพื่อให้ได้มีสุขภาพสมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตใจ ตลอดจนให้มีส่วนช่วยส่งเสริมการสาธารณสุขของชุมชน
3. เพื่อให้เป็นผล เมืองดีมีทัศนคติอันพึงปรารถนา สามารถอยู่และทำงานร่วมกับหมู่คณะได้ด้วยดี
4. เพื่อให้ได้มีความรู้และทักษะอันเพียงพอแก่การประกอบอาชีพ หรือได้มีพื้นฐานความรู้อันจำเป็นแก่การประกอบอาชีพ หรือได้มีพื้นฐานความรู้อันจำเป็นแก่การฝึกงานหรือการศึกษาต่อไป

ตามความมุ่งหมายข้างต้นได้อาศัยประณมศึกษาเป็นพื้นฐาน โดยมีความมุ่งหมายที่จะสำรวจและส่งเสริมความสนใจ และความถนัดทางธรรมชาติของเด็ก เพื่อให้ได้มีความรู้และทักษะที่เพียงพอแก่การประกอบอาชีพ หรือให้ได้มีพื้นฐานความรู้อันจำเป็นแก่การดำรงชีวิต หรือเพื่อการศึกษาที่สูงขึ้น ดังนั้นจึงจัด เป็นมัธยมสายสามัญเพื่อให้ความรู้ทั่วไปและสายอาชีพ เพื่อให้ความรู้และทักษะ ในการประกอบอาชีพ (สุจินต์ วิชาชีรานนท์ 2524 : 50)

ดังนั้นในการจัดการศึกษา เพื่อความ เป็นผล เมืองดีในสังคมประชาธิปไตยนี้จึงต้องส่งเสริมให้ผู้เรียนมีความ เจริญและความสามารถทั้งในทางร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ และสังคมพร้อมกันไป วิชาที่ส่งเสริมพัฒนาการทางด้านสังคมและอารมณ์ก็คือ วิชาสังคมศึกษานั้นเอง ดังที่ปรากฏในความหมายของวิชาที่กล่าวมาแล้วในบทข้างต้น

ตามหลักสูตรสังคมศึกษาประโยคมัธยมศึกษาตอนต้น ได้กำหนดเวลาเรียนสายสามัญไว้สัปดาห์ละ 4 ชั่วโมง และสายอาชีพสัปดาห์ละ 2 ชั่วโมง รายการสอนประกอบด้วยวิชาหน้าที่พลเมือง ศิลปกรรม ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์

สำหรับ เนื้อหาวิชาหน้าที่พลเมืองและศิลปกรรมนั้น กำหนดให้สอนหัวข้อต่อไปนี้
 ตลอด 3 ปี

- สมบัติของผู้ดีและมรรยาทในสังคม
- การบำเพ็ญคนให้เป็นพลเมืองดี
- การครองตนในวัยรุ่น
- การใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์
- หน้าที่พลเมือง

หน้าที่พลเมืองที่มีต่อครอบครัว, ศาสนา, ชุมชน, ประเทศ
ไทย และพระมหากษัตริย์

- ระเบียบบริหารราชการส่วนกลาง, ส่วนภูมิภาค, และส่วนท้องถิ่น
- การปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ
- รัฐสภา, รัฐบาล, ศาล
- การเลือกตั้ง
- ความมั่นคงของประเทศชาติ

ภัยทางสังคม, ทางเศรษฐกิจ, ทางการเมือง

-องค์การสหประชาชาติ และองค์การชำนาญพิเศษ องค์การสนธิสัญญา
ร่วมมือกัน เอเชียอาคเนย์

- ความมั่งคั่ง, การออมทรัพย์, ธนาคารออมสิน
- การสหกรณ์ และการอุตสาหกรรมในครอบครัว
- รายได้ รายจ่ายของครอบครัว, ของท้องถิ่น, ของประเทศ
- กฎหมายที่พ้องบ้านแม่บ้านควรรู้
- การศึกษา, แผนการศึกษาแห่งชาติ
- อาชีพต่าง ๆ และการส่งเสริมอาชีพ

เมื่อพิจารณาการจัดเนื้อหาดังกล่าวข้างต้น จะเห็นว่าไม่แตกต่างจากหลักสูตร
เดิมมากนัก สิ่งที่เพิ่มเติมเข้ามาล้วนเป็น เหตุการณ์ของบ้าน เมืองที่ได้เปลี่ยนแปลงไปตาม
ลำดับ เช่น หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่ละประเทศได้หันมาร่วมมือกันป้องกันประเทศ
ในรูปของสนธิสัญญาความร่วมมือต่อกัน ในเอเชียอาคเนย์ได้มีสนธิสัญญาร่วมป้องกัน
เอเชียอาคเนย์เกิดขึ้น เพื่อสกัดกั้นภัยคุกคามจากฝ่ายคอมมิวนิสต์ ประเทศไทยได้เข้าเป็น
สมาชิกองค์การดังกล่าว ดังนั้นจึงจำเป็นต้องให้ความรู้เกี่ยวกับเหตุผลที่มาของการเป็น
สมาชิก การดำเนินงานและผลงานขององค์การในส่วนที่เกี่ยวข้องกับประเทศของเรานั้นเอง
ดังนั้นความรู้ที่จำเป็นอีกอย่างหนึ่งจึงเป็นเรื่องความมั่นคงของชาติ ซึ่งเกี่ยวข้องกับภัยของ
ชาติทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ส่วนเนื้อหาออกนั้นคือ เนื้อหาเดิมที่ปรากฏอยู่
ในหลักสูตรก่อนหน้าี้ โดยรวมเนื้อหาทั้งหมดเหล่านั้นมารวมกันในหลักสูตรใหม่นั้นเอง

จากการศึกษาวิจัยของ ดวงกมล วาณิชเรื่อง ความคิดเห็นของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นในโรงเรียนสาธิตต่อการสอนวิชาหน้าที่พลเมืองเมื่อ พ.ศ. 2517 พบว่า เนื้อหาที่นักเรียนสนใจมากที่สุด การครองคนในวัยรุ่น การปกครองแบบประชาธิปไตย นักเรียนชายสนใจมากที่สุดในเรื่อง ความมั่นคงของชาติ ภัยทางสังคม ทางเศรษฐกิจ และทางการเมือง ส่วนนักเรียนหญิงสนใจมากที่สุด เรื่อง การครองคนในวัยรุ่น สมบัติผู้ดี และมรรยาทในสังคม การปกครองระบอบประชาธิปไตย กฎหมายที่ห่อบ้านแม่เรือนควรรู้ ข้อที่น่าสังเกตคือ เนื้อหาที่นักเรียนสนใจและต้องการให้สอนคือ การเปรียบเทียบการปกครองระบอบประชาธิปไตยกับสังคมนิยมและคอมมิวนิสต์ รองลงมาคือ มรรยาทของสุภาพบุรุษและสุภาพสตรีที่จะพึงปฏิบัติต่อกัน และกฎจรรยา ความลำดับ นอกจากนี้มีความเห็นว่าเนื้อหาวิชาในแบบเรียนล้าสมัย เข้าใจยาก เหตุการณ์ปัจจุบันไม่ตรงตามที่เรียนครูสอนตามหนังสือ แต่อย่างไรก็ตามนักเรียนส่วนใหญ่ชอบเรียนวิชานี้มากกว่าไม่ชอบ ทั้งนี้เพราะเป็นวิชาที่สอนให้รู้จักการวางตัวในสังคมได้ถูกต้อง เป็นวิชาที่ทำให้เข้าใจการปกครองของประเทศ สิทธิ เสรีภาพของพลเมือง และเป็นวิชาที่ทำให้เข้าใจเหตุการณ์ปัจจุบันพอประมาณ

เมื่อพิจารณาถึงลักษณะของเนื้อหาวิชาที่กำหนดให้สอนตลอดทั้ง 3 ปีเช่นนี้ รวมทั้งใช้แบบเรียนเพียงเล่มเดียวตลอด ก็แสดงว่าจุดบกพร่องอย่างหนึ่งคือ หนังสือเรียนสำหรับแบบเรียนหน้าที่พลเมืองที่ใช้อยู่ในขณะนั้นได้แก่ แบบเรียนหน้าที่พลเมืองสำหรับชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น ของกรมวิชาการ แบบเรียนหน้าที่พลเมืองสำหรับชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น ของนางล่ายอง วิบุตตะลพ แบบเรียนหน้าที่พลเมืองสำหรับชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นของ นายสุภกิจ แก้วผสม และแบบเรียนหน้าที่พลเมืองสำหรับมัธยมศึกษาตอนต้นของ นายเอื้อ นุชปะเทศ หงสกุล

คุณณีย์ ยันต์เจริญ (2514 : 68-77) ได้ทำการวิจัยเรื่อง การศึกษาลักษณะและคุณภาพของแบบเรียนหน้าที่พลเมืองสำหรับชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นทั้ง 4 เล่มนี้ ซึ่งปรากฏว่าในด้านเนื้อหานั้นแบบเรียนของกรมวิชาการ และของนายเอื้อ นุชปะเทศ หงสกุล มีรายละเอียดมาก แบบเรียนของกรมวิชาการมีบรรณานุกรมไว้ท้ายเล่ม และของนายสุภกิจ แก้วผสมมีหนังสืออ้างอิงพอสมควร แบบเรียนของนายเอื้อมีกิจกรรมเสนอแนะท้ายบทโดยตั้งเป็น

คำตามบ้าง ข้อเสนอแนะบ้าง แบบเรียนของนางล่ายอง วิมุกตะลพ มีเนื้อหารวบรัดสั้นพอเหมาะ แต่บางตอนสั้นเกินไป ทำให้ขาดส่วนสำคัญ รวมทั้งไม่มีกิจกรรม เสนอแนะและหนังสืออ้างอิง ซึ่ง คล้ายคลึงกับแบบเรียนของนายศุภกิจ แก้วผสม แบบเรียนของนายศุภกิจ แก้วผสม มีภาพถ่ายและ ภาพวาดประกอบเนื้อเรื่อง เป็นภาพขาวดำ แบบเรียนของนายเอื้อ นุชปะ เกศหงสกุล ยกตัวอย่าง ได้ดี หัวพิมพ์ชัดเจน นอกนั้นส่วนใหญ่บ่งพร่องเรื่องการพิมพ์ และจากการแสดงความคิดเห็นของ ครูและนักเรียนเกี่ยวกับการปรับปรุงรูป เล่มแบบเรียน และเนื้อหาพบว่าควรมีภาพเพิ่มมากขึ้น และ บรรจุเหตุการณ์ใหม่ ๆ ในแบบเรียน ส่วนเนื้อหาควรแยกเล่มตามระดับชั้น

จึงสรุปได้ว่า เนื้อหาในแบบเรียนหน้าที่พล เมืองสำหรับชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นนั้น เป็น เนื้อหาเกี่ยวกับการวางตัวในสังคม สิทธิและหน้าที่ของพลเมือง การปกครองของประเทศ และ เหตุการณ์ปัจจุบัน ซึ่งค่อนข้างจะล้าสมัย และเข้าใจยาก ทั้งนี้เพราะการเสนอเนื้อหาค่อนข้าง รวบรัด

ส่วนวิชาศีลธรรม มีรายการสอนเกี่ยวกับประวัติพุทธสาวก หน้าที่ของพุทธศาสนิกชน ในวันสำคัญทางศาสนาต่าง ๆ ธรรมในพุทธศาสนา และพุทธศาสนสุภาษิต ดังมีรายละเอียดดังนี้คือ

ศีลธรรม

ม.ศ. 1	ม.ศ. 2	ม.ศ. 3
ภาคพระพุทธรูป	ภาคพระพุทธรูป	ภาคพระพุทธรูป
-ประวัติพระพุทธรูป	-ประวัติพระพุทธรูป	-ประวัติพระพุทธรูป
1. พระอานนท์	1. พระมหากัสสป	1. พระอัครสาวก
2. พระนางมหาปชาบดี	2. อนาถบิณฑิกคฤหบดี	2. นางวิสาขา มหาอุบาสิกา
-หน้าที่ของพุทธศาสนิกชน	-หน้าที่ของพุทธศาสนิกชน	-หน้าที่ของพุทธศาสนิกชน
วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา	วันเข้าพรรษา วันออก	การทักขิณี การบรรพชา
วันอาสาฬหบูชา	พรรษา วันธรรมสวนะ	การอุปสมบท
ภาคธรรม	ภาคธรรม	ภาคธรรม
-โอวาทพระพุทธรูปเจ้า	-ธรรมทำให้งาน ธรรมคุ้ม	-ธรรมมีอุปการะมาก กุศลมูล
การระ 6 ทิศ 6	ครองโลก ทิฏฐธัมมิกัตถ	อกุศลมูล อิทธิบาท สุขของ
	ประโยชน์ อบายมุข 4	คฤหัสถ์ ขราวาสธรรม
	สัพบุรีธรรม	สังฆวัตถุ
พุทธศาสนสุภาษิต	พุทธศาสนสุภาษิต	พุทธศาสนสุภาษิต
ตามที่กำหนดให้	ตามที่กำหนดให้	ตามที่กำหนดให้

สำหรับ เนื้อหาวิชาหน้าที่ศีลธรรมในชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย มีเนื้อหา ดังนี้

1. โครงสร้างของสังคมไทย

หน่วยแห่งสังคม วัฒนธรรมในสังคมไทย สถาบันที่สำคัญในสังคมมนุษย์สัมพันธ์

2. ทางโน้มของสังคมในปัจจุบัน

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ อิทธิพลของอารยธรรมตะวันตกและเทคโนโลยี

3. พัฒนาการในทางสังคม

พัฒนาการทางการศึกษา สาธารณสุข สาธารณูปโภค และการสังคมสงเคราะห์ ความสงบภายในและการป้องกันประเทศ

4. พัฒนาการในทางเศรษฐกิจ

รายได้ของบุคคลและรายได้ของประชาชาติ การส่งเสริมผลผลิตและการลงทุน

5. การปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ

อำนาจอธิปไตย พระมหากษัตริย์ อำนาจอธิปไตย อำนาจบริหาร อำนาจตุลาการ

6. หลักในทางศีลธรรม

พุทธประวัติ พินิจทำบุญ ธรรมะ

จะเห็นได้ว่า เนื้อหาวิชาศีลธรรม เห็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธรูปศาสนาโดยตรง และมีแบบเรียนชุดพุทธศาสนาที่เข้ามาตั้งแต่หลักสูตร เดิมประกอบการเรียนการสอน สำหรับ เนื้อหาวิชาหน้าที่พลเมือง ในชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายนั้นจะ เน้นความสำคัญของการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของสังคมอันเป็นผลมาจากอิทธิพลของอารยธรรมตะวันตกและเทคโนโลยี พัฒนาการของสังคมในด้านต่าง ๆ

ส่วนวิชาภูมิศาสตร์ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ประกอบด้วย เนื้อหาภูมิศาสตร์กายภาพ ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศไทย ภูมิศาสตร์ภูมิภาคบริเวณมรสุมของเอเชีย ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศที่สำคัญในทวีปเอเชีย และทวีปอื่น ๆ ทั้งนี้ได้กำหนดให้ทุกระดับชั้นเรียนภูมิศาสตร์-เศรษฐกิจ ซึ่งเป็นการย้ำให้เห็นความสำคัญเศรษฐกิจของประเทศในทางภูมิศาสตร์ ดังปรากฏในรายละเอียดต่อไปนี้

ภูมิศาสตร์

ม.ศ. ๑	ม.ศ. ๒	ม.ศ. ๓
ภูมิศาสตร์กายภาพ	ภูมิศาสตร์กายภาพ	ภูมิศาสตร์กายภาพ
๑. ระบบสุริยะ	ลม เหตุที่เกิด	๑. เปลือกโลก
ก. ทิวทัศน์และทิว เขา	ก. ลมบก ลมทะเล	ก. ประเภทหิน
ข. โลก ลัทธิฐาน การ โคจรของโลก	ข. ลมสินค้า ลมทวนสินค้า	ข. ลักษณะภูมิประเทศและ ความสัมพันธ์กับมนุษย์
ค. อิทธิพลของดวง- อาทิตย์และดวง- จันทร์ที่มีต่อโลก	ค. ลมมรสุม ลมไต้ฝุ่น	๒. กระแสน้ำในมหาสมุทร
๒. ความสัมพันธ์ของ มนุษย์กับสิ่งแวดล้อม	ง. ลมประจำถิ่นที่สำคัญ	ภูมิศาสตร์ภูมิภาค ของประ- เทศที่สำคัญ ทวีปอเมริกา เหนือ คานาดา สหรัฐอเมริกา ทวีปยุโรป สหราชอาณาจักร ฝรั่งเศส เยอรมัน โซเวียต- รัสเซีย อิตาลี ลมทวีปซีก ใต้นี้นั้น ลมที่กึ่ง ประชากร ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของ ประเทศต่างๆ ออกทะเล และทวีปแอตแลนติก สหรัฐอเมริกา สหราชอาณาจักร ฝรั่งเศส เยอรมัน โซเวียต รัสเซีย แคนาดา ทวีปซีก ใต้นี้นั้น
ก. อิทธิพลของภูมิ- อากาศ	๑. ลักษณะทั่วไปของประเทศ ในบริเวณมรสุม	๑. ทวีปอเมริกา
ข. ทวีปเกษตรกรรม- ชาติ	๒. กลุ่มเมฆที่สำคัญ	๒. ออสเตรเลีย
ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของ ประเทศไทย	๓. ฤกษ์	๓. ประเทศภูมิอากาศ
๑. ทวีปเกษตรกรรมชาติ ที่สำคัญ	๔. พืชและสัตว์	๓. ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของ ประเทศต่างๆ ออกทะเล และทวีปแอตแลนติก สหรัฐอเมริกา สหราชอาณาจักร ฝรั่งเศส เยอรมัน โซเวียต รัสเซีย แคนาดา ทวีปซีก ใต้นี้นั้น
๒. แหล่งผลิต การผลิต	๕. อาชีพและความสัมพันธ์ ของมนุษย์	๓. ประเทศเศรษฐกิจของ ประเทศที่สำคัญ ในทวีป เอเชีย อินโดนีเซีย ลังกา ปากีสถาน ประเทศในเอเชีย- อาฟริกา จีน ญี่ปุ่น คานา ดา ทวีปซีกใต้นี้นั้น
๓. การขนส่ง	ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของ ประเทศที่สำคัญ ในทวีป เอเชีย อินโดนีเซีย ลังกา ปากีสถาน ประเทศในเอเชีย- อาฟริกา จีน ญี่ปุ่น คานา ดา ทวีปซีกใต้นี้นั้น	๓. ประเทศเศรษฐกิจของ ประเทศที่สำคัญ ในทวีป เอเชีย อินโดนีเซีย ลังกา ปากีสถาน ประเทศในเอเชีย- อาฟริกา จีน ญี่ปุ่น คานา ดา ทวีปซีกใต้นี้นั้น
๔. คลาส สินค้าเข้า และสินค้าออก	๑. ทวีปอเมริกาที่สำคัญและ แหล่งผลิต	๓. ประเทศเศรษฐกิจของ ประเทศที่สำคัญ ในทวีป เอเชีย อินโดนีเซีย ลังกา ปากีสถาน ประเทศในเอเชีย- อาฟริกา จีน ญี่ปุ่น คานา ดา ทวีปซีกใต้นี้นั้น
๕. การสงวน ทวีปเกษตร กรรมชาติ ซึ่งให้ มีงูเห่าและการปรับปรุง	๒. อาชีพ	๓. ประเทศเศรษฐกิจของ ประเทศที่สำคัญ ในทวีป เอเชีย อินโดนีเซีย ลังกา ปากีสถาน ประเทศในเอเชีย- อาฟริกา จีน ญี่ปุ่น คานา ดา ทวีปซีกใต้นี้นั้น
๖. การคมนาคมในประ- เทศไทย ให้มีกรอ่าน และ การเขียนแผนที่ประกอบ	๓. คลาส สินค้าเข้า และ สินค้าออก	๓. ประเทศเศรษฐกิจของ ประเทศที่สำคัญ ในทวีป เอเชีย อินโดนีเซีย ลังกา ปากีสถาน ประเทศในเอเชีย- อาฟริกา จีน ญี่ปุ่น คานา ดา ทวีปซีกใต้นี้นั้น
	๔. การคมนาคม	๓. ประเทศเศรษฐกิจของ ประเทศที่สำคัญ ในทวีป เอเชีย อินโดนีเซีย ลังกา ปากีสถาน ประเทศในเอเชีย- อาฟริกา จีน ญี่ปุ่น คานา ดา ทวีปซีกใต้นี้นั้น
	๕. ความสัมพันธ์กับ ประเทศไทย ให้มีกรอ่าน และ การ เขียนแผนที่ประกอบ	๓. ประเทศเศรษฐกิจของ ประเทศที่สำคัญ ในทวีป เอเชีย อินโดนีเซีย ลังกา ปากีสถาน ประเทศในเอเชีย- อาฟริกา จีน ญี่ปุ่น คานา ดา ทวีปซีกใต้นี้นั้น

แต่อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงในด้านเนื้อหา ซึ่งกำหนดให้เรียนเป็นเรื่อง ๆ อย่างชัดเจนในหัวข้อ ต่าง ๆ เช่น ทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ และแหล่งผลิตการขนส่ง ตลาด สินค้าเข้า สินค้าออก การคมนาคม อาชีพ ความสัมพันธ์กับประเทศไทย โดยเน้นให้มีการอ่านและเขียนแผนที่ประกอบ เมื่อเรียนเกี่ยวกับประเทศใดก็ตาม ลักษณะของเนื้อหาวิชาก็ได้แตกต่างไปจากหลักสูตรเดิมเท่าไรนัก ส่วนที่เพิ่มขึ้นมาคือเรื่อง การสงวนทรัพยากรธรรมชาติในภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศไทยโดยชี้ให้เห็นปัญหาและการปรับปรุง แสดงให้เห็นว่าในระยะเวลาที่ผ่านมาปัญหาดังกล่าวได้กลายเป็นปัญหาสำคัญของประเทศ ทั้งนี้เป็นผลมาจากการเพิ่มประชากรและการพัฒนาทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมของประเทศนั่นเอง

สำหรับการนำเสนอเนื้อหาในหนังสือเรียนนั้น จากผลการวิจัยของ คำวิ เกิดเกตุ (2515: บทคัดย่อ) เรื่องปัญหาการสอนวิชาภูมิศาสตร์ในชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น พบว่า แบบเรียนยังไม่ดีพอ ควรปรับปรุงให้มีรูปภาพ และแผนที่ให้มากขึ้นและชัดเจน รวมทั้งเนื้อหาควรจะได้รับการปรับปรุงให้ทันสมัยอยู่เสมอ

ส่วนเนื้อหาวิชาภูมิศาสตร์ในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย อยู่ในวิชาสังคมศึกษา ก และวิชาสังคมศึกษา ข. ดังนี้ (กระทรวงศึกษาธิการ, 2512 : 18)

สังคมศึกษา ก ได้แก่ หน้าที่พลเมืองและศีลธรรม ภูมิศาสตร์ (ภูมิภาคทวีปต่าง ๆ) และประวัติศาสตร์ (ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงธนบุรีจนถึงปัจจุบัน และประวัติศาสตร์ทั่วไป ในเรื่องความหมายของประวัติศาสตร์ มนุษย์และการจำแนกชาติพันธุ์ การปฏิวัติอุตสาหกรรม การก้าวหน้าทางวิทยาการนับแต่ราวคริสต์ศตวรรษที่ 19 ให้รู้ประโยชน์อันเกิดจากผลงานของบุคคลสำคัญของโลกที่เป็นนักวิทยาศาสตร์และนักประดิษฐ์ สงครามโลกครั้งที่ 2 และองค์การสหประชาชาติ)

สังคมศึกษา ข ได้แก่ ภูมิศาสตร์ (กายภาพ) และประวัติศาสตร์ทั่วไป (อารยธรรมยุคแรกของชาติต่าง ๆ โดยสังเขป ศาสนาของโลก การสำรวจทางทะเลและการค้นพบแผ่นดินใหม่ในคริสต์ศตวรรษที่ 15 การตั้งถิ่นฐานในออสเตรเลีย และความเจริญจนถึงปัจจุบัน การปฏิวัติครั้งใหญ่ในฝรั่งเศส และผลของการปฏิวัติ ประวัติศาสตร์อเมริกา จนถึงสงครามกลางเมืองโดยสังเขป

สังคมศึกษา ก นั้น เป็นวิชาบังคับที่นักเรียนทั้งสายสามัญและสายอาชีพต้องเรียนเหมือนกัน ส่วนสังคมศึกษา ข เป็นเนื้อหาที่เพิ่มขึ้นสำหรับสายสามัญ สำหรับเนื้อหาวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์นั้นจะเห็นว่ารายการสอนไม่แตกต่างจากหลักสูตร พ.ศ. 2493 เท่าใดนัก แต่ในหลักสูตรนี้ได้กำหนดหัวข้อไว้เป็นเรื่อง ๆ อย่างชัดเจนคือ

ภูมิศาสตร์ภูมิภาค จะเรียนในหัวข้อต่อไปนี้

1. ที่ตั้งและขนาด ลักษณะภูมิประเทศและภูมิอากาศ
2. ทรัพยากร ประชากร และอาชีพ
3. ประเทศ เมืองสำคัญ และการคมนาคม

ให้ห่่งเล็งถึงการอ่านและเขียนแผนที่ประกอบ

ภูมิศาสตร์กายภาพ ในหัวข้อต่อไปนี้

1. ลักษณะของเปลือกโลก และการผันแปรของเปลือกโลก
2. พื้นน้ำ น้ำในมหาสมุทร และการเคลื่อนไหวของน้ำในมหาสมุทร
3. บรรยากาศ ความกด อุณหภูมิ ความชื้น การเคลื่อนไหวของอากาศ กาลอากาศ

ภูมิอากาศ และเขตภูมิอากาศต่าง ๆ ของโลก

4. มนุษย์ในส่วนต่าง ๆ ของโลก เชื้อชาติ กระจาย อาชีพ การขนส่ง และการคมนาคมของโลก
5. แผนที่ ความสำคัญ การแสดงพื้นฐานของโลก ชนิดของแผนที่ การอ่านและการเขียน

ประวัติศาสตร์ไทย จะเรียนในหัวข้อต่อไปนี้

1. การปกครองและเศรษฐกิจ
2. การศาสนา
3. วัฒนธรรมและศิลปกรรม
4. ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ (เพื่อให้เข้าใจถึงอิทธิพลของอารยธรรมทางตะวันตก

ที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในประเทศไทย)

ส่วนประวัติศาสตร์ต่างประเทศนั้นแบ่งเป็นเรื่อง ๆ อยู่แล้ว ลักษณะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ว่าเป็นพัฒนาการของการนำเสนอเนื้อหาได้อย่างหนึ่ง กล่าวคือมีการจัดหมวดหมู่เนื้อหาอย่างกว้าง ๆ ไว้เป็นหลัก ซึ่งอาจช่วยในการจดจำได้ดีขึ้น แต่อย่างไรก็ตามหัวข้อย่อยเหล่านี้จะปรากฏอยู่เสมอเมื่อเรียนเกี่ยวกับภูมิภาคใด สมัยใด อาจกล่าวได้ว่าหนังสือความเข้าใจไม่พบบนสุดความสำเร็จของการเรียนที่ไม่ทำท่ายให้เกิดความสนใจในการเรียนเท่าใดนัก

สำหรับ เนื้อหาวิชาประวัติศาสตร์ในชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นนั้น มีดังนี้

ประวัติศาสตร์

ม.ศ. ๑	ม.ศ. ๒	ม.ศ. ๓
ประวัติศาสตร์ไทย	ประวัติศาสตร์ไทย	ประวัติศาสตร์ไทย
๑. อาณาจักรน่านเจ้า การอพยพ การตั้ง ภูมิลำเนา	๑. ความเจริญของไทยสมัย กรุงศรีอยุธยา ทางมท- ศาสตร์ ศิลปะวรรณคดี และศาสนา	๑. เหตุการณ์สำคัญสมัย กรุงธนบุรี กรุงรัตน- โกสินทร์จนถึงการเปลี่ยน แปลงการปกครอง
๒. การกรุงศรีอยุธยา การปกครอง และ วัฒนธรรมสมัยกรุง ศรีอยุธยา	๒. เหตุการณ์สำคัญสมัย พระนเรศวรมหาราช และพระนารายณ์มหาราช	๒. ความเจริญในด้านต่างๆ และความสัมพันธ์กับ ต่างประเทศ
๓. การกรุงศรีอยุธยา	๓. เหตุการณ์ก่อนปลาย สมัยกรุงศรีอยุธยา	
๔. การปกครองและ วัฒนธรรมสมัย กรุงศรีอยุธยา		
ประวัติศาสตร์ต่างประเทศ	ประวัติศาสตร์ต่างประเทศ	ประวัติศาสตร์ต่างประเทศ
ประวัติศาสตร์สังเขปของ ชาติใกล้เคียงที่มีความ สัมพันธ์กับไทย คือ มอญ พม่า ชวน เขมร ลาว และ มลายู	ประวัติศาสตร์สังเขปของ ประเทศจีน ญี่ปุ่น และอิน- เดีย เริ่มตั้งแต่การติดต่อกับ ราชทูตไปรเวอราคนีพุทธ- ศักราชที่ ๒๑ จนถึงปัจจุบัน	๑. สงครามโลกครั้งที่ ๑ ๒. เหตุการณ์หลังสงคราม โลกครั้งที่ ๑

และเนื้อหาวิชาประวัติศาสตร์ในชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายจะเรียน ในวิชาสังคมศึกษา ก

และสังคมศึกษา ข ดังต่อไปนี้

สังคมศึกษา ก

ประวัติศาสตร์

ประวัติศาสตร์ไทย สมัยกรุงธนบุรี และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบัน ในหัวข้อต่อไปนี้

1. การปกครองและเศรษฐกิจ
2. การศาสนา
3. วัฒนธรรมและศิลปกรรม
4. ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ เพื่อให้เข้าใจถึงอิทธิพลของอารยธรรมทางตะวันตก

ที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในประเทศไทย

ประวัติศาสตร์ทั่วไป

1. ความหมายของประวัติศาสตร์
2. มนุษย์และการจัดจำแนกชาติพันธุ์
3. การปฏิวัติทางอุตสาหกรรม
4. การก้าวหน้าทางวิทยาการนับแต่ราวคริสต์ศตวรรษที่ 19 ให้รู้ประโยชน์อันเกิดจาก
จากผลงานของบุคคลสำคัญของโลกที่เป็นนักวิทยาศาสตร์และนักประดิษฐ์
5. สงครามโลกครั้งที่สอง
6. องค์การสหประชาชาติ

สังคมศึกษา ข

ประวัติศาสตร์ทั่วไป

ให้เรียนหัวข้อต่อไปนี้เพิ่มเติมขึ้นจากหลักสูตรประวัติศาสตร์ทั่วไปของสังคมศึกษา ก

1. อารยธรรมยุคแรกของชาติต่าง ๆ โดยสังเขป ได้แก่ อียิปต์ บาบิโลเนีย อัสซีเรีย
เมดิเตอร์เรเนียน และเปอร์เซีย จีนและอินเดีย กรีกและโรมัน
2. ศาสนา ขงจื๊อ พุทธ คริสต์ และอิสลาม
3. การสำรวจทางทะเล และการพบดินแดนใหม่ ในคริสต์ศตวรรษที่ 15
4. การแสวงหาอาณานิคม
5. การตั้งถิ่นฐานในออสเตรเลีย และความเจริญจนถึงปัจจุบัน
6. การปฏิวัติครั้งใหญ่ในฝรั่งเศส และผลของการปฏิวัติ
7. ประวัติศาสตร์อเมริกา จนถึงสงครามกลางเมืองโดยสังเขป

ทั้งนี้ โดยสอดคล้องระหว่างหัวข้อมนุษย์และการจัดจำแนกชาติพันธุ์ กับการปฏิวัติอุตสาหกรรม

เมื่อพิจารณาถึงการจัดเนื้อหาดังกล่าวข้างต้นจะเห็นว่า มีลักษณะซ้ำซ้อน กล่าวคือ ในหัวข้อ
เรื่องประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีที่กำหนดให้เรียน ในชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 จะเรียนซ้ำในชั้นมัธยมศึกษา
ตอนปลายอีก

นอกจากนี้ การนำเสนอเนื้อหาในหนังสือเรียนได้นำเอาหัวข้อต่าง ๆ ที่กำหนดไว้ใน
หลักสูตรมาเรียงลำดับกัน ดังจะเห็นได้จากแบบเรียนสังคมศึกษา วิชาประวัติศาสตร์ทั่วไป สำหรับ
ประถมศึกษาตอนปลาย ของกระทรวงศึกษาธิการ (2515) ดังนี้

สารบัญ

- บทที่ 1 ความหมายของประวัติศาสตร์
- บทที่ 2 มนุษย์และการจำแนกชาติพันธุ์
- บทที่ 3 อารยธรรมยุคแรกของชาติต่าง ๆ
- ตอนที่ 1 อียิปต์
- ตอนที่ 2 เมโสโปเตเมีย
- ตอนที่ 3 จีน
- ตอนที่ 4 อินเดีย
- ตอนที่ 5 กรีซ
- ตอนที่ 6 โรมัน
- บทที่ 4 ศาสนา
- ตอนที่ 1 ศาสนาขงจื้อ
- ตอนที่ 2 ศาสนาพุทธ
- ตอนที่ 3 ศาสนาคริสต์
- ตอนที่ 4 ศาสนาอิสลาม
- บทที่ 5 การสำรวจดินแดนและการแสวงหาอาณานิคม
- บทที่ 6 ประวัติศาสตร์ประเทศสหรัฐอเมริกา
- บทที่ 7 การตั้งถิ่นฐานในออสเตรเลีย
- บทที่ 8 การปฏิวัติครั้งใหญ่ในฝรั่งเศส
- บทที่ 9 การปฏิวัติทางอุตสาหกรรมและความก้าวหน้าทางวิทยาการ
- บทที่ 10 สงครามโลกครั้งที่ 2
- บทที่ 11 องค์การสหประชาชาติ

ซึ่งในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ใช้เรียนทั้งสายสามัญและสายอาชีพ เพียงแต่ให้เลือกเรียน
เฉพาะหัวข้อที่กำหนดไว้ในหลักสูตร ดังกล่าวข้างต้น

ในคำนำของกรมวิชาการ ซึ่งอยู่ส่วนท้ายเล่มที่ปกหลังด้านใน ได้ระบุที่มาของหนังสือ เล่มนี้ว่า

กรมวิชาการได้ขออนุมัติกระทรวงให้ นายสวัสดิ์ ภูมิรัตน์ นางสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา นายพงศ์อินทร์ สุขขจร และนางสาวชูลิรี จามรมาน เรียบเรียงขึ้นเพื่อใช้เป็นแบบเรียนสังคมศึกษา ในส่วนที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ทั่วไป สำหรับประโยชน์ศึกษา ตอนปลาย และกระทรวงศึกษาธิการได้แต่งตั้งให้ ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. สุนนชาติ สวัสดิกุล เป็นผู้ตรวจ

ส่วนแบบเรียนสังคมศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ไทย ประโยชน์มัธยมศึกษาตอนปลาย ได้แก่ ของกระทรวงฯ โดยหม่อมเจ้าหญิงสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงเรียบเรียงขึ้น ของ ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี ของ วิลาสวงค์ พงศบุตร และของ ประสาทหลัก สีลา และขุนวิทย์วาณี

ในงานวิจัยของน้ำอ้อย จุมะวิชนี (2521) เรื่องความคิดเห็นเกี่ยวกับแบบเรียน วิชาประวัติศาสตร์ไทยในระดับมัธยมศึกษาตอนปลายพบว่า แบบเรียนของกรมวิชาการ ของ ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และของประสาท หลักสีลา ทั้ง 3 เล่ม ควรได้รับการปรับปรุง คุณภาพในด้านเนื้อหาให้ทันสมัยขึ้น เพราะเนื้อหาบางเรื่องในแบบเรียนย่อเกินไป เช่น เหตุการณ์ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 และสมัยรัชกาลที่ 8 การแก้ไขรัฐธรรมนูญ ฯลฯ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ เหล่านี้เป็นประวัติศาสตร์ในระยะ เวลาอันใกล้กับปัจจุบัน และเป็นยุคที่มีการบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ไว้เป็นหลักฐานอ้างอิง เชื่อถือได้ จึงน่าที่จะนำมาแทรกไว้ เป็นความรู้ด้วย นอกจากนี้ควรแทรกเหตุการณ์ปัจจุบันเกี่ยวกับ เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ การศึกษา อิทธิพลต่าง ๆ ที่มีผลให้ประเพณี วัฒนธรรมต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะทาง เศรษฐกิจ แบบเรียนของกรมวิชาการ ควรปรับปรุงในเรื่องคำนำ ซึ่งไม่ระบุความมุ่งหมายของผู้แต่ง คุณค่าของหนังสือและวิธีการใช้แบบเรียนแก่ผู้อ่าน นอกจากนี้ควรแก้ไขในเรื่องความลำเอียง ไม่เป็นกลาง โดยเฉพาะแบบเรียนของกรมวิชาการ และ ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี นอกจากนี้เนื้อหาที่บรรจุไว้เป็นไปตามที่กำหนดไว้ในหลักสูตร และสอดคล้องกับความมุ่งหมายของวิชาแต่นับว่ามีมากและกว้างเกินไป ไม่สัมพันธ์กับเวลาเรียน

การนำเสนอเนื้อหาและการจัดลำดับเนื้อหาเรียงตามลำดับเหตุการณ์ เป็นเรื่อง ๆ และจบลงในบท กล่าวคือ แบ่งเนื้อหาออกเป็นตอน ๆ ตามสมัยคือ สมัยธนบุรี รวบรวมพระราช-อาณาจักร สมัยสร้างสิ่งต่าง ๆ เพื่อความมั่นคงของประเทศ (ร. 1-3) และสมัยปรับปรุงบ้านเมือง ให้ทัดเทียมอารยประเทศ (ร. 4-7) ซึ่งเนื้อหาส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันดีและสอดคล้องกับหลักสูตรและจิตวิทยาในการเรียนรู้ การใช้สำนวนภาษาและคำศัพท์ เป็นข้อความสั้น ๆ

ที่ได้ใจความและสามารถเข้าใจได้ง่าย

ข้อที่น่าสังเกตคือ ความเป็นกลางของเนื้อหาในแบบเรียน ผู้แต่งมักจะสอดแทรกความคิดเห็นส่วนตนเข้าไปด้วย โดยเฉพาะแบบเรียนของกรมวิชาการและของ ม.ร.ว. แสงไสยมณฑล มุ่งเชิดชูพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี พระพุทธศาสนาและชาติไทยอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้ น่าจะได้อ่านถึงเรื่องราวของศาสนาสำคัญอื่น ๆ ที่ประชาชนชาวไทยนับถือบ้าง นอกเหนือจากศาสนาพุทธ เช่น ใช้คำว่า "เราเป็นพุทธศาสนิก" "ทรงมีไภวหารทั้งไพเราะทั้งขบขันและเฉียบแหลมยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือนได้"

สิ่งที่ควรจะได้รับ การปรับปรุงแก้ไขคือ เนื้อหาที่กระตุ้นความสนใจของผู้เรียน บทสรุปกิจกรรมท้ายบท แบบฝึกหัด และภาพประกอบที่ให้น่าคิดเพิ่มเติม ส่งเสริมทักษะต่าง ๆ และเหมาะสมกับวัยของนักเรียน นอกจากนี้ นักเรียนต้องการให้แยกแบบเรียนออกเป็นระดับชั้นละ เล่ม ต้องการให้ครูใช้วิธีการสอนแบบพาไปทัศนศึกษาและยกตัวอย่างให้เห็นจริง ส่วนในด้านเนื้อหา นักเรียนเห็นว่าควรลดเนื้อหาที่ห้วนเฟื่อย และซ้ำ ๆ ลงบ้าง เน้นเฉพาะเนื้อหาที่สำคัญ คำบรรยายกระชับรัดกุม สำนวนภาษารัดกุม เข้าใจง่าย ไม่วกวน น่าสนใจและน่าอ่าน โดยเฉพาะเรื่องสงครามในอดีต เพิ่มเนื้อหาสาระที่เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตประจำวัน ความรู้เกี่ยวกับจังหวัดต่าง ๆ เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีความเห็นว่านักเรียนแต่ละแผนกไม่น่าจะต้องเรียนเนื้อหาวิชาที่เหมือนกันและเท่ากัน แบบเรียนควรมีเนื้อหาที่เน้นให้นักเรียนมีความรู้ ความเข้าใจ ใช้เหตุผลมากกว่าการท่องจำ โดยเพิ่มทวิจรรย์และบทวิเคราะห์เหตุการณ์ เปรียบเทียบ เหตุการณ์สมัยต่าง ๆ กับปัจจุบัน

จึงสรุปได้ว่าแบบเรียนสังคมศึกษา ประวัติศาสตร์ไทย ชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย เนื้อหาส่วนใหญ่ยังเน้นเรื่องเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ พุทธศาสนา สงคราม แม้ว่าจะได้จัดลำดับเนื้อหาเป็นเรื่อง ๆ แล้วก็ตาม ดังจะเห็นได้จากสารบัญญัตินี้ เรื่องในแบบเรียนของหม่อมเจ้าหญิงสิรินทิพย์ สารสิน วัฒนกุล ดังนี้

สารบัญญัตินี้

1. การปกครองและเศรษฐกิจ

- การปกครอง - หลักของการปกครอง
- ส่วนที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์
- การสืบราชสมบัติ และราชสกุล

- วิธีดำเนินการปกครอง
- การแก้ไขระเบียบใหม่ในรัชกาลที่ 5

- เศรษฐกิจ
- ภาษีและอากร
 - แรงงาน เงินค่าราชการและเงินส่วย
 - ออมสินและสหกรณ์

การเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475

2. การศาสนา
- การศาสนาในสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์
 - เรื่องสมณทูต

3. วัฒนธรรมและศิลปกรรม

วัฒนธรรม - ขนบธรรมเนียมประเพณีไทย

การศึกษา - กรมศึกษาธิการ

- กรมพิพิธภัณฑ

- กรมพยาบาล

- สภาภาษา

- สถานป่าสเคอร์และสถานเสาวภา

ศิลปกรรมและวรรณกรรม

4. ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

ส่วนที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจและการเมือง

ส่วนที่เกี่ยวกับคณะสอนศาสนา

ทั้งนี้ในแบบเรียนคอนท่ายมีบทพิเศษประวัติพระมหานคร ลำดับพระมหากษัตริย์ ตั้งแต่สมัยธนบุรีจนถึงรัชกาลที่ 9 ลำดับพระมหาลูปราชตั้งแต่รัชกาลที่ 1-6 รวมทั้งรายชื่อหนังสือที่ใช้เรียบเรียง

เมื่อพิจารณาถึงการจัดหัวข้อในประวัติศาสตร์ไทยในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น จะสังเกตเห็นว่าส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับสงคราม พระมหากษัตริย์ ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ โดยจะเสนอเป็นเรื่อง ๆ ดังจะเห็นได้จากสารบัญญัตินี้ เรื่องในแบบเรียนประวัติศาสตร์ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ของกรมวิชาการ ดังต่อไปนี้

สารบัญ

1. เหตุการณ์สำคัญ สมัยพระเจ้าตากสิน กรุงธนบุรี
2. การสงครามเพื่อป้องกันอสรภาพ
3. สงครามขยายราชอาณาจักร
4. สมัยกรุงรัตนโกสินทร์
5. เหตุการณ์สำคัญสมัยรัตนโกสินทร์
6. การเข้าร่วมสงคราม
7. ความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้าน
8. ความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตก
9. ความเจริญในด้านต่าง ๆ ในประเทศ

ซึ่งจะปรากฏในหัวข้อ เรื่องของแบบเรียนประวัติศาสตร์ของ พูนผล อาสนจินดา เช่นเดียวกัน ดังต่อไปนี้

สารบัญ

1. ไทยกู้อิสรภาพ
2. การสงครามกับพม่า
3. การสงครามขยายอาณาเขต
4. สมัยกรุงรัตนโกสินทร์
5. ประเทศไทยเข้าร่วมสงคราม
6. ความสัมพันธ์กับประเทศใกล้เคียง
7. ความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตก
8. ความเจริญในด้านต่าง ๆ

จากผลการวิจัยเรื่องความคิดเห็นเกี่ยวกับแบบเรียนวิชาประวัติศาสตร์ไทย ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ของ สุวีพันธ์ เกียนวัฒนา (2517: บทคัดย่อ) ให้นำแบบเรียนวิชาประวัติศาสตร์ไทย จำนวน 9 เล่ม คือ

1. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ของกรมวิชาการ
2. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 ของกรมวิชาการ
3. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ของกรมวิชาการ
4. แบบเรียนประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ของ พ.อ.พูนผล อาสนจินดา
5. แบบเรียนประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 ของ พ.อ.พูนผล อาสนจินดา
6. แบบเรียนประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ของ พ.อ.พูนผล อาสนจินดา

7. แบบเรียนประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ของ ดร.ประสาธ หลักศิลา
8. แบบเรียนประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 ของ ดร.ประสาธ หลักศิลา
9. แบบเรียนประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ของ ดร.ประสาธ หลักศิลา

ผลการวิจัยพบว่าครูและนักเรียนใช้แบบเรียนของกรมวิชาการเป็นหลัก ซึ่งมีเนื้อหาและการเรียนลำดับหัวข้อตรงตามหลักสูตรและสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของการสอนประวัติศาสตร์ไทยพอสมควร แต่หลักสูตรไม่สนองความต้องการและความสนใจของนักเรียน เนื้อหาบางตอนผิดไปจากข้อเท็จจริง บางตอนย่อเกินไปและไม่ทันสมัย คุณภาพในการจัดทำรูปเล่มอยู่ในระดับที่ควรแก้ไข ควรมีภาพประกอบให้มากขึ้น และจัดให้มีบทสรุป กิจกรรมเสนอแนะ แบบฝึกหัด หนังสืออุเทศกัเชิงอรรถ ดัชนี ภาคผนวก อภิธานศัพท์และบรรณานุกรม เป็นต้น ซึ่งผลการวิจัยดังกล่าวเป็นเครื่องยืนยันได้ว่าเนื้อหาและการนำเสนอเนื้อหาในหนังสือเรียนวิชาประวัติศาสตร์ไทยตามหลักสูตร พ.ศ. 2503 ยังมีข้อบกพร่องและควรจะได้รับการแก้ไขอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในเรื่องความทันสมัยของเนื้อหา ทั้งนี้จะต้งนำข้อค้นพบใหม่ ๆ ทางประวัติศาสตร์ เช่น เรื่องทาสในกรุงสุโขทัย ลำดับกษัตริย์ของกรุงสุโขทัย ซึ่งในแบบเรียนของขุนพล อาสนจินดา ที่พิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2516 ไม่ได้แก้ไขเช่นในแบบเรียนของกรมวิชาการ เรื่องปีรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ เป็นต้น ในการนำเสนอเนื้อหาในหนังสือเรียนมีข้อที่น่าสังเกดดังนี้

1. การเสนอหัวเรื่งนั้นเป็นประโยชน์ขอกเล่าทั้งสิ้น จึงอาจไม่กระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดความอยากรู้อยากเห็น
2. เนื้อเรื่องมีแต่สงครามและเรื่งของพระมหากษัตริย์มากเกินไป ยังให้ความรู้ในแง่ต่าง ๆ ไม่ครบถ้วน โดยเฉพาะในด้านการศึกษา ความเป็นอยู่ของราษฎร ประเพณี สังคม ความเป็นอยู่ของคนสามัญ
3. ลักษณะคำถามทบทวนในแบบเรียนเน้นความรู้ความจำมากเกินไป
4. ภาพประกอบบทเรียนมีน้อยเกินไป ซึ่งบทเรียนแต่ละบทถ้ามีแผนที่ประกอบทุกบท และแผนที่แสดงเส้นทาง การเดินทาง หรือเมืองสำคัญ ๆ จะช่วยให้ผู้เรียนเข้าใจเนื้อหาได้ง่ายขึ้น

นอกจากนี้ยังมีผลการวิจัยของ วรณา วงษ์วานิช (2514: 66-70) เรื่องความคิดเห็นของครูสังคมศึกษาเกี่ยวกับแบบเรียนสังคมศึกษาในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย ซึ่งสรุปได้ดังนี้

1. การเรียบเรียงเนื้อหาวิชาในหนังสือแบบเรียน

- หนังสือแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ ควรมีภาษาอังกฤษประกอบคำศัพท์ช่วยให้เข้าใจชัดเจนมากขึ้น
- หนังสือแบบเรียนวิชาประวัติศาสตร์ ควรจัดลำดับเนื้อหาวิชาในแต่ละบทให้ต่อเนื่องกัน ให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับวิวัฒนาการปกครองของไทย
- หนังสือแบบเรียนวิชาหน้าที่พลเมือง เนื้อหาวิชาควรเหมาะสมกับระดับชั้นและวุฒิภาวะของผู้เรียน คำอธิบายในแต่ละหัวข้อควรชัดเจนขึ้น เนื้อหาวิชาควรสอดคล้องกับแผนการศึกษา และช่วยให้ผู้เรียนเข้าใจในระบบการปกครองประชาธิปไตยดีขึ้น รวมทั้งให้เนื้อหาวิชาเหมาะสมกับผู้เรียนจะนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้
- หนังสือแบบเรียนวิชาศีลธรรม ควรให้ผู้เรียนนำหลักธรรมที่ได้ศึกษาไปแก้ไขปัญหาในชีวิตประจำวันได้ เนื้อหาวิชาควรเหมาะสมกับระดับชั้นและวุฒิภาวะของผู้เรียน

2. การเสนอแบบเรียน

- หนังสือแบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ ควรมีการเสนอแนะหนังสืออุเทศสำหรับผู้เรียน ควรเสนอแนะให้ผู้เรียนศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมจากที่อื่น รวมทั้งเสนอแนะกิจกรรมประกอบเรียนการสอน
- หนังสือแบบเรียนวิชาประวัติศาสตร์ ควรมีการเสนอแนะหนังสืออุเทศสำหรับผู้เรียน เสนอแนะให้ผู้เรียนศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมจากที่อื่น รวมทั้งเสนอกิจกรรมประกอบ

กล่าวโดยสรุป การจัดเนื้อหาวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตรใหม่นั้นมีลักษณะการจัดเนื้อหา โดยกำหนดขอบข่ายของความรู้ไว้อย่างกว้าง ๆ โดยรวมวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์เข้าด้วยกัน ซึ่งตามหลักการจัดนั้นเป็นไปในลักษณะที่ผสมผสานเนื้อหาวิชาให้มากที่สุด โดยแก้ไขเนื้อหาของหลักสูตรเดิมที่ยึดรายวิชาเป็นหลัก ทั้งนี้เพื่อช่วยให้การเรียนการสอนมีลักษณะการถ่ายโอนความรู้มากยิ่งขึ้น ดลฤดี สุจิตตานนท์ (2528: 90) ทั้งนี้ตามหลักสูตรเดิมนั้นผู้เรียนเป็นฝ่ายรับอย่างเดียว ครูผู้สอนมีบทบาทมากที่สุดใน การกำหนดเนื้อหาสาระตลอดจนปลูกฝังค่านิยม คุณธรรมให้เกิดขึ้นในตัวผู้เรียนอย่างมาก ดังนั้นจึงได้มีการเปลี่ยนแปลงการจัดการเรียนการสอนที่ส่งเสริมให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมมากขึ้น อันเป็นการจัดการเรียนการสอนให้สนองตอบความต้องการของผู้เรียน ความสนใจ รวมทั้งความถนัดส่วนบุคคลนั่นเอง เนื้อหาวิชาสังคมศึกษาจึงพัฒนามาสู่เรื่องราวที่ใกล้ตัวผู้เรียนมากขึ้น เพื่อบริการเนื้อหาเหตุการณ์

ปัจจุบันและปัญหาที่เกิดขึ้นใหม่ในสังคมโดยเฉพาะปัญหาเศรษฐกิจเข้ามาในหลักสูตร แต่อย่างไรก็ตามการนำเสนอเนื้อหาในแบบเรียนยังมีพัฒนาไปสู่การหลอมรวมเนื้อหาให้สัมพันธ์กัน ยังคงมีเนื้อหาหน้าที่พลเมือง ศิลปกรรม ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์แยกกันอยู่เหมือนเดิม ส่วนการนำเสนอเนื้อหา ก็ได้สนองตอบความต้องการและความสนใจของผู้เรียนเท่าใดนัก ยังคงเน้นความจำไม่ส่งเสริมพัฒนาทักษะต่าง ๆ ของผู้เรียนอีกหลายด้าน ดังผลการวิจัยต่าง ๆ ที่ได้เสนอไว้

เมื่อมีการปรับปรุงหลักสูตรใหม่ใน พ.ศ. 2518 และ พ.ศ. 2520 จึงได้แก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ของหลักสูตรและหนังสือเรียน ดังต่อไปนี้

2. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาคตามหลักสูตร พ.ศ. 2518

การเปลี่ยนแปลงทางด้านหลักสูตรนั้น เปลี่ยนจากเปิดเรียนปีละ 3 ภาค เป็นปีละ 2 ภาคเรียน ยกเลิกการแบ่งเป็นสายสามัญและสายอาชีพ ยกเลิกแผนกศิลปะ แผนกวิทยาศาสตร์ และแผนกทั่วไป และเปลี่ยนวิธีวัดผลแบบใหม่จากการตัดสินผลการเรียนว่าจบประโยคมัธยมศึกษาตอนปลาย โดยการถือผลสอบครั้งสุดท้ายเพียงครั้งเดียว เป็นการตัดสินจากผลการเรียนของแต่ละรายวิชาที่เรียนเป็นแบบหน่วยกิต โดยกำหนดให้เรียนวิชาสังคมศึกษาเป็นวิชาบังคับ 12 หน่วยกิต และเรียนวิชาเลือกไม่เกิน 16 หน่วยกิต และเรียกชื่อวิชาเป็นรหัสวิชา (กระทรวงศึกษาธิการ 2518 อ้างถึงใน คลฤดี สุจิตตานนท์ 2528: 97)

หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมสามัญศึกษาจึงได้จัดแบ่งเนื้อหาวิชาต่าง ๆ ตามหลักสูตรเดิมออกเป็นตอน ๆ ให้สอดคล้องกับระบบการจัดแบ่งภาคเรียนตามหลักสูตรใหม่ สำหรับวิชาสังคมศึกษาได้จัดทำประมวลการสอนขึ้นเป็นงานเร่งด่วน สำหรับวิชาบังคับในหมวดสังคมศึกษามี 4 รายวิชา คือ ส 401 ส 402 ส 503 และ ส 504

วิชา ส 401 ประกอบด้วยวิชาหน้าที่พลเมือง ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ไทย สอนในภาคเรียนที่ 1 และคู่ด้วย ส 402 ในภาคเรียนที่ 2 มีเนื้อหาต่อเนื่องกัน

วิชา ส 503 ประกอบด้วยวิชาศิลปกรรม ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ทั่วไป สอนในภาคเรียนที่ 1 และคู่ด้วย ส 504 ในภาคเรียนที่ 2 มีเนื้อหาต่อเนื่องกัน

ทั้งนี้ในแต่ละรายวิชา มีจุดประสงค์การเรียนการสอนต่างหากออกไปจากความมุ่งหมายของหมวดวิชา โดยมีรายละเอียด ดังนี้

หน้าที่พลเมือง

1. ให้มีความรู้ความเข้าใจในสภาพความเป็นมา ทางสังคม วัฒนธรรม การเมืองในอดีตและปัจจุบัน เพื่อให้สามารถเปรียบเทียบความเป็นของชนแต่ละชาติที่ได้สร้างสมกันมา
2. ให้มีความสามารถรู้จักใช้เหตุผล เข้าใจหลักการ และระเบียบการแก้ปัญหาและรู้จักประเมินผล
3. ให้มีความเข้าใจในพื้นฐานความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ
4. ให้มีความสามารถในการวิเคราะห์ และตัดสินใจคุณค่าทางจริยธรรม รู้จักแสวงหาจุดหมายที่แท้จริงของชีวิต
5. ให้สามารถดำรงตนอยู่ได้ในสังคมประชาธิปไตย

ภูมิศาสตร์

1. ให้มีความรู้ความเข้าใจ และสามารถอธิบายวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ
2. ให้มีความรู้ความเข้าใจ และสามารถอธิบายวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับการผลิต การบริโภค และการอนุรักษ์ทรัพยากรทางธรรมชาติให้เกิดประโยชน์ต่อสังคม
3. เพื่อให้เกิดความรู้สึกในคุณค่าของวัตถุอัน เป็นทรัพยากรที่จะนำมาสร้างสรรค์ เป็นศิลปวัตถุหรือสร้างสรรค์สังคมจากวัตถุในท้องถิ่นนั้น ๆ
4. เพื่อให้นักเรียนทราบถึงเศรษฐกิจ และผลิตผลของแต่ละภูมิภาค ซึ่งสามารถนำมาเปรียบเทียบในส่วนที่เกี่ยวข้องกับประเทศไทย
5. เพื่อให้นักเรียนนำความรู้ นั้น ๆ หรือนำทรัพยากรนั้น ๆ มาใช้ในชีวิตประจำวันได้
6. ให้รู้จักใช้เหตุผล เปรียบเทียบและตัดสินใจในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้
7. ให้เข้าใจสภาพสังคมที่แท้จริงในปัจจุบันและสามารถปรับตัวให้เข้ากับสังคมได้
8. เพื่อให้รู้ถึงรายละเอียดสภาพการณ์หรือโครงสร้างของธรรมชาติได้มากขึ้น

ประวัติศาสตร์ไทย

1. ให้นักเรียนเรียนรู้และสามารถอธิบายลักษณะการปกครองและเศรษฐกิจของไทยสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ (ให้ศึกษาเรื่องก่อนสมัยกรุงธนบุรีอย่างย่อ ๆ)
2. ให้นักเรียนสามารถบอกเหตุผลการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการปกครอง

3. ให้นักเรียนสามารถสร้างแผนภูมิรูปแบบการปกครองก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5

4. ให้นักเรียนชี้ให้เห็นว่าการเศรษฐกิจและการปกครองมีความสัมพันธ์ต่อกัน

5. ให้นักเรียนวิเคราะห์ผลหลังการเปลี่ยนแปลงทางการปกครองจนถึงปัจจุบัน

6. ให้นักเรียนสามารถแบ่งกลุ่มค้นคว้าจากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการทะนุบำรุงศาสนาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีจนถึงปัจจุบัน เช่น การทำสังคายนาพระไตรปิฎก การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด การจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์

7. ให้นักเรียนอธิบายความหมายศิลปะและวัฒนธรรม

8. ให้นักเรียนสามารถระบุลักษณะถึงศิลปะและวัฒนธรรมไทยทางการแต่งกายขนบธรรมเนียมประเพณีและศิลปกรรม

9. ให้นักเรียนเกิดความภาคภูมิใจในศิลปะและวัฒนธรรมไทย สามารถจัดกิจกรรมร่วมกัน เช่น การอภิปราย โต้วาที จัดนิทรรศการ ฯลฯ

10. ให้นักเรียนสามารถบอกถึงความจำเป็นในการที่จะต้องมีความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

11. ให้นักเรียนสามารถประเมินผลการเปลี่ยนแปลงในด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมหลังจากการติดต่อกับต่างประเทศแล้ว

ศีลธรรม

1. ให้ความเข้าใจในวิธีการนับถือศาสนาอย่างถูกต้อง

2. ให้ความสามารถในการนำคำสอนในศาสนาปฏิบัติให้เหมาะสมกับการเทศะ

และบุคคล

3. ให้ความสามารถในการเล่า หรือ เรียบเรียงเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติของศาสนา และบุคคลสำคัญของศาสนาตลอดจนความเป็นมาของศาสนานั้น ๆ

4. ให้ความสามารถในการปฏิบัติพิธีกรรมในทางศาสนาได้อย่างถูกต้อง

5. ให้ความสามารถในการวินิจฉัย เลือกรับและส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติ

6. ให้ความสามารถในการวิเคราะห์เรื่องราวของศาสนาและวัฒนธรรมอย่างมี

เหตุผล

ประวัติศาสตร์ทั่วไป

1. ให้มีความรู้ความเข้าใจและสามารถอธิบายถึงเรื่องราวในอดีตตลอดจนสามารถนำมาเปรียบเทียบกับปัจจุบันได้
 2. ให้มีความรู้ความเข้าใจสามารถอธิบายถึงขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของแต่ละประเทศ
 3. ให้นักเรียนสามารถบอกชื่อ บุคคล สถานที่ และเหตุการณ์ที่สำคัญในประวัติศาสตร์
 4. ให้สามารถวิเคราะห์เหตุการณ์ในอดีตเพื่อเป็นแนวทางในปัจจุบัน
 5. ให้เกิดความรู้สึกลอยน้อมรับว่าความเข้าใจอันดีระหว่างชาติเป็นทางนำไปสู่การอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข
 6. ให้มีความรู้กว้างขวางสามารถวิเคราะห์หรืออภิปรายเหตุการณ์ของโลกปัจจุบันได้
 7. ให้สามารถตัดสินใจในการแก้ปัญหาต่าง ๆ เพื่อการดำรงคนอยู่ในสังคมได้ด้วยดี
- สำหรับ เนื้อหาวิชา ส 401 และ ส 402 ที่เป็นหน้าที่ศีลธรรม มีดังนี้

ส 401

ส 402

1. โครงสร้างของสังคมไทย 2. ทางโน้มของสังคมปัจจุบัน - ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม - ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ - อิทธิพลของอารยธรรมตะวันตก และ เทคโนโลยี 3. วัฒนธรรมในสังคมไทย 4. สถานที่ที่สำคัญในสังคม 5. มนุษย์สัมพันธ์	1. การพัฒนาสังคมในด้าน - การศึกษา - การสาธารณสุข สาธารณูปโภคและ - การสังคมสงเคราะห์ 2. การพัฒนาทาง เศรษฐกิจ - รายได้ของบุคคลและรายได้ของประเทศชาติ - การส่งเสริมผลผลิตและการลงทุน - การตลาด 3. การปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ - อำนาจอธิปไตย - พระมหากษัตริย์ - สิทธิและหน้าที่ของพลเมือง

เนื้อหาภูมิศาสตร์ ที่กำหนดไว้ใน ส 401 และ ส 402 มีดังนี้

ส 401

ส 402

1. ทวีปเอเชีย	1. ทวีปยุโรป
2. เอเชียตะวันออกเฉียงใต้	2. ยุโรปเหนือ
3. เอเชียตะวันออก	3. ยุโรปตะวันออก
4. เอเชียใต้	4. ยุโรปใต้
5. เอเชียตะวันตก	5. ยุโรปกลาง

เนื้อหาประวัติศาสตร์ไทย ใน ส 401 และ ส 402 ได้แก่

ส 401 1. การปกครอง

1.1 ประวัติศาสตร์ของสยามสมัยสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา

- ทำเนียบ
- กฎหมายและการศาล

1.2 สถาบันพระมหากษัตริย์

- พระมหากษัตริย์และการสืบราชสมบัติ
- การขนานนามพระมหากษัตริย์
- อธรรมสำหรับพระมหากษัตริย์

1.3 การปกครองของไทยสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2310-2417

1.4 การปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5

1.5 การวางรากฐานการปกครองระบอบมีระชาธิปไตย

1.6 การเปลี่ยนแปลงการปกครองสมัยรัชกาลที่ 7

2. เศรษฐกิจ

2.1 ผลประโยชน์ของแผ่นดินสมัยก่อน

2.2 การขยายตัวทางเศรษฐกิจสมัยรัชกาลที่ 4

2.3 การปรับปรุงเศรษฐกิจสมัยรัชกาลที่ 5-6

2.4 เศรษฐกิจตกต่ำสมัยรัชกาลที่ 7

2.5 ความก้าวหน้าทางด้านเศรษฐกิจในระบอบประชาธิปไตย

3. การศึกษา

3.1 การศึกษาแบบเดิม การศึกษาแบบใหม่ เริ่มโดยมิชชันนารีนำเข้ามาในสมัย
รัชกาลที่ 3

3.2 รัชกาลที่ 4 ส่งเสริมการศึกษาแบบใหม่

3.3 รัชกาลที่ 5 ปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาสมัยใหม่อย่างกว้างขวาง

3.4 การขยายการศึกษาของรัชกาลที่ 6-7

3.5 เรื่องเกี่ยวกับการศึกษาที่ควรรู้ เช่น กระทรวงธรรมการ สำนัคคยาจารย์

ทุนเล่าเรียนหลวง ฯลฯ

ส 402 ตั้งแต่สมัยธนบุรีจนถึงปัจจุบัน ในด้าน

1. การศาสนา

- การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด (เน้นรัชกาลที่ 3)

- การรวบรวมและสังคายนาพระไตรปิฎก กฎสำหรับสงฆ์ การฟื้นฟูประเพณี-
วิสาขบูชา การกำหนดขึ้นเปรี๊ญ 9 ประโยค การสังคายนา บทสวดมนต์ พระราชพิธีอาพาธ-
พิณาศ การส่งสมณทูตไปลังกา กำเนิดธรรมยุติกนิกาย

- การทูลบารุงศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 4 (ก่อนและหลังครองราชย์)

- การทูลบารุงศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงปัจจุบัน พระราชบัญญัติการ

ปกครองคณะสงฆ์ การชำระพระไตรปิฎก การทูลบารุงการศึกษาและพระปริยัติธรรม พระราช-
นิพนธ์ต่าง เพื่อส่งเสริมศาสนา ประกวดแต่งหนังสือศาสนาสำหรับเด็ก วัดสำคัญประจำรัชกาล
พระพุทธรูปและพระพุทธรูปเจดีย์

2. วรรณศิลป์และศิลป์

- ลักษณะของวรรณคดีแบบต่างๆ

- ศิลปะแขนงต่าง ๆ

3. ประเพณี วัฒนธรรม ศิลปกรรม

3.1 ประเพณี วัฒนธรรม

- สมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-3)

- สมัยรัชกาลที่ 4

- สมัยรัชกาลที่ 4
- สมัยรัชกาลที่ 5-6
- สมัยประชาธิปไตย

3.2 ศิลปกรรม สมัยกรุงธนบุรีถึงสมัยปัจจุบัน

- สมัยกรุงธนบุรีและรัชกาลที่ 1-6 จนถึงสมัยปัจจุบัน

4. ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

- สมัยกรุงธนบุรี - รัตนโกสินทรตอนต้น
- เริ่มติดต่อกับชาติตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 3 การทำสัญญาในสมัยรัชกาลที่ 3 นโยบายเปิดประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4 การทำสัญญาเบาริง สาระสำคัญ ผลดี ผลเสีย การทำสัญญากับประเทศอื่น ๆ การส่งทูตไปยุโรป ผลที่ได้รับจากการเปิดประเทศ
- การค้าต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงปัจจุบัน การเสด็จต่างประเทศ การเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1-2 เรื่องเกี่ยวกับมิชชันนารี มิชชันนารีที่ทำความคุณประโยชน์สำคัญให้แก่ประเทศไทย

ตามรายการสอนข้างต้น จะเห็นว่าวิชา ส 401 ส 402 ยังคงมีเนื้อหาเช่นเดียวกับหลักสูตร พ.ศ. 2503 เดิมเพียงแต่แยกสอนเป็น 2 ภาคเรียน แต่อย่างไรก็ตาม ในรายละเอียดของเนื้อหาที่ปรากฏในหลักสูตรจะเห็นว่ายังเน้นเนื้อหาเหมือนเดิม ดูเหมือนจะเพิ่มข้อปลีกย่อยออกไปอีก หนังสือเรียนตามรายวิชาที่ออกมาใหม่ได้แยกเนื้อหาออกไปตามหัวข้อเรื่องโดยเฉพาะเนื้อหาภูมิศาสตร์ ภูมิภาค (โปรดดูรายชื่อในตารางที่ 6 หน้า 162) การตั้งชื่อเรื่องและการเรียงลำดับเรื่องตรงตามที่กำหนดไว้ในหลักสูตร

ส่วนวิชา ส 503 ส 504 นั้นมีเนื้อหาดังนี้

ส 503

หลักในทางศิลปกรรม

1. ทูตประวัติ ปฐมโพธิกาล

- ลำดับวงศ์ (สายวงศ์และโกณิวงศ์)
- ประสูติ
- อภิเษกสมรส

มัชฌิมกาล

- เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์
- ทรงบำเพ็ญทุกขกิริยา
- ครัสวี
- ทรงแสดงปฐม เทศนาโปรดมัจฉิกขีย์
- ทรงเริ่มประกาศพระศาสนา

โปรดภัททวัคคีย์กุมาร

- ได้ยศรสวาท
- ทรงมอบความเป็นใหญ่ให้สังฆ

โปรดสังคาลมานพ

มัจฉิมกาล

- ทรงปลงอายุสังขาร
- สังเขวนิยสถาน 4 คำแปล
- พุทธปรินิพพาน

2. พิธีทำบุญในพุทธศาสนา กิจเบื้องต้นก่อนทำบุญ

- พิธีอาราธนา - อาราธนาศีล 5 อาราธนาศีล 8 อาราธนาธรรม
- อาราธนาพระปริตร

- พิธีทำบุญประจำปี - วันวิสาขบูชา วันอัฐมี วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา
- วันออกพรรษา การทอดกฐิน การทอดผ้าป่า วันมาฆบูชา

- พิธีทำบุญตามกำลังศรัทธา - การศัลยกรรม ถวายสังฆทาน สลากภัต
ถวายผ้า

- อามน้ำฝน ถวายผู้จำน้าพรรษา ทำบุญวันเกิด
- ทำบุญอายุ ทำบุญบ้าน

- พิธีศพ - การตั้งเครื่องบูชา การทอดผ้า การทำบุญให้ผู้ตาย

มงคลข้อที่ 8 ศิลปะ	มงคลข้อที่ 20 สำนวณจากการค้ำน้ำเมา
มงคลข้อที่ 9 สำเหนียกในระเบียบวินัย	มงคลข้อที่ 24 สันโดษ
มงคลข้อที่ 10 วาจาเป็นสุภาสิต	มงคลข้อที่ 25 กตัญญู
มงคลข้อที่ 11 บำรุงบิดามารดา	มงคลข้อที่ 27 ความมอดทน
มงคลข้อที่ 12 วงเคราะห์หมู่ทร	มงคลข้อที่ 28 ความเป็นคนว่าง่ายสอนง่าย
มงคลข้อที่ 13 สงเคราะห์ภรรยา	มงคลข้อที่ 29 การได้เห็นสมณะ
มงคลข้อที่ 14 การงานไม่อาภูล	มงคลข้อที่ 30 คบะ
มงคลข้อที่ 16 การประพฤติธรรม	มงคลข้อที่ 35 จิตไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม
มงคลข้อที่ 18 กรรมที่ไม่มีโทษ	มงคลข้อที่ 37 จิตปราศจากธุลี

ตามรายการสอนได้ให้ข้อแนะนำไว้ว่า เมื่อสอนพุทธประวัติจบแล้ว ควรจะชี้แจงถึงความสำคัญและสาเหตุของการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ 1 การสอนพุทธประวัติบางตอน ควรอธิบายสาระสำคัญบางตอนของเนื้อหา เพื่อจะได้นำไปใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น ตอนบำเพ็ญทุกขกิริยา ชี้แจงให้นักเรียนเห็นว่าเหตุไรจึงล้มเหลว และปฏิบัติอย่างไรจึงจะประสบความสำเร็จ ให้เลือกสอนตามโอกาสและเน้นกิจกรรมที่ควรปฏิบัติในบางพิธี เช่น วิสาขบูชา อาสาฬหบูชา มาฆบูชา เป็นต้น ควรให้ท่องจำคำอาราธนาและเขียนได้ ควรให้ได้ฝึกปฏิบัติด้วย ควรให้นักเรียนได้หัดอ่านเฉพาะมงคลที่กำหนดนี้เป็นภาษาบาลี และท่องจำเป็นภาษาบาลีได้ และรู้ความหมายเป็นภาษาไทยด้วย หากมีเวลาพอจะสอนมงคลอื่นด้วยก็ได้

ส่วนเนื้อหาภูมิศาสตร์ กำหนดให้เรียน ดังนี้

ส 503	ส 504
1. ทวีปอเมริกาเหนือ	1. ทวีปแอฟริกา
2. ประเทศแคนาดา	2. แอฟริกาตะวันตกเฉียงเหนือ
3. ประเทศสหรัฐอเมริกา	3. ประเทศในเขตทะเลทรายสะฮารา
4. ประเทศต่าง ๆ ในอเมริกากลาง และเกาะต่าง ๆ ในทะเลแคริบเบียน	4. ประเทศในลุ่มแม่น้ำไนล์
5. ทวีปอเมริกาใต้	5. แอฟริกาตะวันออกและเกาะต่าง ๆ
6. ประเทศบราซิล	6. แอฟริกากลาง แอฟริกาใต้
7. ประเทศอูรักวัย ปรากวัยและ อาร์เจนตินา	7. ออกัสเตรเลีย นิวซีแลนด์

8. ประเทศทางตะวันตกของเทือกเขาแอนดิส
9. ประเทศทางเหนือริมทะเลแคริบเบียน

จะเห็นได้ว่าเนื้อภูมิศาสตร์ได้ขยายขอบเขตออกไปอย่างกว้างขวาง ทำให้ต้องกำหนดไว้ในหลักสูตรว่า "ให้เรียนกว้าง ๆ โดยเน้นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ในส่วนต่าง ๆ ของโลก กับสิ่งแวดล้อม เพิ่งเล็งถึงการอ่านและเขียนแผนที่ประกอบ

เนื้อหาวิชาประวัติศาสตร์ทั่วไป มีดังนี้

ส 503

ส 504

1. ความหมายของประวัติศาสตร์	1. สงครามโลกครั้งที่ 1
2. การแบ่งยุคประวัติศาสตร์	2. - สภาพของประเทศต่าง ๆ ก่อนสงคราม
3. การจำแนกชาติพันธุ์	- สาเหตุ
4. การปฏิวัติทางอุตสาหกรรม	- พฤติการณ์สำคัญ
5. ความก้าวหน้าทางวิทยาการนับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19	- การยุติสงคราม
	- สรุปผลของสงคราม
	3. องค์การสหประชาชาติ

ในตอนท้ายของรายวิชาบังคับได้ชี้แจงไว้ว่า

เพื่อที่จะให้สอดคล้องกับปรัชญาการเรียนการสอนในการที่จะเตรียมเยาวชนออกไปสู่สังคมประชาธิปไตย ดังนั้นกระบวนการเรียนการสอนควรจะให้ผู้เรียนได้มีส่วนจัดกิจกรรมในการเรียนรู้ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ห้องสมุดเป็นหัวใจสำคัญของการเรียนการสอนวิชานี้ เทคนิคการสอนต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดการเรียนรู้เป็นสิ่งที่สำคัญมาก กิจกรรมจะช่วยให้ผู้เรียนรู้จักการทำงาน เป็นหมู่คณะ รู้จักการตัดสินใจ มีความคิดริเริ่ม มีเหตุผล มีระเบียบวินัย ฝึกการเป็นผู้นำและผู้ตามที่ดี ปลูกฝังความคิดที่จะต้องทำงานเพื่อสังคม นอกจากนั้นในการเรียนการสอนวิชานี้ต้องการเน้นหนักด้านพฤติกรรม ทางด้านสร้างเสริมบุคลิกภาพของผู้เรียน และอุปนิสัยในการทำงาน ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในการที่จะเตรียมเยาวชนให้ออกไปเป็นพลเมืองดีของชาติ เป็นจุดมุ่งหมายของวิชานี้ (หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ 2517: 13-14)

ดังนั้นตามข้อแนะนำดังกล่าวข้างต้นหลักสูตรนี้ต้องการให้ผู้เรียนมีประสบการณ์ในการเรียนรู้โดยอาศัยกิจกรรมต่าง ๆ มากกว่าการจดจำเนื้อหาวิชา ลักษณะของการจัดรายวิชา

บังคับนี้จึงเป็นรายวิชาที่จบในตัวเอง และจะต้องส่งเสริมให้ผู้เรียนมีความคิดริเริ่ม มีเหตุผล มีระเบียบวินัย มีนิสัยรักการทำงาน

เมื่อพิจารณาถึงเนื้อหาหน้าที่พลเมืองที่มีความสำคัญอันดับแรกนั้น จะเห็นว่าการจัดลำดับเนื้อหาที่มีความสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของรายวิชา และมีความต่อเนื่องกันเป็นอย่างดี แม้ว่าหัวข้อเหล่านั้นจะได้เคยกำหนดไว้ในหลักสูตรเดิมมาก่อน แต่ในหลักสูตรนี้ได้ทำให้เป้าหมายของการเรียนเด่นชัดขึ้น โดยเน้นการเรียนรู้อย่างกว้าง ๆ เนื้อหาวิชาในรายวิชามบังคับนี้จึงเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องรู้เพื่อให้มีคุณสมบัติของความเป็นพลเมืองดี ที่มีความสามารถในการวิเคราะห์ และตัดสินใจคุณค่าทางจริยธรรม รู้จักแสวงหาจุดหมายที่แท้จริงของชีวิต และสามารถดำรงตนอยู่ได้ในสังคมประชาธิปไตย

3. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2520

เหตุการณ์ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2519 ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลใหม่ ซึ่งนโยบายของรัฐบาลนั้นคือ การกระทรวงศึกษาธิการในขณะนั้นคือ นายภิญโญ สาธร ให้ปรับปรุงหลักสูตรสังคมศึกษาที่ใช้อยู่ในโรงเรียนขณะนั้น เสียใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2519 และนโยบายพิเศษของรัฐบาล ในขณะนั้น กล่าวคือ ให้นักเรียนนิสิตนักศึกษาและประชาชนทั่วไปตระหนักและเห็นคุณค่าของการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ให้มีความรัก ความเคารพและยึดมั่นในสถาบันหลักทั้ง 3 คือ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ให้มีความภาคภูมิใจในวัฒนธรรมไทย ให้รู้จักสิทธิ เสรีภาพในกรอบแห่งกฎหมาย ตระหนักในหน้าที่และความรับผิดชอบของประชาชนในระบอบประชาธิปไตย เพื่อให้ได้ผลตามจุดมุ่งหมายดังกล่าวจึงเป็นการสมควรอย่างยิ่งที่จะต้องเน้นการพัฒนาความรู้ เจตคติ พฤติกรรมและค่านิยมที่พึงงามอย่างรีบด่วน (กระทรวงศึกษาธิการ 2520 อ้างถึงใน วนิดา วุฒิสถียร 2526: 252)

การจัดเนื้อหาในหนังสือเรียนตามหลักสูตรประถมศึกษาตอนต้น หมวดสังคมศึกษา พ.ศ. 2520 ค่อนข้างที่พัฒนาต่อเนื่องกัน จะเห็นความเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจนกว่าหนังสือเรียนวิชา ส 401 ส 402 ส 503 และ ส 504 ทั้งนี้โดยได้อ้างเหตุผลว่า เพื่ออนุวัตให้สอดคล้องกับสภาพสังคมไทย และเพื่อฝึกอบรมเยาวชนไทยให้มีความรู้ ทักษะ เจตคติ และวัฒนธรรมอันจำเป็นต่อการประกอบอาชีพ การศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมและการดำรงชีวิตในสังคมประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข จึงได้ปรับปรุงหลักสูตรโดยตัดเนื้อหาที่ซ้ำซ้อนและเพิ่มส่วนที่เหมาะสม

ดังนั้น เนื้อหาสาระของหลักสูตรสังคมศึกษาที่ได้รับการปรับปรุงมากที่สุดจึงเป็นกลุ่มวิชาหน้าที่พลเมืองและศิลปกรรม ซึ่งจัดเนื้อหาใหม่ แบ่งออกเป็น 9 หน่วย เนื้อหาแต่ละหน่วยไม่แตกต่างไปจากหลักสูตรเดิมมากนัก เพียงแต่เพิ่มเนื้อหาบางตอน บางเรื่องก็ทำให้เด่นชัดยิ่งขึ้นโดยจัดเป็นหน่วยต่างหาก ได้แก่ หน่วยประชาธิปไตย หน่วยบทบาทและหน้าที่ของเรา หน่วยสหกรณ์และการปฏิรูปที่ดิน หน่วยพระมหากษัตริย์ หน่วยชาติ หน่วยศาสนา เพื่อความสะดวกต่อการเรียนการสอนและเพื่อให้บรรลุจุดประสงค์ของหลักสูตรที่ได้วางไว้ นอกจากนี้ได้แก่ หน่วยการศึกษาเพื่องานอาชีพ หน่วยความรู้เกี่ยวกับกฎหมาย ทั้งนี้มีเนื้อหาเหมือนกันทั้ง 3 ระดับชั้น แต่เนื้อหาในแต่ละระดับชั้นจะกว้างขึ้น

สำหรับหนังสือเรียนนั้นทางกระทรวงศึกษาธิการพยายามให้ใช้แบบเรียนและหนังสือที่มีอยู่เดิม เป็นส่วนใหญ่ เนื้อหาที่เพิ่มขึ้นใหม่แม้บางเรื่องและบางตอนจะไม่มีอยู่ในแบบเรียนของกรมวิชาการแต่ก็มีอยู่ในแบบเรียนที่เอกชนจัดพิมพ์อยู่แล้ว นอกจากนี้คณะกรรมการปรับปรุงหลักสูตรได้จัดทำคู่มือการใช้หลักสูตรขึ้น ซึ่งมีรายละเอียดของหลักสูตร การใช้หลักสูตร รวมทั้งเสนอแนะวิธีการสอนและการค้นหาแหล่งความรู้ ประกอบการสอนอยู่ด้วยอย่างละเอียดดังที่ปรากฏในคำนำของคู่มือหลักสูตรประโยคมัธยมศึกษาตอนต้น วิชาหน้าที่พลเมืองและศิลปกรรม (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ 2521: 1-3) ดังนี้

1. สภาพ ปัญหา ความต้องการ ในการสอนวิชาหน้าที่พลเมืองและศิลปกรรม

สภาพ

1. การสอนของครูส่วนมากสอนจากหนังสือ โดยนักเรียนไม่ได้ฝึกคิดอะไรนอกเหนือไปจากการรับรู้และการจำเป็นส่วนใหญ่
2. นักเรียนขาดการฝึกปฏิบัติหน้าที่พลเมืองและถือศิลปปฏิบัติธรรมอย่างจริงจัง
3. ไม่มีหัวข้อเรื่องในสังคมไทยกำหนดในหลักสูตร ทั้ง ๆ ที่เป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบกษัตริย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย

ปัญหา

1. นักเรียนชั้นประถมและมัธยม "อ่านเอาเรื่อง" จากหนังสือแล้วทำให้เกิดความเข้าใจเพียงครึ่ง ๆ กลาง ๆ เพราะคิดไม่ทันหรือไม่ได้คิด จึงพยายามท่องจำเพื่อสอบแล้วก็ลืม ทั้งนี้เพราะเด็กในวันตั้งแต่ชั้น ม.ศ. 3 ลงมาจะคิดค้นได้จากการปฏิบัติจริง

(ต่างกับชั้น ม.ศ. 4-5 ซึ่งเรียนสิ่งที่เป็นนามธรรมได้จากการอ่าน โดยไม่จำเป็นต้องปฏิบัติแล้วจึงจะเข้าใจเสมอไป - จากจิตวิทยาพัฒนาการ)

2. เรียนแล้วไม่สามารถนำมาใช้ได้ ทำให้เกิดปัญหาการไม่รู้หน้าที่ของพลเมืองที่ไม่รู้จักคุณค่าของการถือศีล ปฏิบัติธรรม เช่นที่กำลังเป็นอยู่ในสังคมทุกวันนี้

3. ไม่สามารถแก้ไขปัญหาความขัดแย้งระหว่างการประพฤติปฏิบัติในระบบแบบอัตตาธิปไตยกับแบบประชาธิปไตยได้

ความต้องการ

1. ให้นักเรียน เข้าใจหน้าที่พลเมืองได้อย่างถูกต้อง และทำหน้าที่ของตนเองในสังคม

2. ให้นักเรียนปฏิบัติจริง ทั้งในและนอกโรงเรียน

3. ให้นักเรียนรู้วิธีคิดในอันที่จะแก้ไขปัญหาความขัดแย้งในระบบต่าง ๆ ได้

4. ให้นักเรียนรู้จัก เหตุ รู้จักผล และรู้จักวิธีคิดหาเหตุผลตลอดจนวิธีแก้ไข

2. จุดมุ่งหมาย ทักการ วิธีการในการสอนวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม

จุดมุ่งหมาย

1. ให้สังคมไทยประกอบด้วยพลเมืองที่เข้าใจว่าตนจะปฏิบัติหน้าที่พลเมืองอย่างถูกต้อง และปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนของศาสนา ทั้งในโรงเรียนและนอกโรงเรียน

2. ให้สังคมไทยปลอดภัยจากการถูกคุกคามทั้งภายในและภายนอกประเทศ โดยอาศัยการปฏิบัติหน้าที่พลเมืองอย่างจริงจังของ เด็กไทย

หลักการ

1. ในเมื่อหน้าที่พลเมือง ศีลธรรม เป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติ จึงควรสอนด้วยการปฏิบัติ

2. สอนวิธีปฏิรูป คือ วิธีปรับปรุงแก้ไขที่ระบบและที่บุคคลพร้อม ๆ กัน

3. สอนวิธีแก้ไขที่ระบบในรูปของหน้าที่ ที่ต้องปฏิบัติในระบบที่แก้ไขแล้ว

4. สอนวิธีแก้ไขที่บุคคล ในรูปของหน้าที่ที่มีธรรมและมีศีลควบคุมการปฏิบัติหน้าที่ให้

ถูกต้องทั้งทางโลกและทางธรรม

วิธีการ

1. สอนระบบย่อยไปสู่ระบบใหญ่
2. สอนจากระบบที่อยู่ใกล้ตัว ไปสู่ระบบไกลตัว
3. สอนจากประสบการณ์จริงไปสู่ประสบการณ์จำลอง
4. สอนวิธีสืบสวน-สอบสวน ระดับง่ายและยาก

ระดับง่าย - ฝึกแยกสภาพ ปัญหา ความต้องการ แล้วฝึกแยกจุดมุ่งหมาย หลักหลักการ วิธีการ พร้อมทั้งโยงความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ส่วนนี้ (เป็นวิธีสอนให้รู้จักเหตุผลของปัญหาและรู้จักวิธีแก้ปัญหา)

ระดับยาก - ฝึกสังเกตอธิบาย ทำนาย ควบคุม และคิดสร้างสรรค์ (สอนให้รู้จักเหตุ - ผล ของปัญหาและวิธีแก้ปัญหาย่างลึกซึ้ง)

5. สอนด้วยกิจกรรมในชั้น เรียน

6. หนังสือคำราโช่านประกอบภายหลังการเรียนด้วยกิจกรรม หรือให้อ่าน เป็นการบ้าน

ดังนั้น การใช้หนังสือเรียนตามหลักสูตรใหม่นี้จึงต้องใช้ควบคู่กับคู่มือหลักสูตรตามรายวิชาต่าง ๆ นอกจากนี้ตามรายงานของคณะกรรมการวางแผนหรือปฏิรูปการศึกษาได้ให้แนวคิด ว่า ในเรื่องการจัดทำแบบเรียนจะกำหนดให้มีแบบเรียน เป็นหลักส่วนหนึ่งสำหรับใช้ทั่วไป กับแบบเรียนประกอบสำหรับภูมิภาคส่วนหนึ่ง ซึ่งในระดับมัธยมศึกษาชั้นนั้นจะส่งเสริมให้มีหนังสืออ้างอิง ค้นคว้าให้กว้างขวางมากขึ้น

เนื้อหาวิชาในหมวดสังคมศึกษามีโครงสร้างของวิชาภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ หน้าที่พลเมืองและศีลธรรมรวมอยู่ในหน่วยเดียวกัน รวมเป็น 3 กลุ่ม ภูมิศาสตร์เพิ่มเนื้อหา เรื่องจังหวัดของข้าพเจ้า ประชากรศึกษา เรื่องของประเทศไทยที่เกี่ยวกับการส่งเสริมความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ทวีปแอฟริกาและอเมริกาใต้โดยสังเขป ความเจริญทางเศรษฐกิจของประเทศไทยในปัจจุบัน แทนเนื้อหาวิชาที่ตัดออกคือ ระบบสุริยะซึ่งมีเรียนอย่างละเอียดในหลักสูตรวิชาวิทยาศาสตร์ ลมที่มีอิทธิพลต่อภูมิภาคเอเชีย ประเทศบังคลาเทศและปากีสถาน เปลือกโลก ประเทศอิสราเอลและแคนาดา โดยมีเนื้อหาในแต่ละระดับชั้นดังนี้ (กระทรวงศึกษาธิการ 2520: 13-17)

ม.ศ. 1 จังหวัดของข้าพเจ้า ภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย ประเทศไทย

ม.ศ. 2 ประเทศไทย ตามหัวข้อต่อไปนี้ การค้าและเศรษฐกิจ การอนุรักษ์ทรัพยากร และสิ่งแวดล้อม ประเทศต่าง ๆ ในทวีปเอเชีย ในหัวข้อภูมิประเทศ ภูมิอากาศ เศรษฐกิจ ทรัพยากร อาชีพ การปกครอง ประชากร ความสัมพันธ์กับคนไทย การอ่านและเขียนแผนที่

ม.ศ. 3 ประเทศไทยในหัวข้อการพัฒนาเศรษฐกิจและอุตสาหกรรม การเกษตรและการชลประทาน ภาวะแรงงาน ทวีปและประเทศต่าง ๆ การอ่านและเขียนแผนที่

เนื้อหาวิชาประวัติศาสตร์ได้คัดส่วนที่ซ้ำซ้อนออกไป โดยจัดลำดับความสำคัญและความเหมาะสมเสียใหม่ ดังนี้

ม.ศ. 1 อาณาจักรน่านเจ้า อาณาจักรสุโขทัย ประวัติศาสตร์ประเทศเพื่อนบ้าน

ม.ศ. 2 ประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา ประวัติศาสตร์จีน ญี่ปุ่น อินเดีย

ม.ศ. 3 ประวัติศาสตร์สมัยกรุงธนบุรี กรุงรัตนโกสินทร์ ความสัมพันธ์กับต่างประเทศจนถึงสงครามโลกครั้งที่ 2

ส่วนรายวิชาสังคมศึกษาในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย ซึ่งเคยรวมกลุ่มวิชาแต่เดิมถูกจับแยกออกจากกัน เป็นแต่ละรายวิชา เช่น ส 411 ส 412 ส 513 ส 514 ส 421 ส 422 ส 431 ส 534 ส 448 ส 543 เป็นต้น วิชาบังคับมีอยู่ 4 วิชาเช่นเดิม เนื้อหาที่เพิ่มขึ้นคือ เรื่องบุคคลสำคัญและวีรกรรมในประวัติศาสตร์ไทย ส 421 และเพิ่มวิชาเลือกให้มากขึ้น ทั้งนี้การแยกเป็นรายวิชาทำให้สะดวกต่อการเรียนการสอนและการวัดผล

หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2521-2524

1. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2521

หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พ.ศ. 2521 ได้มีการปรับปรุงเนื้อหาวิชาต่าง ๆ ให้มีความเหมาะสมกับสภาวการณ์ และความต้องการของบ้านเมืองให้มากขึ้น สำหรับวิชาสังคมศึกษานั้นก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงทั้งในค่านิยมประสงค์ โครงสร้างตลอดจนเนื้อหาวิชาซึ่งแตกต่างไปจากหลักสูตรเดิม เป็นอย่างมาก

หากจะพิจารณาถึงจุดประสงค์ของหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พ.ศ. 2521 จะพบว่า มีจุดประสงค์ดังต่อไปนี้

1. เพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดี และคุณสมบัติอันพึงประสงค์ของสังคมไทย
2. เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ และความเข้าใจในพื้นฐาน ๓ ใน เรื่องเกี่ยวกับสังคม ตามความเหมาะสมกับวัยและระดับชั้น
3. เพื่อให้ผู้เรียนพัฒนาทักษะ และความสามารถในการคิด คัดลึนใจ และแก้ปัญหาในเรื่องต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคม
4. เพื่อให้ผู้เรียนสามารถนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตทั้งในปัจจุบันและอนาคตได้อย่างเหมาะสม

แสดงให้เห็นว่าการพัฒนาหลักสูตรที่ผ่านมายังขาดเป้าหมายที่ชัดเจนและเหมาะสม หลักสูตร ไม่ได้กำหนดคุณสมบัติของผู้เรียนที่จะต้องพัฒนาขึ้นให้ชัดเจน การพัฒนาหลักสูตรผูกพันอยู่กับเนื้อหาสาระของศาสตร์ในสาขาต่าง ๆ มากจนเกินไป จึงทำให้หลักสูตรขาดความยืดหยุ่นและไม่ได้มุ่งพัฒนาคุณสมบัติที่สำคัญและจำเป็นต่อการ เป็นพลเมืองดีทั้งในปัจจุบันและอนาคตมากเท่าที่ควร นอกจากนี้คุณลักษณะต่าง ๆ ที่กำหนดก็ไม่ได้อาศัยความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพัฒนาการของเด็กเป็นพื้นฐานอย่างเหมาะสม ทำให้การพัฒนาผู้เรียนไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร ดังนั้นจึงต้องพัฒนาเนื้อหาสาระให้ผู้เรียนนำไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตทั้งในปัจจุบันและอนาคตได้อย่างเหมาะสม

หลักสูตรแบบบูรณาการซึ่ง เป็นการ เชื่อมโยงสิ่งที่ เรียนมา ให้ เข้ากับ ประสบการณ์ชีวิตจึงนำมาใช้ เพื่อแก้ปัญหาหรือเสริมสร้างพื้นฐานการเรียนการสอน ดังจะ เห็น ได้จากการปรับปรุงหลักสูตรสังคมศึกษา พ.ศ. 2520 และในกลุ่มเสริมสร้างประสบการณ์ชีวิตของหลักสูตรประถมศึกษา พ.ศ. 2521 ด้วยการรวมหมวดวิชาจากแขนงวิชาต่าง ๆ มาจัดเป็นกลุ่ม เพื่อให้ผู้เรียนได้เรียน เนื้อหาที่สัมพันธ์ เกี่ยวเนื่องกัน เพื่อสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิตแก่ผู้เรียนจะได้นำไปใช้ชีวิตรประจำวัน โดยการจัดเนื้อหาที่เป็น เรื่องใกล้ตัวและเป็นปัญหาในสภาพปัจจุบัน แล้วขยายวงกว้างออกไปสู่ชุมชนที่อยู่ไกลตัวออกไป ซึ่งในหลักสูตรสังคมศึกษา พ.ศ. 2521 ได้ นำวิชาการหลายสาขาเข้ามาผสมผสานกัน โดยไม่แยกเนื้อหาเป็นรายวิชา เอกเทศ คือ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ หน้าที่พลเมืองและศีลธรรม เป็น 4 วิชาเหมือนดังแต่ก่อน ได้แก่วิชาในสาขาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 7 วิชาคือ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ หน้าที่พลเมือง ศีลธรรม สังคมวิทยา ประชากรศึกษาและสิ่งแวดล้อมและเศรษฐศาสตร์ นำมาบูรณาการในด้าน

เนื้อหาสาระในชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1, 2 และ 3 ภายใต้หัวข้อเรื่อง ประเทศของเรา เพื่อนบ้านของเรา และโลกของเราตามลำดับ

หนังสือเรียนสังคมศึกษา "ประเทศของเรา" "เพื่อนบ้านของเรา" และ "โลกของเรา" จึงมีเนื้อหาที่สัมพันธ์กันทั้งในแนวดิ่งและแนวนอน โดยที่สาระในหนังสือจะเป็นปัจจัยให้เกิดการเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ทั้งนี้การบูรณาการไม่สามารถที่จะเชื่อมเนื้อหาให้เป็นเนื้อเดียวกันได้นั้นเอง ครูผู้สอนจะต้องพยายามศึกษารายวิชาทั้ง 3 นี้ และโยงเรื่องต่าง ๆ เข้าหากัน

1. หนังสือเรียนเรื่องประเทศของเรา มีเนื้อหาเกี่ยวกับประเทศไทย ตั้งแต่ความเป็นมาของชาติไทย ลักษณะภูมิศาสตร์ ลักษณะสังคมไทย ความเชื่อถือและศาสนา ตลอดจนปัญหาต่าง ๆ ที่ประเทศไทยกำลังประสบ

2. หนังสือเรียนเรื่องเพื่อนบ้านของเรา มีเนื้อหาตั้งแต่การให้ความรู้อย่างกว้าง ๆ เกี่ยวกับทวีปเอเชีย ความเป็นมาของชนชาติในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ลักษณะแวดล้อมทางกายภาพ เศรษฐกิจ ประชากรของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และการเข้าใจแผนที่ ประเพณีและการดำรงชีวิตในสังคมไทย บทบาทของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในโลกปัจจุบัน ตลอดจนปัญหาต่าง ๆ ที่ประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กำลังประสบ

ในการเสนอเนื้อหาดังกล่าวใช้ประเทศไทยเป็นหลัก ทั้งนี้ให้เป็นการศึกษาในเชิงเปรียบเทียบ

3. หนังสือเรียนเรื่องโลกของเรา เป็นเรื่องราวของภูมิภาคอื่นนอกเขตทวีปเอเชีย กล่าวเฉพาะภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ พัฒนาการด้านเศรษฐกิจการเมือง และสังคม บทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ปัญหาในโลกรปัจจุบันและประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่

โดยทั่วไป หนังสือทั้ง 3 เล่มนี้มีลักษณะกว้าง เพราะมุ่งเขียนขึ้นเพื่อผู้เรียนทั้งประเทศ การให้รายละเอียดของเนื้อหาวิชาจึงพยายามเลือกสรรใส่รายละเอียดเฉพาะเรื่องที่จำเป็นและควรต้องเรียนรู้ตามที่กำหนดไว้ในหลักสูตรเท่านั้น นอกนั้นก็กล่าวไว้อย่างกว้าง ๆ ทั้งนี้เพื่อเปิดช่องให้ผู้สอนได้มีโอกาสพัฒนาเนื้อหาและกิจกรรมบางส่วนให้สอดคล้องกับวัย สติปัญญา สภาพและความต้องการของแต่ละท้องถิ่น

วไล ฌ บ็อม เพชร ประธานคณะกรรมการผู้จัดทำหนังสือเรียนและคู่มือการสอนวิชา
สังคมศึกษาชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น ได้กล่าวว่า

ลักษณะบูรณาการที่สมบูรณ์ของหนังสือเรียนไม่ใช่สิ่งสำคัญนัก เพราะความรู้ในลักษณะ
บูรณาการจะให้ผลมากที่สุด อยู่ที่การถ่ายทอดหรือวิธีสอนเป็นสำคัญ หนังสือเรียนทั้ง 3 เล่มนี้
สร้างขึ้นสำหรับนักเรียนจึงมีเนื้อหาและระเบียบวิธีการสอนหนังสือที่ครูจำเป็นต้องอ่าน เป็น
อย่างยิ่งคือ ตัวหลักสูตร คู่มือการสอนและหนังสืออ่านประกอบในหมวดสังคมศึกษาหรือที่เกี่ยวข้อง
กับสังคมศึกษา ส่วนในการสอนนั้นครูไม่ควรใช้หรือพึ่งพาเฉพาะหนังสือเรียนแค่เพียงเล่ม
เดียว จำเป็นต้องใช้อุปกรณ์และจัดให้มีกิจกรรมต่าง ๆ เสริม พร้อมทั้งเสนอแนะหนังสืออ่าน
เพิ่มเติมให้แก่เด็กด้วย เพราะหลักใหญ่ของการเรียนสังคมศึกษามัยใหม่ เน้นอยู่ที่การคิด
เป็น รู้จักวิเคราะห์และตัดสินใจอย่างมีเหตุผล ไม่ใช่ท่องจำ

ทั้งนี้ได้ให้ข้อเสนอแนะบางประการเกี่ยวกับการใช้หนังสือเรียนอีกว่า

1. ผู้ใช้จำเป็นต้องตระหนักในเบื้องต้นถึงลักษณะโครงสร้างของหลักสูตรสังคมศึกษาระดับ
มัธยมศึกษาตอนต้น และลักษณะของหนังสือเรียนและคู่มือการสอนให้ถ่องแท้เสียก่อน โดย
เฉพาะในประเด็นที่ว่าหนังสือเรียนทุกชั้นมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกัน หรือมีลักษณะบูรณาการ
ในด้านเนื้อหา การลำดับความคิด และขั้นตอนในการเรียนรู้จากเรื่องใกล้ตัวที่สุด หรือจาก
ตัวเองไปหาสิ่งที่อยู่ไกลตัว แต่ทั้งนี้หากจะนับเป็นการบูรณาการก็เป็นเพียงบูรณาการที่ยัง
คงถือแนวทางแบ่งแยกวิชาการในสาขาสังคมศึกษาคตามแบบเดิมอยู่ กล่าวคือเป็นบูรณาการใน
เนื้อหาแนวคิด และขั้นตอนอย่างกว้าง ๆ แต่การเสนอเรื่องนั้นยังคงรักษาระเบียบวิธีการ
หรือกระบวนการเสนอเรื่องของแต่ละแขนงวิชา จะเป็นประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ รัฐศาสตร์
จริยศาสตร์ ประชากรศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ หรือสังคมวิทยาก็ตาม ทั้งนี้ก็เพื่อให้ผู้เรียน
คุ้นเคยกับระเบียบวิธีของแต่ละแขนงวิชาในสาขาสังคมศึกษาได้บ้าง

2. ผู้ใช้พึงตระหนักว่าหนังสือเรียนและคู่มือการสอนมีความเกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิด
กล่าวคือ กิจกรรมการเรียนการสอนทั้งในห้องเรียนและนอกห้องเรียน ตามที่
เสนอแนะไว้ในคู่มือการสอนมีส่วนสำคัญในการช่วยเสริมส่วนที่ขาดหายไปหนังสือเรียน
ทั้งด้านเนื้อหา ทักษะคิด และทักษะอันพึงประสงค์ ตามที่ได้กำหนดไว้ในหลักสูตร เนื่องจาก
หนังสือเรียนนั้นมุ่งที่จะให้ครูใช้เป็น เครื่องกระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้ขึ้นในตัวนักเรียน
หนังสือเรียนจึงทำหน้าที่หลัก ในการเป็นคู่มือการเรียนรู้นักเรียนโดยตรง การขยาย
ขอบเขตของความรู้ การมุ่งปลูกฝังทัศนคติ ค่านิยมและทักษะในบางเรื่องเป็นสิ่งที่ไม่อาจ
กำหนดลงไปตายตัวและชัดเจนในหนังสือเรียนได้ จึงนำไปใส่ไว้ในคู่มือการสอน

ในทางปฏิบัติ ผู้สอนจึงควรใช้คู่มือการสอนควบคู่ไปกับหนังสือเรียน พร้อมทั้งพัฒนา
เทคนิคการสอนเฉพาะตัวประกอบกันไปด้วย ทั้งนี้เพื่อทำให้วิชาสังคมศึกษาไม่กลายเป็น
วิชาที่มีสูตรสำเร็จตายตัวใช้กับคนทุกคน ทุกสถานที่ และทุกกาลเวลาได้เหมือนกันหมด
เพราะหากเราปล่อยให้การเรียนการสอนวิชาสังคมศึกษากอยู่ในสภาพดังกล่าวได้เมื่อใด
วิชานี้ก็จะสิ้นสุดสภาพการเป็นวิชาสังคมศึกษาเมื่อนั้น ... ผู้สอนอาจรวมกันจัดสอน เป็นทีม
โดยมีผู้ประสานงานของแต่ละทีม เพื่อให้การสอนมีความสัมพันธ์สอดคล้อง ... ผู้สอนแต่ละคน

อาจรับผิดชอบสอนแต่ละกลุ่มคนเดี่ยวทั้งหมด แต่ควรมีระบบการรักษามาตรฐานการเรียน การสอน และการช่วยเหลือในการเตรียมการสอนและวัดผลร่วมกัน โดยผู้สอนแต่ละชั้น ร่วมกันเตรียมการสอนและวัดผลโดยแบ่งการสอนออกเป็นหน่วย ๆ ย่อยตามความสามารถ เหมาะสมกับสภาพของท้องถิ่น แล้วช่วยกันทำวัตถุประสงค์ของการสอน การจัดลำดับก่อนหลัง ของเนื้อหา การจัดกิจกรรม การจัดทำแบบฝึกหัดและวัดผลของแต่ละหน่วย ...

นอกจากนี้ประสบการณ์ในการสอนวิชาที่มีลักษณะบูรณาการนี้จะเป็นผลของประสบการณ์ ร่วมระหว่างผู้สอนและผู้เรียนมากกว่าจะเกิดจากประสบการณ์ที่เกิดจากฝ่ายผู้สอน เป็นฝ่าย กำหนดทิศทางและถ่ายทอดให้เพียงฝ่ายเดียว เหตุนี้การจัดกิจกรรมที่จะดึงความสนใจและ ความร่วมมือของผู้เรียนออกมาให้ปรากฏร่วมกับผู้อื่นจึงเป็นความจำเป็นอย่างยิ่ง

แต่อย่างไรก็ตาม เนื่องจากวิชาสังคมศึกษาเป็นวิชาที่มุ่งหมายสอนให้คนมีคุณภาพ มีคุณธรรม มีประโยชน์คือสังคม และอาจถึงขั้นที่จะทำให้คนอยู่ในฐานะเป็นผู้นำในชุมชนหรือสังคม ได้ ความรู้ความเข้าใจในเนื้อหาวิชาอย่างถูกต้องจึงอาจเป็นสิ่งสำคัญ แต่ก็ไม่ใช่สาระสำคัญสูง สุดในการเรียนการสอนสังคมศึกษาระดับ ม.1 - ม.3 ผู้เรียนในชั้นนี้จะได้รับประโยชน์มากกว่า จากการนำเอาเนื้อหามาประยุกต์ใช้กับชีวิตประจำวันได้อย่างกว้างขวาง มีความสามารถในการวิเคราะห์ วิพากษ์วิจารณ์สมควรแก่วัย ทั้งยังมีจิตใจสูงกว้างขวาง อดทนมีอุดมคติสูงส่ง มีทัศนคติอันดีอันจะยังประโยชน์แก่สังคม ซึ่งสิ่งเหล่านี้คืออาศัยประสบการณ์ร่วมกับผู้อื่น และเป็น ประสบการณ์ที่ต้องมีคือเนื่องเกี่ยวพันกันหลายด้าน ดังนั้นการวัดผลจึงไม่อาจทำได้วิธีเดียวและ เพียงครั้งเดียว จะต้องมีการวัดผลหลายแบบเพื่อวัดหลาย ๆ สิ่ง แต่วัดหลาย ๆ ครั้งต้อง เนื่องกันตลอดเวลา (เอกวิทย์ ณ ถลางและคณะ 2521: 1 - 10)

สำหรับการนำเสนอเนื้อหาในหนังสือเรียน ได้จัดแบ่งหัวข้อเรื่องออกเป็นตอน ๆ ดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ประเทศไทย

การจำแนกชาติพันธุ์มนุษย์

ชนชาติต่าง ๆ

ตอนที่ 1

เรื่องของชาติไทย

1. ความเป็นมาของชาติไทย

- บทที่ 1 ชนชาติไทยและแหล่งกำเนิด
- บทที่ 2 การสถาปนาอาณาจักรรุ่นแรก ๆ
- บทที่ 3 อาณาจักรสุโขทัยกับความ เป็นปึกแผ่นมั่นคงของชาติ

2. ลักษณะทางภูมิศาสตร์และประชากรของประเทศไทย

- บทที่ 4 ภูมิศาสตร์กายภาพของประเทศไทย
- บทที่ 5 ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศไทย
- บทที่ 6 การปฏิรูปที่ดินและสหกรณ์
- บทที่ 7 การคมนาคมขนส่งและการสื่อสารในประเทศไทย
- บทที่ 8 ประชากรของประเทศไทย
- บทที่ 9 การเข้าใจแผนที่

ตอนที่ 2

การสร้างสมลักษณะวัฒนธรรมไทย

- บทที่ 10 อิทธิพลของมอญ ขอม จีน อินเดีย และจีนต่อวัฒนธรรมไทย
- บทที่ 11 โครงสร้างของสังคมไทย
- บทที่ 12 วัฒนธรรมในการดำรงชีพ
- บทที่ 13 ขนบธรรมเนียมประเพณี

เพื่อนบ้านของเรา

สารบัญ

บทนำ

ตอนที่ 1

ความรู้เกี่ยวกับทวีปเอเชีย

- บทที่ 1 ลักษณะทั่วไปของทวีปเอเชีย
 บทที่ 2 แหล่งอารยธรรมในเอเชีย
 บทที่ 3 ลักษณะการเมืองการปกครอง

ตอนที่ 2

ความเป็นมาของชนชาติในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

- บทที่ 4 แหล่งอารยธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
 บทที่ 5 เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก่อนการขยายตัวของชนชาติตะวันตก
 บทที่ 6 การขยายตัวของชนชาติตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ตอนที่ 3

ลักษณะแวดล้อมทางกายภาพ เศรษฐกิจ ประชากร
ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และการเข้าใจแผนที่

- บทที่ 7 ที่ตั้ง ลักษณะภูมิประเทศ และลักษณะภูมิอากาศ
 บทที่ 8 ทรัพยากรธรรมชาติ
 บทที่ 9 การใช้ทรัพยากรและปัญหาซึ่งเกิดจากการใช้ทรัพยากร
 บทที่ 10 ลักษณะทางเศรษฐกิจ
 บทที่ 11 ประชากร
 บทที่ 12 ลักษณะทางภูมิศาสตร์กายภาพ และ เศรษฐกิจของประเทศต่าง ๆ ในภูมิภาคเอเชีย
 ตะวันออกเฉียงใต้
 บทที่ 13 การเข้าใจแผนที่

บทนำ .

ตอนที่ 4

ลักษณะประเพณีและการดำรงชีวิตของประชาชน

ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

- บทที่ 14 ลักษณะวัฒนธรรมและความเป็นอยู่ของประชากร
- บทที่ 15 ศาสนาและแนวทางการดำเนินชีวิต
- บทที่ 16 ประเพณี

ตอนที่ 5

ประเทศไทยสมัยอยุธยา

- บทที่ 17 ลักษณะการเมืองการปกครอง
- บทที่ 18 ลักษณะสังคมและสภาพทางเศรษฐกิจ
- บทที่ 19 ความเจริญรุ่งเรืองทางวัฒนธรรม
- บทที่ 20 ความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยากับต่างประเทศ

ตอนที่ 6

สิทธิและหน้าที่ของพลเมืองในสังคมไทย

- บทที่ 21 บทบาทและหน้าที่ของพลเมืองในท้องถิ่น
- บทที่ 22 สิทธิและหน้าที่ของพลเมืองตามกฎหมาย
- บทที่ 23 คุณธรรมและจริยธรรมของพลเมือง
- บทที่ 24 ความมั่นคงของชาติ

ตอนที่ 7

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในโลกปัจจุบัน

- บทที่ 25 สงครามโลกครั้งที่ 2 กับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
- บทที่ 26 ภูมิภาคปัจจุบัน ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
- บทที่ 27 สมาคมอาเซียน

ส่วนโลกของเราแบ่งเนื้อหาออกเป็น 3 ตอนคือ โลกกลมที่ 1, 2 และ 3 ในแต่ละตอนมีหัวข้อต่อไปนี้

1. ลักษณะทางกายภาพและการกระจายประชากร
2. ลักษณะทางเศรษฐกิจ
3. ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์
4. ลักษณะทางการเมือง
5. ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม

การจัดเนื้อหาในหนังสือทั้ง 3 เล่มนี้มีลักษณะต่อเนื่องกันและเป็นไปตามหลักการเรียนรู้เรื่องทีละก้าวก่อนที่จะไปสู่เรื่องทีละก้าว ทั้งนี้คำอธิบายในบทนำของทั้ง 3 เล่ม จะช่วยเสริมความเข้าใจได้ดียิ่งขึ้น ดังนี้

สำหรับไทยเราจึงน่าจะหันมาให้ความสนใจศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาของดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ตลอดจนบทบาทของชนชาติไทยในดินแดนแถบนี้ดูบ้าง ด้วยอาจเป็นก้าวแรกที่น่าไปสู่ความรู้ความเข้าใจตัวเอง ชาติของเรา จนอาจตระหนักถึงบทบาทความรับผิดชอบที่เราพึงมีต่อการก้าวให้ทันคนทั้งโลก เพื่อรับใช้และทำคนให้เป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติต่อไป (ประเทศของเรา 2521: ฉ)

แต่การรู้จักตัวเราให้จริงจัง ๆ ได้ นั้น บางครั้งจะต้องมีโอกาสดูเปรียบเทียบตัวเองกับผู้อื่นหรือชาติอื่น รวมทั้งมีโอกาสดูคัมภีร์และปฏิบัติคนต่อผู้อื่น จึงจะรู้ส่วนดีส่วนไม่ดีในตัวเอง รู้ว่าตัวเองคือใคร เป็นอย่างไรในโลกอันกว้างใหญ่ไพศาลนี้ เพราะคนที่มีความกว้างไกลมีประสบการณ์มากเท่านั้น จึงจะสามารถรู้จักตนเองและผู้อื่นได้ดีที่สุด เหตุนี้การจะเข้าใจตัวเราในฐานะเป็นคนไทย จึงต้องศึกษาทำความเข้าใจ โดยเฉพาะแต่ในเรื่องเกี่ยวกับตัวเรา ประเทศของเราเท่านั้น หากต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับชนชาติอื่นประเทศอื่น โดยเฉพาะที่รอบ ๆ ตัวเราด้วย (เพื่อนบ้านของเรา 2528: ก)

ในฐานะเป็นคนไทย เป็นชนชาติที่มีประวัติศาสตร์อันเก่าแก่ยาวนาน ได้ผ่านชีวิตในฐานะเป็นชาติมาแล้วอย่างโชกโชก ได้เห็นทั้งความสำเร็จและความล้มเหลวของชาติไทย ได้มีโอกาสสัมผัสใกล้ชิดกับเพื่อนบ้าน รวมทั้งมีประสบการณ์ร่วมกับชาวโลกอื่น ไม่ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนด้านความรู้ ความคิด วัฒนธรรม หรือการเผชิญกับปัญหา และการพยายามช่วยกันหาทางแก้ปัญหาค่าง ๆ ที่มนุษยเรามีส่วนร่วมกันสร้าง เหล่านี้ทำให้เราได้เรียนรู้อะไรบางอย่างเกี่ยวกับตัวเรา เราเข้าใจตัวเราอย่างไร เข้าใจคนอื่นอย่างไร เราเห็นว่าเราน่าจะได้บทเรียนอะไรบ้างจากการเรียนรู้เรื่องของตัวเอง และของคนอื่น ๆ และประการสำคัญในสังคมสมัยใหม่ที่ทุกสิ่งเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วฉับพลันขณะนี้ เรา

สามารถจะนำบทเรียนอะไรมาใช้ได้บ้าง เพื่อให้ชีวิตเราและคนที่อยู่รอบตัวเราเป็นชีวิตที่มีค่าควรแก่การจดจำของคนรุ่นหลัง เหล่านี้คือปัญหาสำคัญในการเรียนวิชาสังคมศึกษา (โลกของเรา 2523: 5)

คำนำดังกล่าวข้างต้นน่าจะมีส่วนช่วยให้ผู้ใช้หนังสือเรียน เข้าใจถึงจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของการเรียนการสอนวิชานี้ได้อย่างมาก

แต่อย่างไรก็ตามหนังสือชุดนี้ไม่มีแบบฝึกหัดท้ายบท หรือกิจกรรมการเรียนการสอน ทั้งผู้แต่งได้นำไปใส่ไว้ในคู่มือครู การใช้หนังสือเรียนชุดนี้จึงต้องใช้ควบคู่กับคู่มือการสอน ซึ่งผลการวิจัยพบว่า ครูส่วนใหญ่ใช้หนังสือเรียนเป็นหลักในการสอนบางชั่วโมง โดยค้นคว้าเรื่องราวจากหนังสืออ่านประกอบเล่มอื่นเพิ่มเติม และใช้การอธิบายประกอบการซักถาม เนื้อเรื่องตามหนังสือเรียน ปัญหาที่พบเกี่ยวกับเนื้อหาของหนังสือเรียนคือ เนื้อหาไม่ครบถ้วนตามหลักสูตร บางเรื่องขาดรายละเอียดที่จำเป็น ขาดกิจกรรมเสนอแนะท้ายบท บทสรุป การพิมพ์ไม่ชัดเจน ภาพประกอบมีสี ภาคนวนก หนังสืออ้างอิง และดัชนี เรื่องที่นักเรียนสนใจมากคือ เรื่องศาสนา และแนวทางการดำเนินชีวิต (วิเชียร ทัพประเสริฐ 2522: 76-78) ส่วนเนื้อหาในเพื่อนบ้านของเรา มีผู้วิจัยพบว่า นักเรียนส่วนใหญ่เห็นว่าเนื้อหาของหนังสือเรียนไม่สัมพันธ์กัน แต่มีเนื้อหาเกินกว่าที่หลักสูตรกำหนด และบางเรื่องขาดรายละเอียดที่จำเป็น เนื้อหาบางส่วนย่อเกินไป เข้าใจยาก ต้องการให้มีบทสรุป แบบฝึกหัด หนังสืออ้างอิงเป็นต้น (อุไรวรรณ เขี่ยมประภัสสร 2523: 107) ส่วนเนื้อหาในโลกของเรา ผลการวิจัยพบว่า เนื้อหาในหนังสือมีมากและกว้างเกินไป ไม่ได้สัดส่วนกับเวลาเรียน นอกนั้นก็ยังมีลักษณะเดียวกับอีก 2 เล่มข้างต้นกว้างเกินไป ไม่ได้สัดส่วนกับเวลาเรียน และมีปัญหาอื่น ๆ เช่นเดียวกับทั้งสองเล่มที่กล่าวมาแล้ว (สุริษา มูลเกษ 2523: 163)

ในเรื่องปัญหาเกี่ยวกับหลักสูตรและหนังสือเรียนนี้ เอกวิทย์ ฌ กลาง (2531: 10) ได้ให้ทัศนะว่า แม้ว่าปัญหาส่วนหนึ่งอยู่ที่โครงสร้างหรือเนื้อหาของหลักสูตร แต่ปัญหาจริง ๆ อยู่ที่ระบบการเรียนการสอน ครูไม่ได้เปลี่ยนระเบียบวิธีสอน ไม่เข้าใจธรรมชาติของวิชาซึ่งทำในลักษณะค่อนข้างสหวิทยาการ ครูเคยชินกับการให้เด็กเรียนด้วยวิธีการท่องบ่นเนื้อหา เตรียมตัวสอบย่อยสอบใหญ่ไปเรื่อย ๆ ส่วนการมอบหมายงานให้เด็กไปค้นคว้าทำรายงาน เด็กมัธยมก็ไม่มีเวลาค้นคว้าตามระดับของเขาเองอย่างจริงจัง โดยเฉพาะโรงเรียนในต่างจังหวัด หนังสือที่จะมีไว้อ้างอิงในห้องสมุดก็มีน้อย อีกทั้งการมอบหมายงานโดยให้มีคุณคดียิ่งเลือกสรรข้อมูลและความรู้ที่เหมาะสมมาบรรจุเป็นรายงานนั้น มีระเบียบวิธีที่ครูผู้สอนจะต้องทำ

ความเข้าใจให้ถูกต้อง ซึ่งวิธีเหล่านี้มีการสอนกันบ้างหรือไม่ นับเป็นจุดอ่อนของวิธีสอนที่จะต้องพิจารณา

2. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2524

เนื่องจากในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้นเป็นแบบบูรณาการแล้ว ในระดับมัธยมศึกษาตอนปลายจึงไม่ได้บูรณาการ เพราะถือว่าเด็กได้ความคิดรวบยอดรวม ๆ แล้ว และสามารถเชื่อมโยงได้แล้วว่า อะไรเป็นอะไรกับศาสตร์แขนงต่าง ๆ ดังนั้นหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลายจึงจัดเป็นรายวิชาให้เด็กรู้ลุ่มลึกขึ้นในแต่ละสาขาวิชา ซึ่งมีเนื้อหาประกอบด้วยวิชาต่าง ๆ เหล่านี้เข้าด้วยกันคือ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ รัฐศาสตร์ จริยธรรม สังคมศึกษา เศรษฐศาสตร์ กฎหมาย ประชากรศึกษาและสิ่งแวดล้อม โยที่จัดเป็นรายวิชาบังคับ 6 รายวิชาและวิชาเลือกอีก 26 รายวิชา นอกจากนี้ในปี พ.ศ. 2527 กระทรวงศึกษาธิการได้ประกาศเพิ่มเติมรายวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรสังคมศึกษา ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. 2524 อีก 6 รายวิชา รวมหนังสือ 3 เล่ม

ดังนั้นเนื้อหาวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2524 จึงกว้างขวางมากขึ้น โดยเฉพาะวิชาใหม่ในรายวิชาบังคับได้แก่ ส 401 ส 402 ส 503 ส 504 ศ 605 และ ส 606 เป็นวิชาที่นำเอาแขนงวิชา 8 สาขาทางสังคมศาสตร์มาผสมผสานเข้าด้วยกัน แต่อย่างไรก็ตามเนื้อหาในรายวิชาเลือกยังคงแยกกันเป็นรายวิชาต่าง ๆ

ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือ การจัดเนื้อหาให้ผู้เรียนหลายอย่างจนเกินไปทำให้เนื้อหาแน่นมาก และครูผู้สอนก็พยายามสอนทุกอย่างและสอนหมดทุกเรื่อง จากการสัมมนา

จากการสัมมนาเรื่องหลักสูตรสังคมศึกษาระดับมัธยมศึกษา วันที่ 17-20 สิงหาคม 2530 ณ โรงแรมซีวีวี ซีสอร์ทส เมืองพัทยา ได้สรุปรายงานการสัมมนาไว้ว่า หลักสูตรสังคมศึกษา ระดับมัธยมศึกษาตอนต้นแม้จะจัดโครงสร้างเป็นแบบบูรณาการ ซึ่งถูกต้องตามหลักทฤษฎีการเรียนรู้ แต่ก็มาจุดอ่อนอยู่ที่ให้ผู้เรียนหลายอย่างจนเกินไปจนทำให้เนื้อหาแน่นมาก และครูผู้สอนก็พยายามสอนทุกอย่างและสอนหมดทุกเรื่อง จึงปรากฏผลว่านักเรียน "เรียน" มากแต่ "รู้" น้อย ฉะนั้นจึงสมควรได้พิจารณาโครงสร้างของหลักสูตรเสียใหม่ โดยลดเนื้อหาให้น้อยลง จัดเนื้อหาเฉพาะที่จำเป็นที่เด็กในวัยนี้ควรรู้อย่างนั้น และให้มีเวลาเหลือพอสำหรับให้ผู้เรียนได้แสวงหาความรู้ในสาระสำคัญให้ลึกซึ้งเพื่อเป็นรากฐานที่ดีสำหรับการศึกษาค่อยไป

หลักสูตรสังคมศึกษา ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย ไม่ได้บูรณาการเนื้อหา เหมือนหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น แต่จัดเป็นรายวิชาให้ลุ่มลึกขึ้นในแต่ละสาขาวิชา จึงมีเนื้อหา เรื่องการเชื่อมโยงความคิดรวบยอดที่เรียนมา เข้ากับปัญหาความเป็นจริงในโลกปัจจุบัน ดังนั้น ถ้าวัดเนื้อหาให้น้อยลง และจัดให้มีวิชาที่ผู้เรียนสามารถสังเคราะห์ความคิดรวบยอดและ ระเบียบวิธีที่เหมาะสม เพื่อพัฒนาความสามารถในการเชื่อมโยงสาขาต่าง ๆ ของวิชาสังคมศึกษา ให้ได้ภาพรวมที่ชัดเจน เพื่อการเข้าถึงความจริงของโลกปัจจุบัน รวมทั้ง เป็นเครื่องมืออันสำคัญ ยิ่งในการแสวงหาความรู้ต่อไป

หลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาที่บรรจุเพิ่มเติม เข้ามาในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น และตอนปลายนั้น มีเนื้อหาค่อนข้างยากและมาก ไม่สอดคล้องกับวุฒิภาวะของผู้เรียนและเวลาที่ จำกัด รวมทั้งการเขียนหนังสือเรียนที่เริ่มต้นด้วยการอ้างฝรั่งชาวตะวันตกให้ความสนใจ พระพุทธศาสนานั้น ไม่มีประโยชน์สำหรับเด็กเลย ควรเริ่มที่ไวยากรณ์โมกข์จะดีกว่า นอกจากนี้ การเรียนการสอนพระพุทธศาสนาไม่ใช่ว่าการเรียนทางทฤษฎี แต่เป็นวิถีชีวิต เป็นค่านิยม เป็น วัฒนธรรม เป็นแบบแผนการดำรงชีวิตประจำวัน จึงควรพิจารณาบททวนหลักสูตรและกระบวนการ การสอนเสียใหม่ เพื่อให้วิชาพระพุทธศาสนามีประโยชน์คือชีวิตผู้เรียนอย่างแท้จริง

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาที่มีพัฒนาการของเนื้อหาและ การนำเสนอ เนื้อหา มาเป็นลำดับจนถึงปัจจุบันนี้นั้นก็ยังมีข้อบกพร่อง ทั้งนี้ เพราะ เป็นไปตามที่ กำหนดไว้ในหลักสูตร จากผลการวิจัยที่ผ่านมาตลอดจนข้อสรุปที่ได้จากการสัมมนาดังกล่าวพบว่า เนื้อหาสาระที่กำหนดไว้ในหลักสูตรยังไม่เหมาะสมกับสภาพความเป็นจริงในสังคม ซึ่งเป็นผล ให้ต้องมีการปรับปรุงหลักสูตรต่อไป และอาจส่งผลให้หนังสือเรียนต้องเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย